Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule

	Key Indicator - 3.3 Research Publications and Awards (25)						
	3.3.1 Number of research papers per teachers in the Journals notified on UGC website during the last five years (10)						
	2019						
Sr. No	**Title of paper**	**Name of the author/s**	**Department of the Teachers**	**Name of journal**	**Year of public.**	**ISSN No**	**Link to the recognition in UGC enlistment of the Journal**
87	Urbanization Level & Its Regionalization to Study the Regional Disparities based on Indicators of urban areas of tahsils in Jalgaon district, Maharashtra state	Dr.Suryawanshi D. S	Geography	An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal Vol –VIII, Issue. -I, 19- Pp. 123-130, (I/F- 5.5)	January , 2019	2277 5730	www.sjifactor.com
88	Patrakaritake vividh Aayam	Dr. Tardeja M. P	Hindi	Research journey, special I.-91	January 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
89	Hot spring : classification and situation in India	Dr. Suryawanshi D.S.	Geography	Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika i/f 3.687, vol-36	January 2019	0971 6785	www.mbppune .
90	EkonavisavyaShatakatilKhandeshatilPrabhodhan Chalval pg.126-129	Dr. Amrutkar S. C.	History	Ajanta Vol.8 Spe. Issue 1	January 2019	2277 5730	www.sjifactor.com
91	Anna bhau sathe: a prolific novelist	Wankhede M.R.	English	Research journey 6.261 Vol.VI, Issue IA	February 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
92	RajashriShahuYanchiEithehasikKamgiri	Dr. Amrutkar S. C & Karanje Manish	History	Ajanta Vol.,VIII Issue I	January 2019	2277 5730	www.sjifactor.com
93	Marathitun hindi bhashemadhe anuvadit bhatkya samajatil atmakatha akalan ani aswad	Dr. Lagade. P.M	Marathi	Research Journey Spec Issue-148	February 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
94	Bharatiya mahila ani ghatanatmak taratudi	Dr. Khatri S.S.	Political Science	Research Journey, Nasik S.I-124 C	February 2019	2348 7143	www.researchjourney .net

95	Jagatikikaranacha Marathi Bhasha wa boli waril parinaam	Arke Rajiv K	Marathi	EIIRJ, Vol.VIII, Issue IV	February 2019	2278 5655	N.A.
96	The Importance of Local history	Dr Gavit R.R.	History	Research journey 6.261 Issue 123A	February 2019	2348 7143	www.researchjourney.net
97	Swatantrottar Hindi Kahani me Manvtawad	Dr Patil Y G.	Hindi	Interdisciplinary Research Journal EIIRJ, Vol.VIII, Issue II	February 2019	2277 8721	N.A.
98	Mahila Lekhikao ki Kahaniyo me Shrivadi Chetna	Dr Y G. Patil	Hindi	Research journey 6.261,Issue : 131	February 2019	2348 7143	www.researchjourney.net
99	muslim marathi Sahitya pravah ani Marathi katha	Dr. Lagade . P.M	Marathi	Research Journey Issue-135-C	February 2019	2348 7143	www.researchjourney.net
100	Anuwadit hindi upanyasi me chitrit nari chetana	Dr Patil Y G. P	Hindi	Research journey 6.261,Issue : 148	February 2019	2348 7143	www.researchjourney.net
101	Dhule shahrachaManbindu-RajwadeSanshodhan Mandal	Nikam Satish J.	History	Research Journey 6.261 Issue : 123A	February 2019	2348 7143	www.researchjourney.net
102	Manav mulyayoki sthapana karanewala khandkavya kaljai	Dr Patil Y G.	Hindi	Hindi anushilan ,Special Issue 114 B	September 2019	2249 930x	www.bharatiyahindi Parishad.com
103	Hindi Upanyaso me Chitrit Aadivashi Samaj Jivan	Dr Patil Y G.	Hindi	Research Journey .625 ,Special Issue 114 B	Fenway 2019	2348 7143	www.researchjourney.net
104	Swatantryottar Kalat SamajvadiMahilaSabhedwaraZaleleKhandeshatilStriyanche Samaj Parivartan pg.140-145	Dr. Amrutkar S. C& Wankhede Bhushan	History	Research Journey 6.261Issue : 112	February 2019,	2348 7143	www.researchjourney.net
105	Beyond the jungal Trushuna	Dr Gavit J.M.	Hindi	Research journey 6.261 Issue 135B	February 2019	2348 7143	www.researchjourney.net
106	Prachayary annasaheb sadashivrao shankarrao mali yanchya sahityatun disanari sarjanshilata	Dr Patil M.B.	Marathi	Research Journey 6.261 Issue 148	February 2019	2348 7143	www.researchjourney.net
107	21 vi sadi main mahila Upanyas Lekhan	Dr. Tardeja M. P	Hindi	Research journey special Issue- 131	February 2019	2348 - 7143	www.researchjourney.net
108	Indian Politics and Environmental Issues	Dr. Khatri S.S.	Political Science	Ajanta Vol.VII, Issue-I	March 2019	2277 5730	www.sjifactor.com
109	Keval Pashtyanche Uchh Shikshnatil Anukaran Pragatila Badhak P.23 - 25	Dr. Vispute D. G.	Defence &Strategic Studies	Research Journey / 6.261 Issue-176	March 2019	2348 7143	www.researchjourney.net

Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule

110	Apatti vyavasthapan ani rajkaran	Dr. Khatri S.S.	Political Science	Research Journey ,I.F. – 6.261 Issue 177	March 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
110-A	Uchcha shikshanatil pashayacty andhanukaran va rajkaran	Dr. Khatri S.S.	Political Science	Research Journey, I.F. – 6.261 Issue 176	March 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
111	Saikshanik ani Prashakiya Ankeshanamadhe IQAC chi Bhumika Page.no. 29-31	Dr. Golde S. G.	Economics	Research Journey I.F. – 6.261 Issue 176	March 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
112	Systematic Earthquake Relief & Rehabilitation work in India: Analysing Killary & Bhuj EarthquakeP.30 - 32	Dr. Vispute D. G.	Defence &Strategic Studies	Research Journey / 6.26(Ed.) (UGC Approved) Spl. Issue-177	March 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
113	Aayurvedachary Rajiv Dixit yanche Vichar 72	Dr. Patil B. M	Philosophy	Research Journey Peer Refereed & Indexed Journal 6.261 Spl. Issue 168 I	March 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
114	Vyavsayache samajik Uttardayitva PP56	Dr. Patil B. M	Philosophy	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal Peer Reviewed Journal5.707	March 2019	2349 638x	N.A.
115	NAAC ani mahavidyalayatil vikasat maji vidyarthachi bhumika	Dr. Lagade P.M	Marathi	Research Journey Issue-176	March 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
116	Shaikshanik Ankekshan aani Ucchha shikshanatil Gunawatta	Arke Rajiv K	Marathi	Research Journey Issue-176	March 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
117	A historical study of transformation of tribal community in Khandesh region	Dr. Gavit R. R.	History	Research Journey I.F. – 6.261 Issue-201A	October 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
118	Adiwasiloknatya songade party	Dr Gavit J.M.	Hindi	Trushtikon5.1 Vol-1, Issue-6	November 20 19	0975 119x	N.A.
119	Astitvvadacha Tatvdnyanatmak Vikas 128	Dr. Patil B. M	Philosophy	Research Journey Peer Refereed & Indexed Journal 6.625, Issue-206	November 2019	2348 7143	www.researchjourney .net
120	Marathi kavyatil manavi hakka	Dr. Lagade. P.M	Marathi	Ajanta International Vol-VIII, Issue-IV	December 2019	2277 5730	www.sjifactor.com

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

(87)

19. Urbanization Level and tts Regionalization to Study the Regional Disparities Based on Indicators of Urban Area of Tahsils in Jalgaon District, Maharashtra State

Dr. Patil N. A.
Associate Professor, Dept. of Geography, NYNC College, Chalisgaon, Dist- Jalgaon, India (M.S).
Dr. Suryawanshi D. S.
Principal, VWS College, Dhule, Dist- Dhule (M.S).
Mr. G. B. Shelke
Associate Professor, Dept. of Physics, NYNC College, Chalisgaon.
Dr. R. J. Badge
Associate Professor, Dept. of Geography, NYNC College, Chalisgaon, Dist- Jalgaon, (M.S).
Dr. A. L. Suryawanshi
Associate Professor, Dept. of Geography, NYNC College, Chalisgaon, Dist- Jalgaon, (M.S).

Abstract

To understand the growth pattern of different regions study of regional planning is an important aspect. This research has been conducted to study the urban growth pattern in all the tahsils of Jalgaon district of Maharashtra. Among various techniques of regional planning Location Quotient method has been used for this study based on Level of Urbanization for five indicators of urban area. These indicators are literacy rate, business as main source of income, availability of electricity, sanitary facility and presence of pucca structures. Various analyses have been conducted to identify the advanced and lagging tahsils with respect to the district urbanization level. Then the similar tahsils have been grouped into five regions. The regions have been namely very poorly urbanized, poorly urbanized, moderately urbanized, urbanized and highly urbanized regions. After that inter regional and intra-regional analyses have been done based on these indicators to study the disparities in the regions as well as the tahsils. Then interpretation of such disparities have been tried to investigate. Several maps and graphs have been prepared to show the regionally diversified areas. Finally major findings of the study have been identified which helped to interpret the trend of regional disparities among the regions.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior ... DHULE

Key words: Location quotient, urbanization, regionalization and disparity.

Introduction

Urbanization is now a burning issue in all over the world and it related with many things all together. Urbanization is regarded as one of the key dimensions of the process of socio-economic development. It is a multifaceted process. It is a necessary condition for economic development, because economies of scale and of agglomeration in the urban areas make possible economic development through industrialization. India is at accelerating stage of the process of urbanization. In the current paper Jalgaon district, an Indian district, which was one of the most urbanized district of Maharashtra before independence, has been taken as unit of the study. Still the district of Jalgaon is one of leading urban district of Maharashtra with 31.74 % of the total population residing in various urban areas.

India is one of the developing countries of South Asia and it is divided into 600 districts out of which Jalgaon district is one of the urbanized district. Moreover, various facilities are concentrated disproportionately rather than to an equitable manner. This causes disparity in the industrial development too. Regional planning has various techniques of delineating regions. In the context of this study Location Quotient method can be a useful tool to analyse the disparities in the districts based on indicators of an urban area.

Objectives

1. To delineate the regions based on location quotient and find out the reasons of a region's development.
2. To analyse the data collected from secondary sources on the basis of 5 particular parameters: Business as main source of income, literacy rate, electricity connection, sanitary facility and pucca structure.

The Study Area

The region selected for the study is Jalgaon district of Maharashtra State. In Jalgaon district there are 15 tahsils these are selected for the present study. Looking into its delicate ecology and poor socio- economy, the study region is one of the most vulnerable regions of Maharashtra State. The topography of the region is hilly, plateau, undulating and rolling. It covers an area of about 11765.00 km^2. It lies between 20^{0}11' to 21^{0}13' North latitudes and 74^{0}46' to 76^{0}24' East longitudes (Fig.1). Average rainfall is 682.8 mm in the said area. Also,

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

temperature and relative humidity varies 18^0C to 35^0C and 45 % to 72 % over the years respectively.

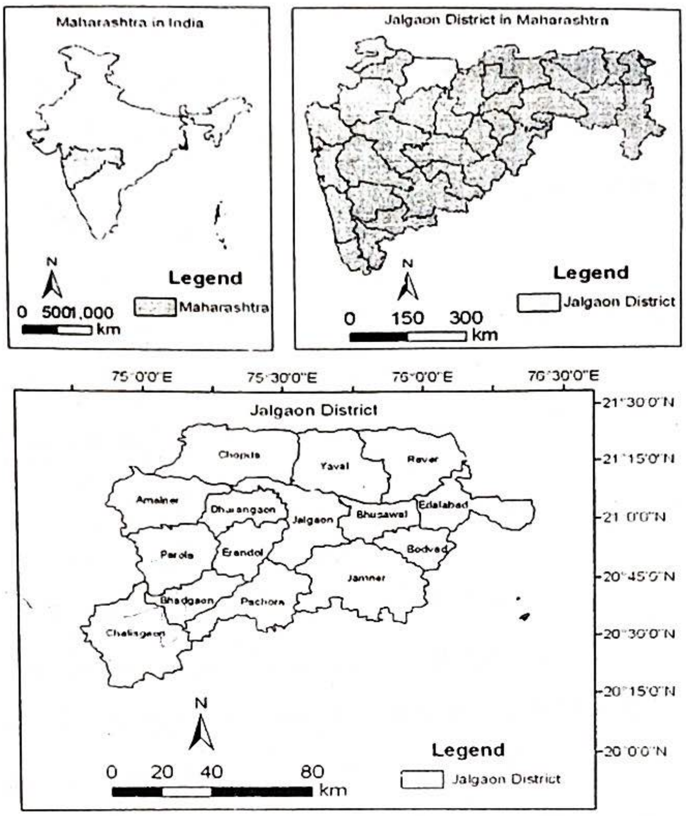

Fig.1 Location map of study area

Data base and Methodology

Five indicators of urban area namely Business as main source of income, literacy rate, electricity connection, sanitary facility and pucca structure have been selected as parameters for identification of urbanization. Data regarding census, urban population like tahsil wise urban, rural population, have been collected from Census handbook of Jalgaon district 2011. Combining all the analysis, major findings and recommendations, the report has been prepared with relevant graphs, tables and photography. Urbanization is measured in terms of level of urbanization.

Level of urbanization = (Urban population/Total population)*100

The procedure for calculating LQ values based on urbanization level for all tahsils is given below:

$$LQ = \frac{\text{Urban Population of specific Tahsil} \times \text{Total District Population}}{\text{Total Population of specific Tahsil} \times \text{Total District Urban population}}$$

Concept of

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Region

A first step in an outline of the concept of the region is to examine whether regions are natural phenomena or merely mental construction. The subjective view sees

a region as a means to an end, simply an idea, a model, to in the study of the world. It is a method of classification, a device to segregate a real features, with the only "natural" region being the surface of the earth on which man finds his home.

Regionalization

Regionalization is the process of delineating regions. Regionalization means the grouping of some unit based on some criteria which form a homogenous region. The factors of a region must be different than factors of other regions. There are many criteria and techniques to delineate a region.

Data Analysis

Analysis of tahsils in terms of Level of Urbanization and Location Quotient Jalgaon district is a developing district. It is divided into 15 tahsils. The Level of urbanization in these tahsils is different. In comparison with the national progress the LQ of the tahsils are also different. Table - 1 shows the top 4 and bottom 4 tahsils in terms of their level of urbanization and L.Q. The scenario of 2011 shows that, being the tahsils of Jalgaon district Maharashtra State, has the benefit of having many facilities. It has good housing, education, health and economic etc facilities. Bhusawal and Jalgaon tahsils also have become very urbanized as a result of spread effect of Amalner. Chalisgaon has become another important tahsils for its business facility through its changing agriculture. On the other hand, Bodwad and Jamner could not urbanize much because of its remoteness characteristics.

Regionalization of Jalgaon District

Jalgaon district is still a relatively less urbanized district compared to other district of Maharashtra. However, the Jalgaon district experienced a remarkable rate of urban growth both in terms of urban population and urban centres immediately after its evolution. But this growth is not even in all the tahsils (Table 1). To understand the regional disparity in the districts location quotient method has been applied by using level of urbanization data. For simplification, Location Quotient values have been classified in to five categories.

Each of these categories is identified as a different region. These are Very Poorly Urbanized, Poor, Moderate, Urbanized, and Highly Urbanized region. A table below shows the

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

distribution of the tahsils of Jalgaon district into these 5 regions. It can be seen from the chart that, "Poorly Urbanized" region has the most number of tahsils and it occupies 46.67% of the total Jalgaon district. This region is less developed and it also lags behind in respect to the district level of urbanization. Agriculture is the main

Table 1: Determination of Location Quotient of 15 Tahsils of Jalgaon district (2011)

Sr. No	Tahsil	Urban popn	Total Popn	Level of urbanization	LQ
1	Amalner	95994	287849	33.35	**1.051**
2	Dharangaon	35375	173447	20.40	**0.643**
3	Parola	37666	196863	19.13	**0.603**
4	Erandol	31071	166521	18.66	**0.588**
5	Chalisgaon	108181	414879	26.08	**0.821**
6	Bhadgaon	37214	162889	22.85	**0.72**
7	Pachora	59820	289628	20.65	**0.65**
8	Jamner	46762	·349957	13.36	**0.421**
9	Muktainagar	0	163444	0.00	**0.000**
10	Raver	47623	312082	15.26	**0.481**
11	Yawal	63308	272242	23.25	**0.733**
12	Chopda	72783	312815	23.27	**0.733**
13	Bhusawal	246686	359461	68.63	**2.162**
14	Jalgaon	460228	676041	68.08	**2.145**
15	Bodwad	0	91799	0.00	**0.000**
	Total	1342711	4229917	31.74	**0.783**

Source: Census Handbook of Jalgaon District, 2011

Table 2: Distribution of Tahsils into Regions based on LQ

Sr. No.	Region	Range of LQ	Freq-uency	Tahsils
1	Very poorly urbanized	Less than 0.50	2	Jamner, Raver
2	Poorly urbanized	0.50 to less than 0.80	7	Erandol, Dharangaon, Yawal, Parola, Pachora, Bhadgaon, Chopda
3	Moderately urbanized	0.80 to less than 1.00	1	Chalisgson
4	Urbanized	1.00 to less than 1.50	1	Amalner
5	Highly Urbanized	1.50 & Above	2	Bhusawal & Jalgaon

Source: Census Handbook of Jalgaon District, 2011

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

Occupation of these tahsils and availability of services are very poor. The "Very Poorly Urbanized" region is less developed than the Poorly Urbanized region due to the remoteness and lack of facilities. "Urbanized" region mainly include along the river valley tracts. The principal reason behind the improvement of river valley tracts in the level of urbanization is due to the development of river valley areas into urban localities. "Highly Urbanized" regions are very few in number which include Bhusawal and Jalgaon Tahsils (Table 1&, 2).

Analysis of LQ With Indicators of Urban Area

Comparison of Indicators in Very Poorly Urbanized Region: Literacy rate is higher in all its tahsils because Jalgaon district government implemented education program for all tahsils. Pucca structures are rare in Jamner, Bodwad and Muktainagar tahsils have very poorly urbanized. It is because of they located near the Plateau and hilly area.

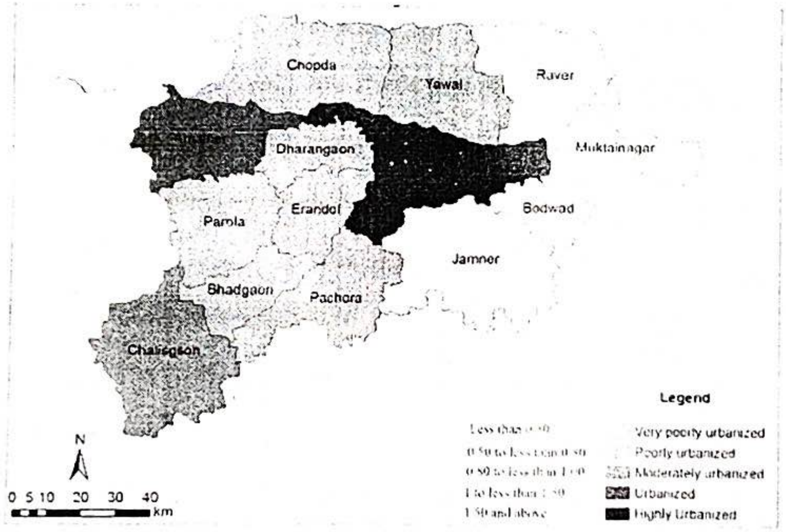

Fig. 2: Regionalization of Jalgaon district based on level of urbanization

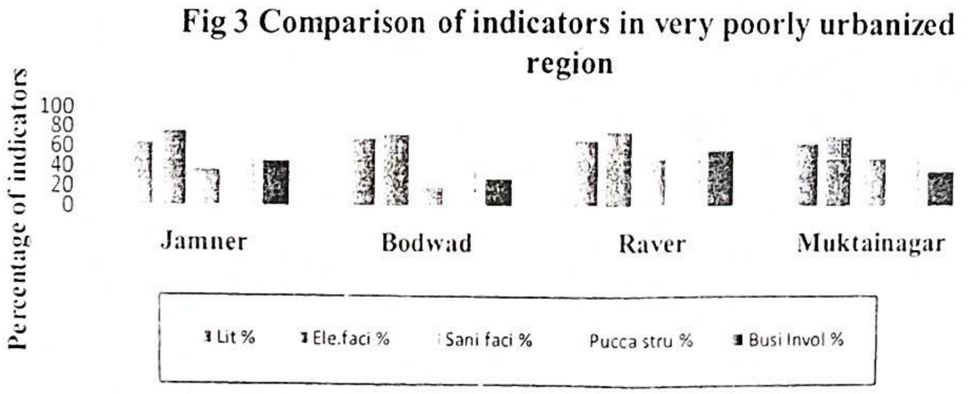

- **Comparison of Indicators in Poorly Urbanized Regions:** Bodwad, Jamner and Muktainagar tahsils have the low percentage of literacy, sanitary, electricity, and business involvement. It is because of these are situated at the remote places of the southeast and northeast part of the study area and people are not that much aware about the hygiene.
- **Comparison of Indicators in Moderately Urbanized Regions:** Erandol, Dharangaon, Parola, Pachora, Bhadgaon Yawal and Chopda tahsils have moderately urbanized and all of these have moderate business involvement and sanitary facility. These tahsils have more electricity and literacy facilities than other tahsils because the communication system of these tahsils is very good (Fig. 3, 4). It is because of many major educational institutes, are located here, being the divisional headquarter.
- **Comparison of Indicators in Highly Urbanized Regions:** Jalgaon tahsil has the highest electricity and sanitation facility because it is the district head quarter of Jalgaon district and is very well connected to the rest of the other district in Maharashtra. Its literacy rate is higher than others because most of the reputed educational

Fig 4 : Comparison of indicators in highly urbanized region

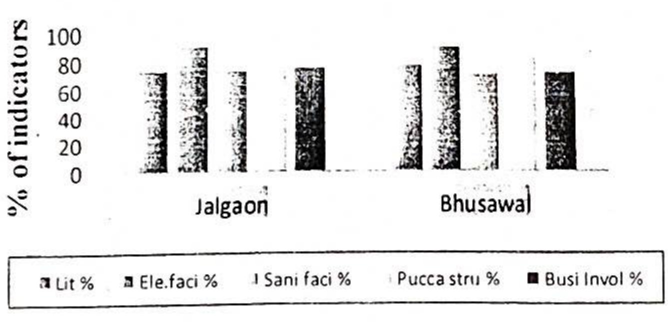

Centres are located here. Bhusawal has next highest involvement in business after Jalgaon because it is a centre of business, (Fig.3, 4).

Major Findings

Level of urbanization is not same in all the tahsils. Jamner could not urbanize much because of its remoteness characteristics. Literacy rate is not influenced by the level of

urbanization. Because of the presence of hilly tracts in urbanized region (Jamner, Bodwad and Muktainagar tahsils) the electricity connection is poor.

Conclusion

Regional disparities mainly reflect differences in overall prosperity among the regions. Urbanization level is not uniform among all the tahsils of Jalgaon district. So development is not uniform among the regions. Some regions are always found out to be less privileged than the others. The reasons behind the regional disparity may be economic, social, and cultural factors in the region. Sustainable balance can be only obtained by gaining economic opportunity, providing urban facilities. Effective government policies can provide such opportunities to enhance balanced economic development and ensuring equity in development program among the all regions.

References

1. Bangladesh Bureau of Statistics (BBS), 2007. Bangladesh Population Census 2001 (Zillah Series). Bangladesh: Ministry of Planning, Government of People's Republic of Bangladesh.
2. John, Glasson, 1974. An Introduction to Regional Planning: Concepts, Theory, planning. Fitzroy Square, London: Hutchinson & Co Ltd.
3. Ramachandran, R. (2007), Urbanization and Urban System in India, Oxford University Press, New Delhi.

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January 2019 Special Issue – 91

जनसंचार एवं तकनीकी के क्षेत्र में हिंदी की उपादेयता

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of this Issue
Dr. Anil Kale
Asso. Prof. & Head of Hindi Dept.
GM'S Arts, Commerce & Science College,
Narayangaon, Tal. Junnar, Dist. Pune

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

Visit to - www.researchjourney.net

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
Special Issue 91 , जनसंचार एवं तकनीकी के क्षेत्र में हिंदी की उपादेयता

Index

1.	जनसंचार एवं तकनीकी क्षेत्र में हिंदी उपादेयता	डॉ. अनिल काळे	11
2.	पर्यटन क्षेत्र और हिंदी	प्रा. प्रदीप जटाळ	15
3.	सिनेमा और हिंदी	प्रा. डॉ. बी.टी. शेणकर	18
4.	जनसंचार माध्यम का अर्थ, महत्व और उद्येश्य	डॉ. नगिंदर दत्त भारद्वाज	20
5.	भूमंडलीकरण, मीडिया और हिन्दी भाषा	डॉ. सत्यजित कलिता	23
6.	विज्ञापन और हिन्दी	डॉ. अनिला एस. कर्पूर	28
7.	राजभाशा हिन्दी और मीडिया	डॉ. एम. डी. माझीद मीया	31
8.	विज्ञापन और हिंदी	डॉ. विनोद श्रीराम जाधव	35
9.	वर्तमान में हिंदी तकनीकीकरण की चुनौतियाँ एवं रोजगार	डॉ. रणजीत भारती	38
10.	सूचना प्राद्योगिकी और हिंदी	डॉ. संतोष रायबोले	42
11.	पत्रकारिता के विविध आयाम	प्रा. डॉ. मंजु पुरूषोत्तमदास तरड़ेजा	45
12.	जैन अध्यात्मिक प्रचार – प्रसार में हिंदी भाशा एवं तकनीकी क्षेत्र का योगदान	महाविर रामचंद्र साबळे	49
13.	संचार माध्यमों की हिंदी भाषा : एक अवलोकन	मुकुंदा निवृत्ती ठोंबरे	53
14.	प्रिन्ट मीडिया और हिन्दी भाषा	डॉ. वन्दना अग्निहोत्री	56
15.	जनसंचार : स्वरूप, विकास एवं प्रकार	डॉ. जी. शांति	59
16.	जनसंचार माध्यम और हिंदी	डॉ. दत्तात्रय मोहिते	64
17.	इलेक्ट्रॉनिक मीडिया और हिंदी	डॉ. कैप्टन बाबासाहेब माने	67
18.	जनसंचार माध्यम और हिंदी	डॉ. जिभाऊ शा. मोरे	70
19.	इलेक्ट्रॉनिक मीडिया और हिंदी साहित्य	डॉ. समीर गुलाब सय्यद	72
20.	जनसंचार और हिन्दी भाषा	डॉ. कीर्ति कुमारी	74
21.	हिंदी और जनसंचार माध्यम	प्रा.डॉ. शिवाजी उत्तम चवरे	77
22.	जनसंचार माध्यामों में दूरदर्शन और हिंदी उपादेयता	प्रा. डॉ. ऐनूर एस. शेख	80
23.	जनसंचार माध्यमो में हिंदी भाषा की स्थिति	प्रा. कैलास के. बच्छाव	82
24.	सूचना और प्रौद्योगिक क्षेत्र और हिंदी	डॉ. रिना रमेश सुरडकर	84
25.	संचार माध्यम और भाषिक कौशल का पाठ्यक्रम में स्थान	प्रा. डॉ. दत्तात्रय प्रभाकर डुंबरे	86
26.	काव्यानुवाद की समस्याएँ	डॉ. प्रवीण मन्मथ केंद्रे	89
27.	जनसंचार एवं तकनीकी के क्षेत्र में हिंदी की उपादेयता	प्रा. डॉ. सिद्धेश्वर गायकवाड	91
28.	विज्ञापन क्षेत्र और हिंदी	डॉ. बेबी कोलते	93
29.	विज्ञान की दुनिया में हिंदी भाषा	डॉ. श्वेता चौधारे	96
30.	इलेक्ट्रोनिक मीडिया और हिंदी	डॉ. संजय म. महेर	98
31.	वैश्विक स्तर पर हिन्दी साहित्य की छाप छोड़ता हिन्दी सिनेमा	श्रीमती योग्यता मिश्रा	100
32.	जनसंचार माध्यम और हिंदी	प्रा. दशरथ काशीनाथ खेमनर	102
33.	पत्रकारिता का बदलता स्वरूप	डॉ. ईश्वर पवार	104
34.	जनसंचार माध्यम और हिन्दी	प्रा. गांगुर्डे समाधान जयवंत	107
35.	सोशल मीडिया और हिंदी साहित्य	डॉ. मंगल ससाणे	110
36.	जनसंचार माध्यम और हिंदी की उपादेयता	डॉ. प्रमोद पडवळ	112
37.	हिंदी के प्रचार–प्रसार में जन संचार माध्यमों की भूमिका	प्रा. नानासोव म. गोफणे	116

Arts, Com. & Sc. Senior College DHULE

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 | January 2019 | UGC Approved No. 40705
Special Issue 91 , जनसंचार एवं तकनीकी के क्षेत्र में हिंदी की उपादेयता

पत्रकारिता के विविध आयाम

प्रा. डॉ. मंजु पुरुषोत्तमदास तरड़ेजा (सिंधाणी)
अरुणकुमार वैद्यनगर, झुलेलाल सोसायटी,झुलेलाल अपार्टमेंट, 301, साक्री रोड, धुलिया महाराष्ट्र-

---

पत्रकारिता को आधुनिक युग का पाँचवा वेद कहा गया है। यह आधुनिक ज्ञान की एक ऐसी विधा के रूप में प्रतिष्ठित है, जिसमें शुभ और समष्टि का आलोक है, लोक मंगल का भाव है, असत्य, अशिव और असुंदर के विरुद्ध सत्य, शिवम, सुंदरम का उद्घोष है। जो समय और समाज के संदर्भ में सचेतन दृष्टि रखती है और आम जन तथा सत्ताधीशों को अपने दायित्व के प्रति सचेत दृष्टि रखती है। इस दृष्टि से यह अनुपम कला है, अद्भूत जन सेवा है। प्रतिष्ठित व्यवसाय है, समाज का प्रहरी और कबीर सरीखा मुँहफट गुरु है। यह सभ्य समाज की सबसे बड़ी पूँजी, सबसे बड़ा हथियार है, जागरुक प्रहरी और सर्वोत्तम सेवा माध्यम है।

आज के वैज्ञानिक युग में पत्रकारिता का महत्व दिन-ब-दिन बढ़ता जा रहा है। यह हमारे जीवन की विविधताओं, नित्य घटित होनेवाली नई-नई घटनाओं को शीघ्रता के साथ दुनिया के कोने-कोने में पहुँच जाती है। पत्रकारिता का उद्देश्य संसार भर की खबरों एवं घटनाओं को एकत्रित करना, उनका विवेचन करना, उनका विवरण इकट्ठा करना और उन्हें पत्र-पत्रिकाओं के माध्यम से जनता तक पहुँचना होता है। यही कारण है पत्रकारिता पूरे विश्व की दैनंदिनी मानी जाती है जो दूरदृष्टि प्रदान करती है।

प्रजातंत्र में पत्रकारिता का विशेष महत्त्व है। पत्रकारिता अंग्रेजी शब्द 'जर्नलिज्म' (Journalism) का हिंदी रूपान्तर है। 'जर्नलिज्म' शब्द 'जर्नल' शब्द से निकला है, जिसका शाब्दिक अर्थ दैनिक है। दैनिक गतिविधियों, कार्यों और सरकारी बैठकों का जिसमें विवरण प्रकाशित होता हो उसे 'जर्नल' की संज्ञा दी जाती थी, लेकिन आज 'जर्नल' शब्द का प्रयोग गंभीर समालोचनाओं और विद्वानों द्वारा लिखित रचनाओं को प्रकाशित करने वाली पत्रिका के लिए होता है। इसलिए 'जर्नल' शब्द की तुलना में 'जर्नलिज्म' अर्थात पत्रकारिता शब्द में अधिक व्यापकता है। पत्रकारिता के अंतर्गत समाचार पत्र तो आते ही है, साथ-साथ ही कालिक पत्रिकाएँ भी आती है। इन पत्र-पत्रिकाओं की सामग्री का संकलन, लेखन, संपादन वितरण प्रबंधनादि भी पत्रकारिता शब्द की सीमा के अंतर्गत समाहित है। इसलिए "छापने वाले लेख समाचार तैयार करना ही पत्रकारिता नहीं रह गई आकर्षक शीर्षक देना, पृष्ठों का बनाव-ठनाव, जल्दी से समाचार देने की होड़, देश के प्रमुख उद्योग-धंदों के विज्ञापन प्राप्त करने की चतुराई, सुंदर छपाई और पाठक के हाथ में सबसे जल्दी पत्र पहुँचा देने की त्वरा, ये सब पत्रकार कला के अंतर्गत आ गए । "[1]

पत्रकारिता की परिभाषा :

आज पत्रकारिता का क्षेत्र अत्यन्त विस्तृत हुआ है। पत्रकारिता के इस विस्तृत क्षेत्र के कारण इसे किसी भी परिभाषा में बाँधना कठिन है। विभिन्न विद्वानों ने पत्रकारिता की परिभाषायें देने का प्रयास किया है।

न्यू वेबस्टर शब्दकोष में - "प्रकाशन, संपादन, लेखन एवं प्रसारण युक्त समाचार माध्यम का व्यवसाय पत्रकारिता है।"

सी.जी. मूलर के अनुसार : "पत्रकारिता सामूहिक ज्ञान का व्यवसाय है। इसमें तथ्यों की प्राप्ति उनका मूल्यांकन एवं ठीक-ठीक प्रस्तुतीकरण होता है।"

विखेमस्टीड के अनुसार :- "पत्रकारिता कलावृत्ति और जनसेवा का प्रमुख माध्यम है।"

डॉ. अर्जुन तिवारी : "असत्य, अशिव और असुंदर पर 'सत्यम, शिवम, सुंदरम्' की शंखध्वनि ही पत्रकारिता मानते है।"

श्री रामकृष्ण रघुनाथ खाडिलकर ने : 'पत्र-कला' और 'पत्रकार-कला' इन दो शब्दो का प्रयोग किया है। उनके अनुसार "ज्ञान और विचार शब्दों तथा चित्रों में दूसरे तक पहुँचना ही पत्र कला है।"

मैथ्यु आरनोल्ड के अनुसार : "पत्रकारिता शीघ्रता से लिखा जानेवाला साहित्य है।"

पत्रकारिता इधर-उधर से सूचना का मात्र केंद्र नहीं है, वास्तव में एक रचनात्मक, सामाजिक, सांस्कृतिक आंदोलन है। पत्रकारिता सामाजिक परिवर्तन तथा समाज पुनर्निर्माण की धूरी है आज पत्रकारिता अपने नये रूप के साथ विकसित हो रही है। इसका कारण आज वैज्ञानिक युग में जनसंचार माध्यमों के क्षेत्र में घटित हुई नई क्रान्ति ही है। ये जनसंचार माध्यम आज सम्पूर्ण पत्रकारिता जगत की सेवा में कार्यरत है। आज मुद्रित माध्यम के साथ आकाशवाणी एवं दूरदर्शन ही नहीं अपितु कम्प्युटर एवं उपग्रह आदि नवइलेक्ट्रॉनिक माध्यम भी पत्रकारिता से व्यापक स्तर पर जुड़कर कार्य कर रहे है।

वर्तमान युग विशिष्टिकरण का युग है। अब वो समय नहीं रहा जब पत्रकारिता का उद्देश्य मात्र देश को स्वाधीनता प्रदान करना ही था। आज पत्रकारिता का क्षेत्र विशाल हो गया है, व्यक्ति अपने रूचि के अनुसार विभिन्न क्षेत्रों का चयन कर रहता है। आज पत्रकारिता क्षेत्र अत्यन्त व्यापक हो गया है। इस व्यापकता के कारण वह अनेक रूप सामने आ रहे है। आज पत्रकारिता में जो विविधता दृष्टिगोचर हो रही है उसके अनुसार पत्रकारिता को निम्न प्रकारों में बाँटा जा सकता है। परन्तु उनमें से कुछ प्रमुख रूप इस प्रकार है।

ग्रामीण पत्रकारिता :

अपना देश गाँव का देश कहा जाता है । इसका कारण यह है कि देश की लगभग 70 प्रतिशत जनता गाँवों में बसती है। आजादी के 70 सालों बाद भी गाँवों में पिछड़ापन नजर आता है उसका कारण संचार की रिक्तता। आज जितने भी समाचार पत्र होते है वे शहरों में प्रकाशित होते हैं; इन समाचार पत्रों में शहरी जीवन का महत्व दिया जाता है, और गाँवों को अनदेखा किया जाता है, गाँवों में नई चेतना और वैज्ञानिक विकास को पत्रों द्वारा पहुँचाया जाता है। प्रसिद्ध पत्रकार गणेश शंकर विद्यार्थी ने सबका ध्यान इस ओर आकृष्ट किया है। उन्होंने कहा, "राष्ट्र महलों में नहीं रहता, प्रकृत राष्ट्र के निवास स्थल में अगणित झोपड़े हैं जो गाँव और पूर्वो में फैले हुए खुले आकाश के दैदीप्यमान सूर्य और शीतलचंद्र और तारांगण से प्रकृति का संदेश लेते है। इसलिए राष्ट्र का मंगल और उसकी जड़ उस समय तक मजबूत नहीं हो सकती जब तक कि अगणित लहलहाते पौधों की जड़ों में जीवन का जल नहीं सींचा जाता।"[2] ग्रामीण पत्रकारिता के संदर्भ में के. पी. नारायण ने लिखा है- "राष्ट्रीय अखबार कहलाने वाले बड़े समाचार पत्रों की स्थिति यह है कि वे चकाचौंध से कभी मुक्त नहीं हो पाये हैं, जब कभी ग्रामीण परिवेश का चित्रण इन अखबारों में हुआ तो केवल स्वाद बदलने जैसा ही है। भारत के गाँवों में नई चेतना और वैज्ञानिक विकास का प्रचार प्रसार पत्रकारिता के द्वारा आसानी से किया जा सकता है। देश की ग्रामीण जनता की समस्या का निवारण उनके जीवन में व्याप्त कुप्रथाओं को दूर करना खेती के बारे में नवीन खोजों की जानकारी देना। ग्रामीण उद्योगों को बढ़ावा देना तथा ग्रामीण जनता के रोगों के बचाव की जानकारी देना, ग्रामीण पत्रकारिता का महत्वपूर्ण काम है।"[3]

खेल पत्रकारिता :

आधुनिक जीवन में खलों का महत्व दिन ब दिन बढ़ता जा रहा है। खेल का मनुष्य के जीवन में बहुत महत्वपूर्ण स्थान है। आज तो केवल बच्चे ही नहीं हर आयु के महिला-पुरुष अब इनमें रूचि ले रहे हैं। खेल के कारण स्वास्थ्य अच्छा रहता है। शरीर स्फूर्तिला बना रहता है, इसी कारण आज स्कूल तथा कॉलेज में खेल के लिए निर्धारित समय दिया जाता है। आज राष्ट्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर खेलों का आयोजन किया जाता है, संसार की संपूर्ण जनता की आँखें इन राष्ट्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रीय प्रतियोगिताओं में भाग लेनेवाले खिलाड़ियों पर टिकी रहती है। आजकल सभी खेलों में से क्रिकेट को अत्याधिक प्रसिद्धी मिल गयी है। इस खेल के पीछे बूढ़े, जवान, बच्चे और महिलाएँ भी पागलों की तरह भागते है। 1951 में नई दिल्ली में प्रथम एशियाई खेल आयोजित किये गये थे, उसी समय से खेल पत्रकारिता का हिंदी में आरम्भ माना जा सकता है। आरम्भिक काल में यह छुटपुट समाचार की रिपोर्टिंग के रूप में ही थी लेकिन वर्तमान खेल को जिज्ञासा और कौतुहल का विषय खेल पत्रिका ने ही दिया है। खेल जगत में कई बार अविश्वसनीय और अति रोमांचित वृत्तान्त देखने सुनने को मिलते है, जब इंग्लैंड में विश्वप्रतियोगिता का आयोजन किया गया था, उस समय भारत की चमत्कारिक अविश्वसनीय एवं अकल्पनीय विजय खेल

पत्रकारिता के पृष्ठों पर 'एक करिश्मा, पूरब का जादू' न भूतों न भविष्यति' की संज्ञा दी गई थी। इस तरह समाचार पत्रों के पृष्ठों पर खेल पत्रकारिता उद्गार और विश्लेषण की अधिकारिणी सिद्ध हो गयी थी। खेलसंबंधी स्वतंत्र पत्रिकाएँ भी काफी लोकप्रिय हैं। इनमें 'क्रिकेट सम्राट', 'खेल खिलाड़ी', 'षटकार', 'स्पोर्टस विकली', 'खेल युग' आदि विशेष उल्लेखनीय है।

फिल्मी पत्रकारिता :

फिल्म जगत युवा पीढ़ी के लिए आकर्षण का केंद्र बना हुआ है। फिल्म और फिल्मी हस्तियों के प्रति इस वर्ग की ललक और जिज्ञासा की पूर्ति के लिए ही फिल्म पत्रकारिता ने अपना अलग स्वरुप ले लिया है। आज समाचार पत्रों में इसके लिए सिर्फ स्तंभ से काम नहीं चलता, पुरे पृष्ठ से भी काम नहीं चलता तो अलग से विशेषांक प्रकाशित किए जा रहे हैं। फिल्म से संबंधित दर्जनों पत्रिकाओं का प्रकाशन हो रहा है। कौनसी फिल्म आनेवाली है, कौन सी फिल्म 'हिट' हो रही है, किसमें कौनसे कलाकार हैं- इन सबकी जानकारी पाठकों को चाहिए। फिल्म हस्तियों से साक्षात्कार और उनके व्यक्तिगत अनुभवों, रोमांस आदि की गतिविधियों की जानकारी भी पाठक या श्रोता चाहता है। इन सारे विषयों की अद्तन जानकारी फिल्म पत्रकारिता ही दे पाती है। फिल्म पत्रकारिता न केवल पत्र-पत्रिकाओं तक सीमित है अपितु दूरदर्शन और विविध चैनल्स तक इसका विस्तृत क्षेत्र है। इसलिए सैकड़ों पत्रकारों ने फिल्म-पत्रकारिता को ही अपनी आजीविका बना लिया है।

ऐतिहासिक दृष्टि से फिल्मी पत्रकारिता का आरंभ सन् 1931 में 'मंच' नामक पत्रकारिता से शुरु हुआ था। 1932 में 'नवचित्रपट' 1936 में 'रंगभूमि' पत्रिकाएँ हुई। बाद में आनेवाली पत्रिकाओं में 'फिल्मी दुनिया', 'मायापुरी' काफी लोकप्रिय हुई। आजकल की पत्रिकाओं में छापे जाने वाले नंदधडंग चित्र उनके जीवन के झूठे किस्सों ने फिल्मी पत्रिकाओं पर प्रश्नचिन्ह खड़ा किया है।

बाल-पत्रकारिता :

बालक देश के दर्पण होते है। वे राष्ट्र की मुस्कुराहट होते है। बच्चे राष्ट्र का भविष्य होते है, जिस देश के बच्चे होशियार उनका भविष्य उज्वल होगा। बच्चे शिक्षक की प्रयोगशाला हैं, बालक में वर्तमान करवटे लेता है और भविष्य के बीज उसी में बोये जाते है। बालकों के सम्यक विकास के लिए बाल पत्रिका, अत्यंत महत्वपूर्ण है। बाल पत्रों की परंपरा हिंदी में 1988 में शुरु हुई। 'बालबोधिनी' भारतेन्दुजी की पत्रिका थी। आगे 1917 में 'शिशु' प्रयाग से, 1920 में 'बालसखा' जबलपूर से, 1926 में 'बालक' पटना से, 1936 में 'बालविनोद' मुरादाबाद से, 1947 में 'बालबोध' प्रयाग से, 1948 में 'बालभारती' दिल्ली से, 1949 में 'चन्दामामा' मद्रास से, 1968 में 'चम्पक' और 1971 में हिन्दी 'कॉमिक्स' दिल्ली से प्रकाशित होते रहे। इनमें 'बालभारती', 'चन्दामामा' और 'चम्पक' को काफी सफलता मिली।

फोटो पत्रकारिता :

फोटो पत्रकारिता के विषय में आइपन हावर ने कहा था- "सब राष्ट्रों की जनता के बीच मेल-मिलाप उत्पन्न करने में फोटो पत्रकार की बहुत बड़ी देन होती है। दुनिया समस्त भाषाओं में फोटो समाचारों की भाषा सबसे ज्यादा होती है। आज के युग में जबकि अगणित मनुष्यों पर अत्याचार हो रहे हैं तथा कई देशों में व्यक्तिगत स्वतंत्रता नष्ट हो रही है, चित्र व्यक्ति की स्वतंत्रता को बरकार रखते हैं। क्योंकि चित्र सच्चाई को ज्यों का त्यों प्रस्तुत कर देते हैं।"[4]

फोटो पत्रकारिता जगत के लिए आकर्षण भी है, कला भी और प्रमाण भी है। इसलिए पत्रकारिता जगत में फोटो और फोटो पत्रकार का खास महत्व है। चित्रों की प्रिंटींग, इनलार्जिंग, फोटो फिनिशिंग एवं रासायनिक क्रियाओं के ज्ञान के साथ चित्रों के लिए उपयुक्त शीर्षक लिखने की कला फोटो पत्रकारिता के लिए आवश्यक है। एक चीनी लोकोक्ति के अनुसार, "एक आकर्षक चित्र 10,000 शब्दों वाले विशालकाय विवरणों से अधिक प्रभावकारी होता है। शीर्षक युक्त चित्र में दृश्य और श्रव्य दोनों प्रकार के गुण होते हैं। अत: फोटो पत्रकारिता भी महत्वपूर्ण है।"[5]

पत्रकारिता के स्वरुप के संदर्भ में जिनकी चर्चा यहाँ की गई है उसके अतिरिक्त भी पत्रकारिता के कई रूप है जैसे- आर्थिक पत्रकारिता, विकास पत्रिका, महिला-पत्रकारिता, स्वास्थ्य पत्रकारिता, रेडिओ पत्रकारिता दूरदर्शन पत्रकारिता,

शैक्षिक पत्रकारिता, धर्म एवं संस्कृति विषयक पत्रकारिता, विधि पत्रकारिता इत्यादि अनेक क्षेत्रों में पत्रकारिता अपना काम प्रभावी ढंग से कर रही है। पत्रकारिता आज सही मायने में बहुआयामी बन गयी है। इसमें काई संदेह नहीं कि, भारतीय पत्रकारिता में भारतीय जनमानस पर अपना गहरा प्रभाव छोड़ा है।

संदर्भ ग्रंथ :

1) श्री. रा. र. खाडिलकर, आधुनिक पत्रकार कला. पृ. 2
2) प्रयोजनमूलक हिन्दी अधुनातन आयाम, अंबाप्रसाद देशमुख, पृ. 233
3) प्रयोजनमूलक हिन्दी अधुनातन आयाम, अंबाप्रसाद देशमुख, पृ. 233
4) प्रयोजनमूलक हिन्दी अधुनातन आयाम, अंबाप्रसाद देशमुख, पृ. 241
5) नई पत्रकारिता और समाचार लेखन- सविता चड्ढा

RESEARCH JOURNEY

Impact Factor 6.261

ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S
UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal
PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Visit to - www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATION

Peer Reviewed International Research Journal of Geography
Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika
ISSN : 0971-6785 {Impact Factor 3.687 (IIFS)} Vol. 36, No.1, Jan-Jun. 2019. pp. 12-15

Hot Springs: Classification and Situation in India.

Dr. D.S. Suryawanshi Dr. Kalpesh Pawar Dr. Kailas Vasant Patil

Introduction:

A hot spring is which is produced by the emergence of geothermally heated groundwater that is from the Earth's crust. While some of these springs have water, quite safe for bathing, while others are too hot to help the body, they may also result in severe injury.

All over the earth, there is hot water spring on every water place. The water coming from a hot spring which is heated by geothermal heat, i.e., heat from the earth's interior. In general, the temperature of rocks within the earth heightens with depth. The rate of temperature heightens with depth is called as the geothermal gradient. If water percolates deeply enough into the crust, it will be heated as it comes into contact with hot rocks. The water from hot springs in non-volcanic areas is heated in this manner. In volcanic zones, such as, Yellowstone National Park, water may be heated by coming into contact with magma (molten rock). If the water becomes so hot that it builds steam pressure and erupts in a jet above the surface of the earth, it is called a Geyser. And when the water only reaches the surface as the, it is called Fumaroles. If the water is mingling of mud and clay, it is called a Mud pot.

Hot springs range in flow rate from the tiniest "seeps" to variable rivers of hot water. Sometimes, there is enough pressure that the water shoots upward in a geyser, or fountain. Heated water can hold more dissolved solids, warm and especially hot springs also often have a very high mineral content, containing everything from simple calcium to lithium, and even radium, because of both the folklore and the claimed medical value some of these springs have, they are often popular tourist destinations, and locations for rehabilitation clinics for those with disabilities.

Classification of Thermal springs:

There were various types of thermal springs. The base of classification is according to the origin of springs, and some on physical properties such as flow rate or temperature. However some are classified according to morphological criteria, phylentic type, chemical composition or combination of these. According to the temperature the thermal waters could classify like: i) Coldless than 20°C, ii) Hypothermal- between 20-30°C, iii) Mesothermal- between 30- 40°C and iv) Hyperthermal- more than 40°C (Amador, 2001). According to the Vouk (1923) classify springs according to temperature in an arbitrary manneri) Hypothermal (cold)- Below 18 °C, ii) Chliarothermal (tepid)- 18-30 °C, iii) Euthermal (warm)- 30-50°C, iv) Acrothermal (hot)- 50-70 °C, and v) Hyperthermal (steaming)- 70 °C or higher. Another classification origin of temperature, there are two main types of hot springs, a) Heterothermal, the variation of temperature changes daily and seasonally; b) Homothermal, the variation of temperature is negligible both daily and seasonally. On the basis of morphological criteria (Schwabe, 1936; Tuxen, 1944) they are divided in to two hot springs, namely i) Limnotherm- a hot spring having a basin at the head, where surfacing waters collect prior to spilling over; and ii) Rheotherm- a hot spring where there is no collecting basin at the head. The water flows immediately away from the head, as on slope. Yoneda (1925) classified the various hot springs of Japan on the basis of algal flora in 5 types; i) Synechococcus type, ii) Cyanidium type, iii) Mastigocladus type, iv) Oscillatoria type and v) Phormidium type.

In Maharashtra, west coast has near about 60 springs and to note that temperature of these 60 hot springs ranges between 33°C to the boiling point of the water at that height. Out of sixty about 18 hot springs are spread over a linear stretch of nearly 300 km and width of 20 to 30 km, trending NNW-

SSE, Sahyadri mountain range constituting part of the Western Ghats whose western limit is demarcated by the Arabian Sea coast line. Surprising in Ratnagiri district, almost ten thermal springs. The area under investigation is thermal springs of Konkan region. This area has largely unexplored prior to the investigation. A present investigation was therefore undertaken four thermal springs viz., Palvani Unhavre (Tamhane-52.3°C), Vakvali Unhavre (Khed-71 °C), Khed (33 °C) and Aravli (42 °C). The same as a detailed study of physico-chemical parameters and algal flora along the hot springs gradient of Ratnagiri district of Maharashtra.

Major Hot Springs in India:

Hot springs in India are the preserved secrets of nature as well as are found mention in the Indian mythology and are treasured as religious heritage. These hot springs are now become as bath houses near temples and in other places, they flow their natural path. While some of these sites are frequented for the rejuvenating experiences, other hot water springs in India are visited by travelers for the stunning hiking trails that lead to these fantastic locations.

1. Kheerganga, a mystical trek to the hot pools- A trek that starting from Barshiani near Manikaran takes one through the beautiful trail in the Himalayas to the Shiva Temple in Kheerganga. This beautiful hot spring destination of India indeed promises the best rejuvenating experience to tired hikers on reaching the hilltop.
2. Kasol, hippie town of hot springs- There are hot springs in this little hippie town in the Parvati Valley which is yet to unnoticed by travelers. Cross the bridge to Chalal and on the riverside one finds hot springs flowing parallel to the Parvati river.
   Panamik
3. in Nubra Valley- Panamik hot water spring which is 10442 feet high from sea level is known for medicinal properties. Even villages residing in vicinity of Nubra arrive and take dip regularly northern most positions of makes Panamik is also a stopover for travelers who pass through this challenging terrain.
4. Chumthang in Leh District- This hot spring destination in India is definitely a life time feast for travelers. Chumthang would give you a unique hot water bathing experience on the Indus riverside.
5. Manikaran Sahib in Parvati Valley- Manikaran is a celebrated pilgrimage for the people of Hindu and Sikh belief systems. This is the spot where hundreds of Sikh pilgrims cheering on the bus and motorcycles. In the Hindu belief system, Manikaran is a sacred spot where Manu recreated human life after the flood.
6. Vashisht, the utopian village of Himachal Pradesh- This small village in the bank of river Ravi is like a ideal village which is hidden from the world tourists. This hot water brook is said to have medicinal and healing effects. Due to the religious and mythological importance of the village, it is one of the famous hot springs in India.
7. .Tattapani on the bank of river Satluj- On the bank of river Satluj, this Himalayan town is famous for the hot sulphur springs. For years the locals have believed that the water of these springs has miraculous properties and provides relief from joint pains, fatigue and stress.
8. Gaurikund and Suryakund in Uttarakhand- a village situated almost 2000mts above sea level. On the trek to the holy shrine of Kedarnath. Gaurikund is also popular owing to the natural thermal spring in this village which was destroyed after the recent earthquake in the area but a small stream still flow through the village. Home to a numerous hot water springs in India, the Garhwal region of Uttarakhand has yet another hotspring near the Yamunotri temple.

Major Hot Springs in Maharashtra

1. **Vajreshwari-** The original temple of Vajreshwari was at Gunj - five miles north of Vadavli. It was moved to Vadvali after its destruction by the Portuguese. Vajreshwari is at the foot of

HULE

Mandakini Mountain, which was formed out of a volcanic eruption and it is this proximity that accounts for the many hot springs in this region. There exist several hot springs hêre.

It is reported that there are around twenty-one hot water springs, just within a five-kilometer radius of the temple. The temperature of the water in the springs ranges from 43 C to 49 C .The Tansa River flows through here, rich with its hot waters.. Into most of the springs the locals will jump at once until first they have bathed in the cooler springs. A couple of tanks in front of a Shiva temple trap the water of seven of the hot water springs. Because the waters are laden with minerals, the water appears blackish.

2. **Akloli Kund-** From Vajeshwari one can walk easily to Akloli village, about a kilometre ahead. The springs there are in a wide pleasant valley, clustered round a temple of Rameshwar. Therefore they are called the Rameshwar hot springs. The waters have been gathered into cut-stone cisterns. Back in 1784 it is written that they were much used both by the locals and by the Europeans. The hot springs at Akloli are located on the left bank of the Tansi River.

   The hot water temperature of the individual springs varies from 45°C to 48°C. Ten hot springs are found here and a concrete tank is located at each hot spring. There are provisions for hot showers too. The water of the Surya tank is the hottest.

3. **Ganeshpuri** -Ganeshpuri is about 2 km away from Vajreshwari and is also famous for its natural hot springs. Three of the springs are in the bed of the Tansa River, near the temple of Shri Bhimeshvar and they have reservoirs built round them. One of them is called Gorakh Machhindar. Two of the hot springs are in natural hollows in the rock. These springs are usually less crowded than the ones at Vajreshwari.

   In Ganeshpuri village just behind the main temple is a small Shiva shrine with tanks in front that hold the water of some of the hot-water springs. The hot water is 52°C. Agni Kund is another hot water spring near the village. The quaint little town revolves around the Nityananda Mandir, built to honour the Saint Nityananda who took Samadhi here, in the 1960s.There are some hot springs that bubble up in circular holes melted out of the black volcanic rock there. Ganeshpuri was a wilderness then, surrounded by hills. It was believed that cannibal tribes of jungle folk lived in the region. Nityananda selected a location with many hot springs around it near the ancient temple of Bhimeshwar Mahadev, and for the next twenty five years, he lived there and built it into a spiritual centre.

4. Nimboli- Nimboli is 5 klms from Ganeshpuri. Near Rakadi Baba's homagund, there is the ancient Anasuya Mata temple and the hot springs. Rakhadi Baba was a holy man who was always smeared in ashes from head to toe. In the bed of the Tansa river, near the village of Nimboli, are six hot springs, two at a distance of about 175 paces, in stone tanks, and the remaining four springs at a distance of about 200 paces. The water is moderately hot and of a sulphurous smell.

5. Banganga, Nandni Gaygotha- Three miles north of Vajrabai, in the village of Nandni Gaygotha, is the Banganga spring. All year round this hot spring yields a copious supply of hot and very clear slightly sulphurous water.

6. Unapdev, Dara- Unapdev, at the village of Dara, is 3 klms from Adavad, near Chopda town. The hot spring has a special mention in the ancient 'Ramayana' for it was created by Rama during his fourteen years exile. The word 'Un-ap' means hot water. The hot waters collect in a twenty-five feet square pond surrounded by a red-brick wall. Within the enclosure, close to the edge of the pond, there is are two small Hindu shrines and a rest-house. Outside the enclosure the hot water collects into a cattle trough. Sunapdev and Nijhardev are two other hot water springs in the same area. They are in the Satpada hills. In the Jalgaon area, hot springs

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

have so far been recorded at Unabdev, Sunabdev and Najhardev in Chopda. There is a fourth one at Vadla in Shirpur.

Hot Springs in Khandesh

Districts	Name of Hot springs	Location	Toposheet No.
Dhule	Indve	$21^{0}16 : 75^{0}26$	46 0/8
Jalgaon	Unabdeo	$21^{0}16 : 75^{0}26$	46 0/7
	Ramtalab	$21^{0}17 : 75^{0}24$	46 0/7
	Nazardeo	$21^{0}18 : 75^{0}23$	46 0/7
	Khadgaon	$21^{0}804 : 75^{0}42$	46 0/12
Nandurbar	Kundva	$21^{0}30 : 75^{0}03$	46 K/2
	Anakdeo	$21^{0}42 : 75^{0}27$	46 K/6

Conclusion:

Without rejection, it may be said that these hot streams spreading at every length and breagth of the country have mythological significant and thousands of tourists throng towards them as per their regional availability and convenience of distance. Geographically hot springs provide the need of special attention of most of the researcher to assemble/visit at these sites and study the geographical features of such sites. Even their medical importance is the buff of fascination as they are comprised of minerals, calcium, lithium and radium. Even comparative study of these hot springs with special reference to temperature water quality and medicinal healing feature can be handily in the coming future. But it is rightly to say that hot springs have not merely significant from mythological point of view but at the same time their geographical positioning is quite crucial.

Reference –

1) Christian. (2012).Balneotherapy Research in France. (Anales de Hidrología Médica, ISSN: 1887-0813, 2012, Vol. 5, Núm. 2, 161-173) Retrieved from- http://dx.doi.or g/10.5209/rev_ANHM.2012 .v5.n2.40197 Cooper, P. E. & Cooper, M. (2009). Health and Wellness Tourism: Spas and

2) Hot Springs. Aspect of Tourism, UK: Channel View Publications Dash and et all. (2013). Physico-Chemical Analysis of Thermal Spring of Atri In The District of Khurda, Odisha, India. (International Journal of Chemical Sciences and Applications ISSN 0976-2590, Online ISSN 2278 – 6015 Vol 4, Issue 2, 2013, pp 97-104) Retrieved from- https://www.researchgate.net/p lication/237841099

3) Jatakiya and Sen. (2011). Balenotherapy: A Natural Harmony for Sound Health. (Internationale Pharmaceutica Sciencia, Oct-December 2011 | Vol. 1 | Issue 4, ISSN 2231-5896) Retrieved from- http://www.ipharmsciencia.com

4) Nasermoaddeli and Kagamimori. (2005). Balneotherapy in Medicine: A Review. Environmental Health and Preventive Medicine 10, 171–179, July 2005.

Neelam et all. (2015). Antibacterial and Antifungal Activities of Cyanobacterial Strains Isolated from

5) Hot Springs in Oman. (SQU Journal for Science, 2015, 20(1), 11-19.) Retrieved from- https://www.researchgate.net/publication/31670 4172_ Antibacterial_ and_ Antifungal_ Activities_ of_ Cyanobacterial_Strains_Isolated_from_Hot_Springs_in_Oman

*Dr. D.S. Suryawanshi,
Research Supervisor
Department of Geography
VWS Arts, Commerce and
Science College, Dhule.(M.S)

**Dr.Kalpesh Pawar.
H. R. Patel Institute of
Pharmaceutical Education
& Research, Shirpur

***Dr. Kailas Vasant Patil
Research scholar
Department of Geography
VWS Arts, Commerce and
Science College, Dhule.(M.S)

DHULE

ResearchGate

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: https://www.researchgate.net/publication/332180654

Geoinformatics

Book · April 2019

CITATIONS
0

READS
123

2 authors:

Dnyaneshwar Shivaji Suryawanshi
VW's college Dhule
63 PUBLICATIONS 8 CITATIONS
SEE PROFILE

Suresh Ahire
Uttamrao Patil College Dahivel, Tal.- Sakri Dist. Dhule PIN-424314
6 PUBLICATIONS 36 CITATIONS
SEE PROFILE

Some of the authors of this publication are also working on these related projects:

Review of literature of geo health issues in tribal View project

Health care services in tribal areas of Nashik district View project

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

All content following this page was uploaded by Dnyaneshwar Shivaji Suryawanshi on 02 April 2019.

The user has requested enhancement of the downloaded file.

महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाच्या पदवी व पदव्युत्तर वर्गातील 'भूमाहितीशास्त्र'
या विषयासाठी उपयुक्त तसेच **टि.वाय.बी.ए. (एस–३)** च्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार
MPSC, UPSC, NET-SET व इतर स्पर्धा परीक्षासाठीही उपयुक्त

भू–माहितीशास्त्र

GEOINFORMATICS

प्रा.डॉ. ज्ञानेश्वर एस. सूर्यवंशी
प्राचार्य, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रा.डॉ. सुरेश सी. अहिरे
उपप्राचार्य व विभागप्रमुख, उत्तमराव पाटील कला व विज्ञान महाविद्यालय,
दहिवेल, ता.साक्री, जि.धुळे.

प्रा.डॉ. आशा एम. काटे–सूर्यवंशी
सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोलशास्त्र विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

Prashant
प्रशांत पब्लिकेशन्स

Vidyawardhini S... Science Senior Co...
DHULE

27

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII   Issue - I   Marathi Part - I   January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	महाराष्ट्रातील राष्ट्रवादाचा उदय व विकास **प्रा. डॉ. कृष्णा मालकर**	१२१-१२५
२७	एकोणिसाव्या शतकातील खानदेशातील प्रबोधन चळवळ **प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर**	१२६-१२९
२८	महाराष्ट्रातील कामगार चळवळींचा उदय **प्रा. डॉ. संजय बाबुराव वाकळे**	१३०-१३३
२९	महाराष्ट्रातील दलित चळवळ **डॉ. एस. डी. सावंत**	१३४-१४१
३०	१९व्या शतकातील महाराष्ट्रातील शिक्षण व आधुनिकिकरण **प्रा. डॉ. अब्दुलसमद बादशहा शेख**	१४२-१४६
३१	विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे अस्पृश्योद्धाराचे कार्य **डॉ. शरद गावंडे**	१४७-१५२

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 -IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

२७. एकोणिसाव्या शतकातील खानदेशातील प्रबोधन चळवळ

प्रा. डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर
सहयोगी प्राध्यापक, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

एकोणिसावे शतक हा भारताच्या इतिहासातील एक वैशिष्टयपूर्ण टप्पा आहे. हे शतक म्हणजे भारतातील सामाजिक–धार्मिक सुधारणा चळवळींचा, राष्ट्रवादाचा, स्वातंत्र्य आंदोलनाचा व आधुनिकतेचा आरंभकाल होता. या सर्वाला साकल्याने भारतीय प्रबोधन असे म्हणता येईल. परंपरा व नवता, तसेच पाश्चात्य व भारतीय परंपरा यांच्या संघर्षात्मक समन्वयातून भारतातील प्रबोधन साकार झाले. जीवन, विचार व संस्कृती यांचे भौतिकीकरण हे प्रबोधनाचे सारतत्त्व होते. आणि प्रबोधन हा मध्ययुग व आधुनिक युग यांना जोडणारा सेतू होता, तर दि.के.बेडेकर यांच्यामते प्रबोधन ही एक लहान समूहाची समाजात पसरत जाणारी बंडखोरी असते. भारतीय प्रबोधनाची प्रक्रिया ही जरी एक व्यापक देशव्यापी सर्वसाधारण प्रक्रिया असली तरी ती अनेक प्रादेशिक् आविष्कारांमधून साकार झालेली आहे.

प्रबोधन : प्रबोधनाने आधुनिक युगास सुरूवात झाली. प्रबोधन हा शब्द आपण इंग्रजीतील रेनेसॉ या अर्थी वापरतो. रेनेसॉ म्हणजे पुनर्जन्म. हा पुनर्जन्म कशाचा होता तर ग्रीक संस्कृतीचा. या संस्कृतीमध्ये व्यक्त झालेल्या ग्रीक चैतन्याचा. भारतात एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभी प्रबोधनाचे युग सुरू झाले. रॉय यांना भारतीय प्रबोधनाचे आद्यप्रणेते मानण्यात येते. युरोपचे प्रबोधन स्वतंत्र राष्ट्रात झाले. भारताचे पारतंत्र्यात झाले आणि ते व्यापारी–कारागिरांकडून झाले नाही तर नवशिक्षित तरूणांकडून झाले हा फरक महत्त्वाचा आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरूवातीला महाराष्ट्रात इंग्रजी सत्तेची स्थापना झाल्यामुळेच येथे समाजसुधारणेच्या चळवळीचा प्रारंभ झाला. एकोणिसाव्या शतकात स्त्री शिक्षण, अस्पृश्यतानिवारण इत्यादी गोष्टींनाही सर्वसामान्य लोक अनुकूल होऊ लागले. एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात स्त्रिया व अस्पृश्य यांना शिक्षण देणे, समाजजीवनाच्या मुख्य प्रवाहात अस्पृश्यांना सामावून घेणे, यांसारख्या गोष्टींची कोणी कल्पनाही केली नसती. पण इंग्रज सरकार, खिस्ती मिशनरी, महात्मा फुले यांच्यासारखे दृढनिश्चयी समाजसुधारक या सर्वांच्या प्रयत्नांतून मुली शिक्षण घेऊ लागल्या, अस्पृश्यांसाठी शाळा उघडल्या गेल्या.

याकाळात सामाजिक अभिसरणाला आणि सामाजिक गतिशीलतेला मोठया प्रमाणावर चालना मिळाली. भारतीय समाजात जातिव्यवस्थेने असे भक्कम कप्पे तयार करून ठेवले होते की, एका कप्प्याची हवा दुसऱ्या कप्प्याला लागत नव्हती. एकोणिसाव्या शतकात हे कप्पे कायम राहिले तरी त्यांच्यात थोडी ढिलाई येऊ लागली. निरनिराळया जातींचे लोक पूर्वीपेक्षा मोकळेपणाने एकमेकांशी व्यवहार करू लागले. एकोणिसाव्या शतकात स्थापन झालेल्या काही सामाजिक व राजकीय संस्थामुळे हे अभिसरण शक्य झाले. पण इंग्रजी राजवटीत झालेला शिक्षणाचा प्रसार, भौतिक सुधारणा, सरकारी नोकऱ्यात प्रवेश करण्याची सर्वांना उपलब्ध झालेली संधी, खिस्ती धर्माच्या आक्रमणाविषयी हिंदू धर्मीयांत उत्पन्न झालेली धास्ती इत्यादी घटकही या

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

परिवर्तनास कारणीभूत झाले होते. एकोणिसाव्या शतकात महाराष्ट्रीय समाज काहीसा गतिशील बनला. ही गतिशीलता सामाजिक विकासाला सहाय्यभूत ठरली.

१९०१ साली या संयुक्त खानदेश जिल्हयात ३१ शहरे, १७ तालुके आणि २६१४ खेडी होती. १८८० साली खानदेश हा एकच जिल्हा होता. १९०६ साली या जिल्हयाचे पूर्व खानदेश व पश्चिम खानदेश असे दोन भाग झाले.

खानदेशातील सुधारकांचे एक खास वैशिष्टय म्हणजे त्यांनी हजारो वर्षांपासून रूढ असलेल्या सनातनी धार्मिक प्रथांचे पूर्णतः उच्चाटन केले नाही, तर शुध्दिकरणाच्या प्रयोगांतून, धार्मिक विधींतून ते यशस्वी करून दाखविले. प्रवोधनाच्या माध्यमातून परिवर्तनाचा हेतू साध्य करण्याचा प्रयत्न या सुधारणावाद्यांनी व समाजसेवकांनी केलेला दिसून येतो. या सुधारणावादी सेवकांमध्ये दलितसेवक काकासाहेब बर्वे, भिल्लसेवक नानासाहेब ठकार, लोकशिक्षक, लोकसेवक पूज्य साने गुरूजी, कर्मयोगी धनाजी नाना चौधरी, आण्णासाहेब दास्ताने, पूर्व खानदेशचे गांधी मुन्शी मीर शुक्रल्लाह, लोकश्री अत्रे गुरूजी, पश्चिम खानदेशचे गांधी बाळूभाई मेहता यासारख्या सेवाभावी व्यक्तींचा सहभाग असून दलित उध्दारक श्री.बिऱ्हाडे गुरूजी, मेढे गुरूजी, समाजसेवी शांताराम महादेव सोनाळकर, सिताराम नाना चौधरी, डॉ.दादासाहेब सोगरे, विश्राम रामजी पाटील, कुंभार गुरूजी यासारखे सत्यशोधक, तसेच गुला महाराज यासारखे आदिवासी संत सुधारक यांचेही योगदान खानदेशातील सुधारणा चळवळीत असलेले दिसते. या सुधारणावादी व्यक्ती व सेवकांबरोबरच काही संस्थांनी देखील खानदेशात अशा प्रयत्नांना हातभार लावलेला दिसून येतो. यात वृत्तपत्रांच्याही भूमिकेचे महत्त्व मोठे होते.

महाराष्ट्रातील हे प्रबोधनपर्व भारतीय प्रबोधनाचाच एक भाग असल्याने मुंबई प्रांतात ब्रिटिश वर्चस्वाखाली असलेल्या बहुधर्मीय, बहुजातीय, बहुभाषिक समाजात १९व्या शतकात समाजसुधारकांच्या प्रयत्नांतून हळूहळू बदल होत गेला. यांच्या प्रेरणा खानदेशातील समाजातील बदलाच्या दृष्टीने फायदेशीर ठरल्या. श्री.गो.वा.जोशी यांनी १३,१८,आणि २९ मे १८७३ रोजी अनुक्रमे पाचोरा, भुसावळ, आणि खंडवा याठिकाणी सार्वजनिक सभेच्या धर्तीवर स्थानिक सभा स्थापन केल्या. धुळे येथे अशाच प्रकारच्या असोसिएशन अस्तित्वात होत्या. गो.वा.जोशींसारख्या विचार आणि आचार यांना मेळ साधणाऱ्या राष्ट्रीय कार्याबरोबरच सामाजिक कार्यात सेवाभावी आणि त्यागी वृत्तीने काम करणाऱ्या समाजसुधारकांचा मुंबई,पुणे,ठाणे या भागांबरोबरच खानदेशातील सामाजिक कार्याची मुहूर्तमेढ रोवण्यात निश्चितच मोठी भूमिका असलेली दिसते.

१८४७ मध्ये दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी स्थापन केलेल्या परमहंस सभा या संस्थेच्या शाखा मुंबई इलाख्यातील इतर भागांबरोबरच खानदेशातही सुरू केल्या. धुळे येथील विष्णुपंत जांभेकर हे परमहंस सभेचे सदस्य होते.

१८९६ मध्ये महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी स्थापन केलेल्या अनाथ बालिकाश्रमाची मंडळी तथा दि हिंदू विडोज होम यासारखी संस्था स्थापन करून स्त्री शिक्षणाच्या दृष्टीने पुढाकार घेतला. खानदेशातील स्त्रियांचा या आश्रमातील प्रवेश, खानदेशातून या संस्थेस कमीअधिक प्रमाणात होत असलेली आर्थिक मदत

यासाठी अनाथ महिलाश्रमाच्या वतीने श्रीमती पार्वतीबाई आठवले यांच्या खानदेशातील भेटीतून गोळा होणारा पैसा, या गोष्टी लक्षात घेतल्यास या संस्थेशी खानदेशाचा संबंध असल्याचे स्पष्ट दिसते. भाऊबीज म्हणून खानदेशातील दानशूरांकडून वर्गणी दिली जात असल्याचीही माहिती महर्षी धोंडो केशव कर्वेंच्या या स्त्री शिक्षण संस्थेच्या अहवालातून उपलब्ध आहे.

ब्रिटिशांनी खानदेश जिंकला परंतु सातपुडा व सातमाळ डोंगरातील भिल्लांनी ब्रिटिशांच्या विरूध्द संघर्ष सुरू केला. काजीसिंग हे भिल्लांचा नायक कंपनी सरकारच्या नोकरीत होते. मात्र एकनिष्ठेने काम करून सुध्दा त्यांच्यावर खुनाचा आरोप ठेवून त्यांना कामावरून काढण्यात आले. दिल्ली परिसरातील उठावाच्या बातम्या ऐकून ते व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी आसपासच्या गावांवर छापे घालणे, सरकारी खजिन्याची लूट, अफूच्या गाडयांची लूट हे प्रकार केले. भीमा नाईक यांच्या नेतृत्वाखाली भिल्लांनी लेफ्टनंट केनेडीचा पराभव, शिरपूर व सुल्तानपूरमध्ये लूट केली. १७ नोव्हेंबर १८५७ रोजी ब्रिटिशांचा ७ लाखांचा खजिना इंदौरहून मुंबईला जात होता. काजीसिंगने हा सात लाखांचा सरकारी खजिना लूटला. सरकारी पोस्ट, टेलिग्राफच्या तारा लुटणे ही कामे भिल्लांनी बेधडकपणे केली. मार्च १८५८ मध्ये ब्रिटिशांनी मेजर ईव्हान्स आणि कॅ.लॉगस्टन याला खानदेशमध्ये पाठविले. ही बातमी काजी सिंगला कळताच त्यानेही आपले भिल्ल सहकारी अंबापाणी येथे आणले. कालूबाबा आणि दौलतसिंग हे ही भिल्ल क्रांतीकारकांना येवून मिळाले. अंबापाणी येथे भिल्ल आणि ब्रिटिश यांच्यात युध्द होऊन भिल्लांचा पराभव झाला. अंबापाणीच्या युध्दानंतर अनेकांवर ड्रम ट्रायल खटले होऊन ५७ भिल्लांना गोळया घालून ठार केले.

१८७९ मध्ये वासुदेव बळवंत फडके यांनी इंग्रजांविरूध्द बंड पुकारले त्यावेळी नाशिक, नगर, खानदेश, उज्जैन, बडोदा, मिरज, कोल्हापूर याभागात फडके यांनी पायी प्रवास करून भिल्ल, कोळी, रामोशी यांना ब्रिटिश सत्तेविरूध्द संघटीत करण्याचा प्रयत्न केला.

११ ऑक्टोबर १८५३ रोजी विजयादशमीच्या मुहूर्तावर धुळे येथे गरूड हायस्कूल सुरू झाले. या शाळेचा प्रारंभ म्हणजे खानदेशमधील इंग्रजी शिक्षणाचा प्रारंभच नव्हे तर पाश्चिमात्य ज्ञान–विज्ञानाच्या ओळखीचा प्रारंभ होता. या हायस्कूलमधून श्री.शंकर श्रीकृष्ण देव, श्री.गोविंद काशिनाथ उर्फ नानासाहेब चांदोरकर, प्रिं.टी.ए.कुलकर्णी, गजेंद्र गडकर, रणदिवे बंधू यासारखी देशभक्त मंडळी शिकून बाहेर पडली व खानदेशात त्यांनी राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची ज्योत पेटविण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले.

मुंबई इलाख्यातील सामाजिक सुधारणांचे पडसाद खानदेशात उमटले होते. खानदेश वैभव, प्रबोधचंद्रिका यांसारख्या खानदेशातील वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून जागृती होऊन त्यातून हळूहळू येथील सामाजिक बदलाची पार्श्वभूमी तयार होत गेली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतात राष्ट्रवादी विचारांचा उदय झाला. त्यातूनच पुढे भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचा जन्म झाला. याशिवाय भारतातील सनदशीर राजकारणाची सुरूवातही याच शतकात झाली. राजकीय स्वरूपाच्या काही संस्था व संघटना याकाळात स्थापन झाल्यामुळे लोकांत राजकीय जागृती झाली.

Vidyawardhini's Arts, Com. & Science ... DHULE

आपल्या मागण्यांसाठी, हक्कांसाठी आणि आपल्या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठी परकीय सरकारशी संघर्ष करण्याची त्यांची मानसिक तयारी झाली.

निष्कर्ष

एकोणिसाव्या शतकातील या समाजसुधारणा चळवळीत ब्रिटिश कायदा आणि प्रशासन, इंग्रजी शिक्षण, खिस्ती मिशनऱ्यांचे कार्य या तीन गोष्टी प्रामुख्याने कारणीभूत ठरल्या. या पाश्चात्य सुधारणांचा आणि भूमिकेचा प्रभाव येथील समाजातील नेतृत्वावर होऊन त्यांची निश्चित अशी भूमिका तयार झाली.

संदर्भ

- दीक्षित राजा, एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र मध्यमवर्गाचा उदय
- पाटील भी.ना.,खानदेशातील समाजप्रबोधनाची चळवळ १९०० ते १९५०
- पाटील व्ही.बी.,एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास
- राउत गणेश, राउत ज्योती, महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास १८१८ ते १९६०
- वैद्य सुमन—कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर

Arts, Com. & Sc. ... Sabha's ... Senior College DHULE

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

January-February-March-2019

Vol. – VI, Issue-I (A)

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editors :
Prof. Tejesh Beldar, Nashikroad (English)
Dr. Gajanan Wankhede, Kinwat (Hindi)
Mrs. Bharati Sonawane-Nile, Bhusawal (Marathi)
Dr. Rajay Pawar, Goa (Konkani)

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

RESEARCH JOURNEY

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
Vol. – VI, Issue-1(A)
ISSN : 2348-7143
Jan-Feb-March 2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Amitav Ghosh as an Environmentalist	Prof. Vinod Kukade	06
2	Cultural Conflict in Chandani Lockuge's Softly, As I Leave You	Mr. Sunil Gurav	10
3	'Display of Parental Concern of Child's Dynamic Growth through Kiran Nagarkar's 'Ravan and Eddie'	Kamalakar Gaikwad & Dr. Sandip Khedkar	14
4	A Geographical Analysis of Canal Water and Its Use in Malshiras Tahsil, Solapur District [MS] India	Dr. Suresh Phule & Duryodhan Patil	18
5	A People Movement Against Droughts in Maharashtra	Dr. Ankush Doke	23
6	Marriages in Blood Relations & Its Impact on Offspring : A Study in Health Geography	Mr. Akshay Anap & Dr. Vasudev Salunke	28
7	Physicochemical Properties of $KClO_3$ in Aqueous NH_4NO_3 at Different Temperatures.	Arun B. Nikumbh & Meenakshi V. Rathi	32
8	Situating Marathi Dalit Autobiographies	Dr. Vikas Raskar & A.D. Khandizod	38
9	Role of Green Technology in Entrepreneurship Development	Dr. Varsha Panbude	42
10	Being Away from Home: A Critical Study of Sense of an Exile in Agha Shahid Ali's Poetry	Dr. Ajay Deshmukh & Dr. Rajdeep Deshmukh	48
11	Representation of History in Chandra's *'Red Earth and Pouring Rain'*	Mr. Rahul R. Gaikwad	53
12	The Hazardous Chemical Chlorosulphuric Acid Leakage and Explosion At Rajur Area Jalna (MH) : Role of Disaster Management	Dr. Anil Chaudhari	58
13	Growth and Distributional Study of Rural Houses in Pandharpur Tahsil, Dist. Solapur	Dr. Abhijit Pore	61
14	Laws to Protect Woman in Indian Society	Dr. Rajashree Malekar	68
15	Music and Murder in Ma Rainey's *Black Bottom*	Dr. K.T. Mahajan	73
16	Environment and Literature	Mr. Prakash Khade	75
17	Racism in Andre Brink's *Philida*	Syed Zahir Abbas & Mohammed Ahmeduddin	77
18	A Case Study of Watershed Development Area of Kadwanchi Village	Dr. Shivanand Jadhav	82
19	Identity and Gender Roles in Mahesh Dattani's *'Dance Like a Man'*	Dr. Vaishali Deshmukh	87
20	Current Trends in Indian Economy	Dr. C. A. Dixit	90
21	Purpose of Death in the Novels of Hemingway	Dr. Abhay Mudgal	94
22	Women Entrepreneurs: Role and Challenges in India	Dr. V. S. Joshi	100
23	Consumer Awareness to Banking Services of Public Sector Banks in India	Dr. Raju Shinde & Kamlesh Vispute	104
24	The Thematic Study of Bapsi Sidhwa's *Ice-Candy Man*	Gangadhar Aaklod	108
25	The Tragic Tension in Eugene O'neill's Plays	Balasaheb Pawar	111
26	Conflict in Indian Culture	Dr. Arvindkumar Kamble	115
27	'Anna Bhau Sathe : A Prolific Novelist'	Mr. Madhukar Wankhede & Dr. Suvarna Shinde	117
28	Effect of Physical Exercise Activity on Psycho-Physiological Characteristics of Collegiate Level Sportsperson	Pankaj Yadav & Dr. Juzarsingh Siledar	121
29	Being Nowhere : Thematic Study of Alienation in Agha Shahid Ali's Poetry	Dr. Ajay Deshmukh, Dr. Rajdeep Deshmukh	124

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' *International E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Multidisciplinary Issue
UGC Approved Journal
Vol. – VI, Issue-I(A)
ISSN : 2348-7143
Jan-Feb-March 2019

Anna Bhau Sathe : A Prolific Novelist

Mr. Madhukar Wankhede
Asst. Prof. in English
Vidyawardhini College, Dhule (MS)

Dr. Suvarna Shinde
Asso. Prof. and Head, Dept of English
Arts and Commerce College for Women, Deopur, Dhule (M.S.)

Anna Bhau Sathe is the treasure in Marathi Literature who has contributed abundantly. It is a phenomenal thing about him that he did not have any formal education as the mainstream established writers had. Even he had no favorable atmosphere to learn anything but his socio-economic and political condition gave him a strong inspiration. He became a lighthouse for many writers who contributed to disclose the discriminative realities of the society. He depicted a life of dalit and deprived communities as they actually lived and faced hardships. His writings picture the social realities that had no place in the mainstream literature. This paper will attempt to explore him as the 'Prolific Writer'.

He was born on 1st August, 1920 in Vategaon, District Satara, Maharashtra. He was born in the untouchable dalit 'Matang' community that is still deprived of all socio-economic rights. Sathe's family was living in the acute poverty which had no source of income without working somewhere as the labours. They had to live in unhygienic huts. The people of dalit communities had to face brutalities and discriminations of the upper caste Hidus. His father 'Bhau' had an enough knowledge of agriculture and gardening. Bhau worked in Mumbai but could not stay there for long time. He used to think of the better future of Anna. But Anna had loved wondering into jungles, valleys, caves, rivers from his childhood. He did not leave any opportunity to watch local dramas (Tamasha) in the neighboring villages. Along with these habits, he developed his interests in folklores, ballads, listening adventurous stories, parables and ghost stories. He also worked in the local drama party with his cousin. This background shaped his literary interests, which later gave him an identity as the prolific writer.

Anna Bhau Sathe depicted life by disclosing reality. He brought forth the hidden truth and unrepresented life through his poetry, dramas, short stories and novels. His novels gave him new identity among the established Marathi writers. He "wrote 35 novels in the Marathi language. They include Fakira (1959), which is in its 19th edition and received a state government award in 1961. There are 15 collections of Sathe's short stories, of which a large number have been translated into many Indian and as many as 27 non-Indian languages. Besides novels and short stories, he wrote a play, a travelogue on Russia, 12 screenplays, and 10 ballads in the Marathi powada (ballad) style" (Wikipedia). This large literary contribution is by the writer who lacked former education.

When Anna Bhau Sathe had began to write novels, the Marathi novelists like N. C. Phadake, V. S. Khandekar and H. N. Apte influenced the period. The debate and arguments regarding the function of literature was prevalent. The debate was whether to consider 'Art for Art's Sake' or 'Art for Life's Sake' as the function of literature. Sathe considered and propounded 'Art for Life's Sake' must be the prime function of literature and he wrote accordingly. His novels are the supreme examples of 'Art for Life's Sake'.

His 35 novels have touched several issues of the contemporary society, which are relevant in the 21st century also. The life depicted in his novels is also seen in today's society. The people are living their lives even in the present India as the protagonists and other characters

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

of his novels have lived. His novels can be classified into four types by his interpretation of life and its representation.

1. Adventurous Novels:

Adventure is one of the important features of his novels. He has given much importance to adventure and endorsed it as significant in human life. He was a singer (Shahir) and he used to explain various adventurous events through his ballads and songs. He ennobled and praised adventure in his novels due to his qualities as a singer. His novels like 'In the Valleys of Varna' (Varnechya Khoryat)(1951), Fakira (1959), Varnecha Vagh (Tiger of Varna), Mater and Agnidivya have depicted adventure of the common people.

In 'In the Valleys of Varna', he has depicted the tragic life and martyrdom of freedom fighter Hindurav (Rajaram Pandurang Patil Jawalekar) and his beloved Mangala in the struggle of 1942 'Quit India Movement'. This novel creates a thrill of the atmosphere of this movement, mobilization of the youth to participate in it and Mangla's cooperation and support to Hindurao to Hindurav. Mangala is central character in this novel so later it was published as 'Mangla'.

Another famous novel 'Fakira' which brought reputation to Sathe as the writer also has the description of the adventures of Fakira, the protagonist. It received the Sahitya Academy Award in 1961 as the best novel. This novel depicts reality of the deprived and depressed Matang community for centuries. V. S. Khandekar had praised the writing and narration technique of this novel. The qualities of rebels, self-respect, helping nature to needy people in any circumstances, adventure in the dalit community have been interpreted in the novel. The protagonist is a maternal uncle of Sathe who lived in the valleys as the adventurous and rebel. The dalit communities faced tremendous difficulties due to rain, starvation, drought and contagious diseases. So, Fakira had looted the treasure of Britishers, barns and warehouses of the wealthy people of the area and had distributed among dalits. The British police wanted to arrest him. After frequent attempts by the police, Fakira was arrested and executed to death. Fakira died by leaving the impressions as the philanthropist who helped the needy community selflessly.

The rebellious teacher of Deogao has been depicted in his other novel 'Master' who had jumped into the struggle of freedom fighting. He inspired many people to participate in the struggle. He had no time to spend with his family. So the difficult days of his family, death of his wife, his uncertainty of releasing from jail create a very adventurous atmosphere. 'Varnecha Vagh' has the depiction of the money-lenders, landlords and Britishers who exploited many innocent people. This is the story of Sattu Bhosale of Kumuj, Sangli District, who rebels against all kinds of exploitations. This novel is also full of adventures as the title indicates. 'Agnidivya' has the depiction of Prataprav Gujar whose valor and powerful struggle make the novel very adventurous.

2. Novels Depicting Love:

Love is the inevitable theme of the literature. Literature has portrayed love as a noble feeling along with its grey shades. Various writings have educated the readers with the themes of love and affection. Anna Bhau Sathe also has picturized love, passions, feelings and affection. His novels like 'Alguj' (1962), 'Ahankar', 'Rupa', 'Gulam', 'Mayura', 'Murty' and 'Ranganga' evolve around the theme of love.

'Alguj' is Sathe's first novel on the theme of love. This is the story of Rangu and Bapu Kharvate. Rangu is the daughter of wealthy farmer and landlord Ganu Mohite. Bapu is from the

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

poor family who works at Ganu's hous as a servant. Rangu falls in love with Bapu because he plays 'Akluj' (a medieval musical instrument). They marry after facing many difficulties. This novel ends with happiness. 'Ranganga' is another novel in which main characters are the children of parents who are enemies of each other. But the love brings parents together and ends at a happy note.

'Sanhgarsh' is the tragic story of love affair of Sulabha and Anand. They love each other from childhood but Sulabha's father does not like it. He forces her to marry a clerk who later on dies and she becomes a widow. Later, she works as a Nurse in the military hospital. She meets her first love Anand who is now in military. She nurses him. They feel that they still love each other and should get married. His other novels also depict the struggles of protagonists who are in love with each other. They have to face opposition from the family and society.

3. Novels Depicting Women's Issues:

The women of all caste, religion have to face discriminations and exploitations in their families and society. They have to tolerate number of issues meekly but the few of them have courage to give outlet. Anna Bhau Sathe has depicted the issues faced by women in the families and society through his novels. His novels like 'Chitra'(1951), 'Vaijayanta', 'Chandan', 'Chandan', 'Lotus in Mud', 'Fulpakhru' (Butterfly), ' Ratna' and 'Avadi' deal with the issues faced by women.

'Chitra' interprets Mumbai around the year 1945-46, its industrialization and impact on the morality and lust of the people. This novel describes how the women were pushed into the brothel and forced to be prostitutes by the pimps. The close relatives also used to push women into brothel due to the greed of money. Chitra is the protagonist who goes through the same fate and misfortunes.

'Viajayant' describes the struggles and exploitations of women while working in the local drama parties. This is the first novel on the conditions of women in the local drama stating their socio-economic conditions. They have to face socio-economic, sexual, mental and physical tortures. His novel 'Chandan' also has the description of a woman who works as maid. Chandan has to face the cruelty of the society and exploitation from the people around her after the death of her husband. 'Ratna' novel also has the depiction of the exploitations of the women living in the villages and wives of the soldiers.

4. Novels Depicting Rural life:

Anna Bhau Sathe's most of the novels have the rural background. He has interpreted the rural life in his novels. His novels 'Makdachi Maal, 'Vair', 'Kurup', 'Pazar' and 'Kevdyache Kanis' have the rural background.

'Makdachi Maal' portrays the families of the nomadic tribes. They live their lives wondering from place to place. Sathe has observed their rights, rituals, traditions, professional activities minutely. This novel explores the love story of the children of sellers of the monkeys. They also have to face difficulties in their love. 'Vair' is another novel that describes the feudalism, exploitation of the common people in the villages. A landlord Gopalrav Inamdar has disputes with the whole village and he tries to take revenge of the people but he realizes his mistake and one of his aide kills him.

'Kurup' is the story of the competition of two Patils in the village. One of the Patils is the representative of the Virtues and another is of Vice. This is a story of the struggle between the

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior C... DHULE

two. 'Pazar' is again the story of the criminals who torture the people of the village. But their defeat brings happiness to the village.

Conclusion:

Anna Bhau Sathe has explored all the important issues of human life and rural life in particular. He has depicted the issues, which the mainstream writers have neglected through their writings. His honesty, sincerity and genuine approach towards every issue has made his novels not only readable but unique. His interpretations and depictions of the issues give the glimpse and impression of the moto of the literature as 'Arts for Life's Sake'. The true life of the villages, dalits, exploited people, women, prostitutes and lovers peeps through his every work of art. He has given justice to the neglected and unrepresented characters through his literature.

References:

1. Korade, Bajrang, 'Bhartiy Sahityache Nirmate',Sahitya Academy, New Delhi.
2. Sathe, Anna Bhau, 'Powade and Lavanya', Lokvangmay Grih, Pune.
3. "Anna Bhau Sathe" https://en.wikipedia.org/wiki/Annabhau_Sathe, accessed on 16th July, 2018.
4. Asmitadarsh (Aurangabad): 1969, Diwali Issue. Editor: Dr. Gangadhar Pantawane
5. http://www.the-criterion.com/V4/n1/Baliram.pdf.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

92 28

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - I Marathi Part - I January - March - 2019

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING 2018 - 5.5 www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole

M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२६	रयतेचा राजा छत्रपती शाहू महाराज **प्रा. डॉ. सौ. सुषमा विश्वरत्न तायडे** **प्रा. डॉ. के. के. अहिरे**	९९-१०२
२७	राजर्षी शाहू यांचा स्त्री शिक्षण विषयकय दृष्टीकोन **प्रा. कल्पना व्ही. पाटील**	१०३-१०६
२८	छत्रपती शाहू महाराज यांचे सामाजिक क्रांतीविषयी विचार **प्रा. कांतिलाल दाजभाऊ सोनवणे**	१०७-११०
२९	राजर्षी छत्रपती शाहू यांचे शिक्षणविषयक कार्य - एक अभ्यास **प्रा. किशोर शिवलाल पाटील**	१११-११४
३०	आधुनिक महाराष्ट्राच्या जडण-घडणीत राजर्षी शाहू महाराजांचे स्थान **प्रा. कोल्हे तुकाराम त्रिबंक**	११५-११९
३१	राजर्षी शाहु महाराजांचे शैक्षणिक : ध्येय व धोरण **प्रा. लक्ष्मण बैसाने**	१२०-१२२
३२	राजर्षी शाहू महाराजांचे आर्थिक व सामाजिक कार्याचा भौगोलिक दृष्टीने अभ्यास **प्रा. एम. एल. सावंत**	१२३-१२८
३३	राजश्री शाहू महाराजाच्या सामाजिक कार्य आणि विचाराचा अभ्यास **प्रा. डॉ. महेंद्र व्ही. पाटील**	१२९-१३३
३४	राजर्षी छत्रपती शाहु यांची ऐतिहासिक कामगिरी **प्रा. मनिष रघुनाथ करंजे** **प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर**	१३४-१३६
३५	राजर्षी शाहू महाराज यांची जलनीती : एक तात्वीक चिंतन **प्रा. डॉ. नरवाडे बालाजी मारोतराव**	१३७-१४०
३६	क्रांतीकारी युगप्रवर्तक छत्रपती शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यातील ऐतिहासिक संबंध **डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर**	१४१-१४७
३७	राजश्री शाहू महाराजांचे शिक्षण विषयक धोरण **प्रा. डॉ. पाटील संजू भटा**	१४८-१५२

Arts, Com. & Sc. ... DHULE ... Senior

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR -5.5 (www.sjifactor.com)

३४. राजर्षी छत्रपती शाहु यांची ऐतिहासिक कामगिरी

प्रा. मनिष रघुनाथ करंजे
आर. एल. कॉलेज, पारोळा.
प्रा. डॉ. सुनिल सी. अमृतकर
विद्यावर्धीनी कॉलेज, धुळे.

प्रस्तावना

शतकानुशतकापासुन माणसाला मागसानं दुर ठेवलं शिक्षण आणि ज्ञानापासुन वंचित ठेवलं अमानुषतेच्या खोल गर्तेत ढकलुन दिलं माय माणुस कीच्या लढाईत विचारांनी ज्ञानाने रान पेटवन जाज्वल्य असा इतिहास निर्माण करणाऱ्या महात्मा फुले राजर्षी शाहु महाराज व डॉ बाबासाहेब आंबेडकर या मानवांना विचार वंदन.

हिंदु स्थानच्या सुवर्ण अक्षरात लिहावा अशा ऐतिहासिक कालखंडातील महापुरुष महानायक गौतम बुध्द महावीर सम्राट अशोक,अकबर बादशहा,छत्रपती शिवाजी महाराज हे प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडातील व मध्य युगीन कालखंडातील राजा राममोहन राय, म फुले राजर्षी शाहु डॉ आंबेडकर म गांधी हे आधुनिक कालखंडातील महापुरुष त्यांच्या काळातील समाजाचे नेतृत्व करणारे खरे नायक होवुन गेलेत स्वातंच्या नंतरच्या ६९ वर्षानंतरही आज अशा महापुरुष व महानायकांच्या विचारांची ,प्रशासनाची, व राज्य कारभाराची गरज पटवते. स्वातंत्र्याच्या ६९ व्या वर्षानंतरही समाज व देश अशा या महान भारत रत्नांच्या विचारांसाठी भुखा आहे व त्यांची पोकळी आजही जाणवत आहे.

शाहू महाराजांचे कोल्हापुर संस्थानातील ऐतिहासिक कार्य

प्रस्तुत शोध निबंधात अशाच एका बहुजन नायका विषयी माहीती जाणुन घेण्याचा हा प्रयत्न राजर्षी छत्रपती शाहुंचा जन्म २६ जुलै १८७४ या दिवशी झाला. दि.१७ मार्च १८७४ या शुभ दिवशी ते तात्कालीन कोल्हापुर राज्यास दत्तक गेले व कोल्हापुरचा राज्याकारभार ३ एप्रिल १८९४ रोजी स्वीकारला व त्यांचे निधन ६ में १९२२ ला झाले तेव्हा त्यांचे वय अवघे ४८ वर्षे एवढे होते. राजर्षी शाहु महाराजांनी प्रत्यक्ष २८ वर्षे एवढा राज्याकारभार सांभाळला या एवढ्याशा राजकीय कारकीर्दीत राजर्षी शाहु महाराजांनी जे अविरत काम केले त्यावरुन लक्षात येते की जनतेचा/ रयतेचा खरा राजा/ पालनकर्ता कसा असावा छत्रपती शिवरायानंतर रयतेचा किंवा जनतेचा खरा राजा/ शासक जर कोणी असेल तर ते म्हणजे राजर्षी शाहु महाराज होत.

राजर्षी शाहु महाराजांची बहुजन समाजातील दिनदलित (अस्पृश्य) पतीत भटक्या विमुक्त जाती, वंचीत शेतकरी या सर्वाच्या सर्वागीण विकासासाठी अविरत प्रयत्न केलेत.समाजिक प्रगतीला मर्यादा घालणाऱ्या रुढीना त्यांनी प्रखर विरोध केला चातुवर्ण्याचा पुरस्कार करणाऱ्या समाज व्यवस्थेवर आघात करुन समाजातील सामाजिक विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला.

Sabha's Arts, Com. & S... DHULE

छत्रपतीचा वारस असलेला हा राजा तत्कालीन सामाजिक मुल्यांच्या दृष्टीने शिखरावर बसलेला गरुडच म्हणावा लागले. शौर्य,औदार्य,साहस,वीरवृत्ती,रसिकता इ. अनेक गुण राजर्षी शाहु महाराजांच्या अंगी उपजतच होते.

आपली समाज व्यवस्था कृत्रिम भेदाभेदांवर उभारली गेली आहे त्यामुळे समाजाचा फार मोठा भाग पिढ्यान पिढ्या पासुन धनहीन विद्याहीन व सत्ताहीन राहीला. सर्व दृष्टीने वंचीत झालेल्या या बहुजन समाजातील घटकांना अज्ञान दारीद्र्य व धर्म भोळेपणा या दोषानी ग्रासलेले आहे हेओळखुन शाहु महाराजानी त्याची मुक्यता फक्त शिक्षणानेच होवु शकेल म्हणुन त्यांनी शिक्षण प्रसाराच्या कार्याला हात घातला त्याद्वारे अनेक सोयी निर्माण केल्या सवलती दिल्यात उच्च शिक्षणाचा पैलतीर गाठता यावा म्हणुन त्यांनी कोल्हापुरात बहुजन समाजातील निरनिराळ्या जाती जमातीसाठी वसतिगृहे निर्माण केलीत. नव्या ज्ञान विज्ञानची शिक्षणाची गंगा खेड्यापाड्यातल्या झोपडी झोपडी पर्यत नेऊन बहुजन समाजाच्या उध्दाराचे फार मोठे कार्य महाराजानी केले.

राजर्षी शाहु महाराजांनी अज्ञान अंधश्रध्दा, नि दारीद्रय यात अडकलेल्या बहुजन समाजाच्या कल्याणासाठी अज्ञान अंधश्रध्दा व दारीद्रय यांचे उच्चारन करण्यासाठी प्रयत्न केला. उद्योग धंदयाची वाढ अस्पृश्योध्दार भटक्या विभुक्त जातीचा उध्दार जातिभेद निवारण स्त्री वर्गाच्या संरक्षणाचे कायदे सामाजिक न्यायसाठी लढा शेती उद्योगधंदे आणि सहकार या प्रत्येक कार्यात आपले योगदान महाराजांनी दिले. तसेच सामाजिक समता नांदण्यासाठी शाळा तलाव रुग्णालये आणि कचेऱ्या समाजातिल सर्व थरातील लोकांसाठी खुल्या केल्यात बहुजन समाजाच्या शिक्षणासाठी व त्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी अविरत प्रयत्न करुन सर्वांना शिक्षण खूले वमोफत केले.त्यामुळे बहुजन सामाजतील सारे शिकु लागलेत त्यांना समाजातील या बहुजन समाजाला जीवन जगण्यासाठी ज्ञानाचा तिसरा डोळा धावयाचा होता. १९१८ मध्ये सर्वांना राजकारणात प्रवेश मिळावा म्हणुन मागासलेल्या जातीसाठी ५०% जागा राखीव ठेवण्याचा क्रांतिकारी ठराव करुन प्रत्येकाला आत्मोन्नत्तीसाठी महाद्वार उघडले म्हणुनच खऱ्या अर्थाने आरक्षणाचे जनक हे शाहु महाराजच ठरतात समाजातील बहुसंख्य लोकांना किमान प्राथमिक शिक्षण मिळाले पाहीजे त्यांना अज्ञानी व निरक्षर ठेवुन स्वराज्याचे हक्क राबविले येणार नाही असे त्यांनी ठामपणे आपले मत मांडले.

शेतकरी सुखी तर देश सुखी हे सुत्र शाहु महाराजानी ओळखुन याप्रमाणे प्रत्यक्ष कृती ही केली. आपल्याकडचा पाऊस हा लहरी असतो त्यामुळे शेतकरी नेहमी अडचणीत येतो. तेव्हा शेतीचा आणि शेतकऱ्याचा खरा विकास करायचा असेल तर त्यासाठी पडणाऱ्या पावसाचा थेंब न थेंब साठवुन ठेवण्याची आणि शेतीसाठी वापरण्याची व्यवस्था झाली पाहीजे त्याकरिता नद्यांवर धरणे बांधली पाहीजेत म्हणुन कोल्हापुर जिल्हातील भोगावली नदीवर त्यांनी १९११ यावर्षी राधानगरी धरण बांधुन पुर्ण केले. त्यामुळे कोल्हापुर जिल्हातील कृषी क्षेत्रात फार मोठी हरीतकांती झाली त्याच बरोबर इतर नद्यावर छोटे छोटे बंधारे पाणी साठविण्याची किमया केली. बहुजन समाजातील शेतकऱ्यांच्यासर्वांगीण विकासासाठी महाराजांनी अथक प्रयत्न केलेत बहुजन समाजात खऱ्या ज्ञानाचा लोप झाल्याकारणाने देशाची मोठी हानी झाली आहे हे महाराजांनी ओळखुन त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी स्वत: प्रयत्न केलेत.

DHULE Vidyavardhini Sabha's ... Com. & Science College

आमच्या राज्यातील सर्व प्रजा सतत तृप्त राहुन सुखी असावी तिचे कल्याणाची सतत वृद्धी व्हावीव आमच्या संस्थानाची हर एक प्रकारे नेहमी भरभराट होत जावी अशी महाराजांची प्रामाणिक ईच्छा होती. आमच्या राज्यातील समाजात कनिष्ठ - वरीष्ठ असा भेदभाव न करता सर्वांना समानतेची वागणुक मिळावी विकासाची संधी प्राप्त व्हावी यासाठी महाराजांनी आपली धोरणे आखलीत. यामध्ये कुठेही जाती भेदाला थारा नव्हता बहुजन समाजाच्या शैक्षणिक विकासासाठी त्यांनी महादेव रानडे, श्री. गोपाळकृष्ण गोखले, डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांच्याशी सल्ल्यामसलत केली. म्हणुनच शाहू महाराज हे कोल्हापूर संस्थानातील निर्भय आणि लोककल्याणकारी असे राजेहोते. लोकांच्या कल्याणसाठी झटणाऱ्या या महानायकास व्हिक्टोरिया राणीने महाराज ही पदवी देवून त्यांचा गौरव केला. या त्यांच्या अलोकीक कार्यामुळें कोल्हापुर संस्थानात आधुनिक युग सुरु झाले असे म्हणावे लागेल.

माणसामाणसात भेद पाडणारी परस्परांच्या संबंधी दरी निर्माण करणारी, उच्चनीचतेचे अंतर पाडणारी कोणतीही समाजव्यवस्था त्यांना मंजुर नव्हती. अनहीकारक, बुरसटलेल्या इतरांना माणसासाख जणं नाकारणाऱ्या वर्ण जाती व्यवस्थेबद्दल त्यांचे मन विषण्ण व्हायचे. त्यासाठी त्यांनी क्रांतीकारका विचार मांडले एका राजानेच एक मानवी कल्याणसाठी वैचारीक कृती शीलतेचे बँड उभारावे ही गोष्ट अभूतपूर्व होती म्हणूनच नवे युग घडविणारे विचार आणि प्राणनिष्ठेची बलदंड कृती, बहुजन उद्धारक म्हणजे राजर्षी शाहु महाराज "घे त्रिवार मुजरा तुला अखंड महाराष्ट्रांचा"

संदर्भ

१) लोकराज्य शताब्दी विशेषांक - १ ऑग १९९४

२) राजर्षी शाहू छत्रपती - जाने - २०१२. डॉ. जयसिंगराव पवार

३) राजर्षी शाहु छत्रपती - एक समाज क्रांतिकार राजा - धनंजय किट - १९७९

४) लोकराजा शाहु छत्रपती - रमेश जाधव - १९९७

५) राजर्षी शाहु राजाव माणुस - कृ.गो.सुर्यवंशी ज़ १९८४

Sabha's Arts, Com & ... DHULE

2018-19

Impact Factor – 6.261 ▪ Special Issue - 148 ▪ Feb. 2019 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

CREATIVE WRITING IN ENGLISH, MARATHI, HINDI LITERATURE AND TRANSLATION STUDIES

... Organized by ...

Aadishakti Dhandai Mata Shikshan Prasarak Sanstha's

LATE ANNASAHEB R. D. DEORE ARTS AND SCIENCE COLLEGE

Mhasadi, Tal. Sakri, Dist. Dhule - 424304 (M.S.) India

... Guest Editor ...

Prin. (Dr.) S. R. Patil

... Chief Editor ...

Dr. Dhanraj T. Dhangar

... Executive Editors ...

Mr. Hemantkumar D. Patil

Dr. V.S. Adhave Dr. Vanita T. Pawar

Printed by : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

PML

४१. साहित्य अनुवाद : प्रक्रिया आणि स्वरुप ११५
डॉ. प्रदीप औजेकर

४२. अनुवादित साहित्य संकल्पना व स्वरूप ११८
प्रा. डॉ. रामलीला सुदामराव पवार

४३. 'गाव कुठे आहे या कथासंग्रहातील अभिव्यक्त होणारी सृजनशीलता' १२१
प्रा. गौतम बाबुलल थोरात

४४. सर्जनशील लेखन आणि अनुवादीत साहित्य १२४
प्रा. बी. बी. गायकवाड

४५. अनुवाद साहित्याचे स्वरुप आणि सांस्कृतिक महत्व............ १२७
प्रा. डॉ. हिरालाल सोमा पाटील

४६. अनुवाद प्रक्रिया आणि सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य............ १२९
डॉ. जितेंद्र शामसिंग गिरासे

४७. साहित्यिक दादासाहेब मोरे यांच्या कादंबरीतील सृजनशीलता – एक दृष्टिक्षेप............ १३१
प्रा. रवींद्र पी. नगराळे

४८. मारुती चित्तमपल्लींच्या साहित्यातील सर्जनशील निसर्गाविष्कार............ १३४
प्रा. सचिन अशोक पाटील

४९. अनुवाद प्रक्रिया आणि मराठी साहित्य १३५
प्रा. डॉ. माधव कदम

५०. अनुवाद प्रक्रिया आणि सृजनशीलता १३७
प्रा. डॉ. सतीश मस्के

५१. अनुवादित मराठी साहित्याची परंपरा............ १४०
प्रा. शरद तुकाराम आंबेकर

५२. परजा (अनुवादित कादंबरी)............ १४२
प्रा. सुलतान पवार

५३. सृजनशील लेखन आणि अनुवाद १४५
प्रा.डॉ. वसुमती पी. पाटील

५४. प्राचार्य अण्णासाहेब सदाशिव शंकरराव माळी यांच्या साहित्यातून दिसणारी सर्जनशिलता १४७
प्रा. मंगेश पाटील

५५. मराठीतून हिंदी भाषेमध्ये अनुवादित भटक्या समाजातील आत्मकथा : आकलन आणि आस्वाद............ १५२
प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे

५६. ह. मो. मराठे यांच्या कादंबरीतील सर्जनशीलता............ १५५
डॉ. वाल्मिक शं. आढावे

५७. अनुवादप्रक्रिया आणि मराठी सहित्य १५८
डॉ. मिलिंदकुमार भिकाजी देवरे

५८. पु. ल. देशपांडे यांच्या व्यक्ती आणि वल्लीतील चितळे मास्तरांचा मानसशास्त्रीय दृष्टीकोनातून चिकित्सक अभ्यास १६१
श्री. ज्ञानसागर संतोष सुर्यवंशी

हिंदी

५९. हिंदी महिला कथा साहित्य में कृष्णासोबती की सर्जनात्मकता १६५
प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार-निकम

६०. रूपसिंह चंदेल का 'गलियारे' उपन्यास का मराठी में अनुवाद एक विवेचन १६८
प्रा. डॉ. अनिता नेरे, प्रा. अनिता रोहिदास राजवंशी

६१. अन्य भाषाओं में से हिंदी में अनुवादित साहित्यिक रचनाएँ १७१
डॉ. करूणा दत्तात्रय अहिरे

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

मराठीतून हिंदी भाषेमध्ये अनुवादित भटक्या समाजातील आत्मकथा : आकलन आणि आस्वाद

प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे
मराठी विभाग,
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

साहित्यामध्ये अनुवाद ही प्रक्रिया अतिशय महत्त्वाची आहे असे जरी असले तरी ती केवळ साहित्यकृतीचे किंवा त्यामध्ये असणाऱ्या भाषेचे रूप बदलत नाही. तर वेग-वेगळ्या देशांतील, राज्यातील, भागातील वेग-वेगळी भाषा बोलणाऱ्या समुहांना एकत्र एका सुत्रात बांधण्याचे काम करित असते.

आपल्याला माहिती आहे की, जगात असंख्य भाषा या बोलल्या जातात. वेग-वेगळे समुह हे आपली एक स्वतंत्र जगण्याची रीत घेऊन संस्कृती, चाली रीती, रुढी-परंपरासह आपली एक वेगळी बोली किंवा भाषेसह आपल्या समुदायाचे वेगळेपण सिद्ध करित असतात त्या समुदायातील सर्जनशील व्यक्ती त्या भाषेत साहित्यकृती निर्माण करित असतो. त्या साहित्यकृतीत त्याच्या समाजाचे प्रतिबिंब हे पडत असते. यावरून आपल्या लक्षात येते की समाज आणि साहित्य यांचे अतुट नाते आहे. "Literature is the Mirror of Society" या तत्त्वानुसार इतर समाजातील वेगवेगळ्या समाजाची स्थिती जावून घेण्यासाठी अनुवादास अतिशय महत्त्व आहे. कारण त्या साहित्यकृतीचे सौंदर्य हे इतर भाषिकांपर्यंत अनुवादाच्या माध्यमातून पोहोचू शकते. अनुवादाचा मुख्य हेतू हाच की विश्वातील अजरामर साहित्यकृती या विश्वातील वाचकापर्यंत पोहचविणे.

अनुवादाविषयी हिंदी साहित्याचे अभ्यासक पुरनचंद टंडन लिहितात, ''अनुवाद के कारण ही विश्व ऐक्य की भावना का प्रचार-प्रसार हो सकता है।''[१] भारतासारख्या बहुभाषिक देशामध्ये अनुवादाचे महत्त्व यावरून स्पष्ट होते.

साठोत्तरी मराठी साहित्यात केंद्रस्थानी माणुस आहे. माणसाचे दु:ख आणि समाजाची वास्तविक परिस्थिती साहित्यातून प्रभावीपणे मांडली गेली आहे. महाराष्ट्रात मराठी साहित्यात दलित साहित्याची वेगळी ओळख आहे. दलित साहित्य निर्मिती मागील प्रेरणा तथागत गौतम बुद्ध, कबीर, महात्मा फुले आणि मुख्य म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची आहे. त्यांच्याच प्रेरणेने दलितांमध्ये शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांना ''शिका, संघटित व्हा आणि प्रगतीसाठी संघर्ष करा असा मूलमंत्र दिला. त्या मूलमंत्राला दलितांनी आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग समजून मराठीत दलित साहित्यात अधिकाधिक लेखन केले. दलित समाजाच्या विकासाच्या दृष्टीकोनातून दलितांनी त्यातल्या-त्यात शिकलेल्या दलितांनी आपले अनुभव आत्मकथेच्या माध्यमातून मांडले. या लेखनाने प्रभावित होऊन भटक्या समाजातील लेखकांनीही आपले अनुभव आत्मकथनाद्वारे मांडले.

दलितांपेक्षाही हीन जीवन ज्यांच्या नशीबात होते जे पोटासाठी आपला संसार पाठीवर घेऊन गावोगाव फिरून गावांची सेवा किंवा करमणुक करित होते तरी पण गावरचनेवर याचा परिणाम झालेला दिसत नाही. त्यांनी या भटक्या समाजाला आपल्यात सामावून घेतलेले दिसत नाही. त्यामुळे हे भटके समाज आजही आपल्या पूर्वीच्या अवस्थेतच जगत आहेत. मराठीत भटक्या समाजाची आत्मकथा लिहिणाऱ्या लेखकांमध्ये लक्ष्मण गायकवाड, लक्ष्मण माने, किशोर शांताबाई काळे, दादासाहेब मोरे, गुलाब वाघमोडे, कचरू गिन्हे, जनाबाई गिन्हे, रामचंद्र नलावडे, विमल गोरे, अशोक पवार, संतोष पवार इ. नावे उल्लेखनीय आहेत. या आत्मकथनकारांवर व त्यांच्या आत्मकथनांवर विश्वातील साहित्याचे लक्ष आकर्षित होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे, या आत्मकथनातून प्रकट होणारा स्वअनुभव, समाजाचे वास्तव दर्शन तसेच बोलीभाषेचा वापर, आत्मकथेतून भटक्या समाजाचे दर-दर भटकणे, दु:ख, भुख, रितीरीवाज, अंधश्रद्धा, रुढी-परंपरा, जात-पंचायत, व्यवसाय, सामाजिक स्तर यांचे यथार्थ चित्रण केले आहे.

मराठीतून हिंदीत अनुवादित भटक्या समाजातील आत्मकथांमध्ये लक्ष्मण गायकवाड यांची आत्मकथा 'उचल्या' लक्ष्मण माने यांची 'उपरा', किशोर काळे यांची आत्मकथा 'कोल्हाट्याचं पोर' यांचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधात केला आहे.

लक्ष्मण गायकवाड यांची आत्मकथा 'उचल्या' सन १९८७ मध्ये मराठी भाषेत प्रकाशित झाली. तिचा अनुवाद रणसुभे यांनी 'उठाईगीर' नावाने हिंदीत केला. समाजाने ज्यांना चोर ठरवले अशा समाजाचे चित्रण 'उचल्या' मध्ये आहे. याच समाजात 'संतामुच्चर' नावाची एक जात आहे. हे नाव तेलगू भाषेतील असून 'संता' चा अर्थ 'बाजार' आणि 'मुच्चर' याचा अर्थ 'चोर' असा आहे. म्हणजेच आठवडे बाजारात चोरी करणारे. महाराष्ट्रात या जातीला पाथरुट, टकारी, भामटा, उचल्या, गीरनेवडार, कामाटी, घंटीचोर, वडार अशा वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जाते. लक्ष्मण गायकवाड, वडार म्हणजेच 'संतामुच्चर' जातीचे होते. त्यांनी आपल्या जातीचं दु:ख, सामाजिक स्थितीचे वर्णन ज्या पद्धतीने केले आहे ते असे की, ''सैकडों नहीं हजारों वर्षो से मनुष्य के रुप में' इस व्यवस्थाद्वारा नकारा गया मेरा यह समाज पशुवत जीवन जीने को मजबूर कर दिया गया। अंग्रेज सरकार ने तो 'गुनहगार' का ठप्पा हमारे समाज पर लगा दिया और सबने हमारी ओर गुनहगार के रूप में ही देखा और आज भी उसी रुप में देख रहे है। रोजी-रोटी के सभी साधन और सभी मार्ग हमारे लिए बंद कर दिए गए और इस कारण चोरी करके जीना ही एक मात्र उपाय हमारे सम्मुख शेष रह गया।''[२] लक्ष्मण गायकवाड यांच्या 'उचल्या' तील संवाद हिंदी मध्ये रणसुभे यांनी इतक्या सुंदर पद्धतीने अनुवाद

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College, DHULE

केला की, हिंदी वाचकालाही त्या समाजाचे उपेक्षित जगणे अगदी सहज लक्षात येते. कुठेही अनुवादाला क्लिष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही. जी वेदना लक्ष्मण गायकवाडांची आत्मकथा 'उचल्या' वाचतांना जाणवते तीच रणसुभे यांच्या अनुवादीत केलेल्या 'उठाईगीर' वाचतांनाही जाणवते.

लक्ष्मण गायकवाड यांनी आपल्या आत्मकथनात 'उचल्या' मध्ये वडार समाजाची दारिद्रता, वेदना, दुःख, भुख, अंधश्रद्धा, रुढी-परंपरा, जात-पंचायत तसेच समाजातील सर्व स्तरांचे चित्रण केले आहे. या समाजात चोरी करण्याचे प्रशिक्षण दिले जाते. शिक्षणापासून तसेच मुळ प्रवाहापासून दूर असल्यामुळे या समाजात अंधश्रद्धेचे प्रमाण अधिक प्रमाणात आहे. जसे चोरीला जाण्याअगोदर कोंबड्यांचा बळी देणे, त्याचे रक्त ब्लेड व प्रमाणपत्रावर शिंपडणे तसेच चोरी करतांना यश येण्याविषयी आणि पोलीसांपासून वाचण्याची प्रार्थना केली जाते. चोरी सुद्धा बाराही महिने केली जात नसल्यामुळे उदरनिर्वाहाची समस्या कायमच या समाजात दिसते. या संदर्भात लक्ष्मण गायकवाड जे लिहितात त्याचा अनुवाद रणसुभे या प्रमाणे करतात, "आषाढ-श्रावण में तो रोटियां देखने को भी न मिलती। इन दिनों हम बाबा के बगीचे से शकरकन्द की पत्तियाँ तोडकर ले आते। उन्हें पकाकर पानी निकाल देते। उबले पत्तो को पीस लेते। उनके लड्डू बनाके कई दिन इस पर निकालते। जिन पत्तियों को जानवर तक नहीं खाते थे, उन्हें हम खा रहे थे।"[३] भूखेची समस्या किती असू शकते हे यावरून लक्षात येते. चोरी करने हा त्यांचा शोक नसुन गरज होती, कारण मेहनत-मजूरी करून पोट भरण्याची त्यांची तयारी असतांना, समाजाने जो त्यांच्या कपाळावर चोर जमातीचा शिक्का मारलेला होता. त्यामुळे कोणीही त्यांना कामावर ठेवत नसते. त्यांच्याकडे नेहमी संशयाने पाहिले जाई. समाजातील या समस्येबद्दलचे वर्णन रणसुभे यांनी अनुवादात असे केले, "हम मेहनत मजदुरी करने के लिए तैयार है। पर हमें कोई काम धंदा नहीं देना चाहता, इसलिए तो मजबुरी में हमारे लोग चोरियाँ करते है।"[४] एखाद्या समाजाला आपला समाज कशा रितीने बघतो. त्यांना माणसं म्हणून आपल्यात सामावून घेत नाही हे तर लक्षात येतेच परंतु इतक्यावर हे थांबत नाही तर या समाजातील कुटुंबांना ज्या वेळी गाव सोडायचे असते तेव्हा त्यांना पोलिस पाटलाचे प्रमाणपत्र घ्यावे लागते. प्रमाणपत्र न घेता त्यांना गाव सोडता येत नाही. कारण त्या प्रमाणपत्राशिवाय दुसऱ्या गावचे पोलीस पाटील त्यांना गावात शिरु देत नाही की राहू देत नाही. या प्रमाणपत्रात किती माणसे, किती स्त्रिया, मुलं-मुली, जनावरे त्यामध्ये बैल, गायी, म्हशी, कोंबड्या यांचाही उल्लेख केलेला असायचा. या सर्व बारीक-सारीक गोष्टींचे चित्रण 'उचल्या' मध्ये आले आहे. रणसुभे यांनी जशेच्या - तसे अनुवादीत केले आहेत.

लक्ष्मण माने यांची आत्मकथा 'उपरा' सन १९८० मध्ये प्रकाशित झाली, या आत्मकथनाचा हिंदीमध्ये अनुवाद 'पराया' या नावाने सन १९९३ मध्ये हिंदी साहित्य अकादमी ने केले. या आत्मकथनात 'कैकाडी' समाजाची दयनीय अवस्था, लोकांचे दुःख लक्ष्मण माने यांनी आपल्या आत्मकथनामधून मांडले आहे. हा समाज कित्येक पिढ्यांपासून पोट भरण्यासाठी गाढवावर आपला संसार लादून एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी भटकत असतात.

'उपरा' या आत्मकथनात भटक्या समाजात जन्माला आलेला लक्ष्मण माने यांचा जीवनपट मांडला आहे आणि त्याचबरोबर स्वतःच्या समाजाचे चित्रणही केले आहे. लक्ष्मण माने हे आपल्या वडिलांच्या इच्छेमुळे शाळेत जातात. शाळेत त्यांना इतर मुलांचा खुप त्रास होता. ते त्याला चिडवतात, त्रास देतात त्याचे वर्णन त्यांनी अतिशय सुचकतेने केले आहे. ते लिहितात, "कोंबड्या जशा आपल्या पिलांत दुसरीचं पिलू आलं की डिवचून घालवत्यात तसं सारी पोरं डिवचायला लागलेलीत. त्यात माझा अवतार म्हणजे उकिरड्यातल्या कुत्र्यासारखा कुणी पोरं जवळ घेईनात."[५] (जिस प्रकार मुर्गियाँ चूजों में दुसरे चुजे के आते ही उसे चोंच से घायल करती है, उसी तरह स्कूल के बच्चे मुझे छेडते। उपर से मेरी हालत कचरे के ढेर पर पडे कुत्ते जैसी थी.... कोई बच्चा पास न बैठता) यावरून लक्षात येते की खालच्या वर्गात जन्म घेतल्यामुळे शिक्षण घेतांनाही त्यांना किती अडचणी येतात.

'उपरा' आत्मकथनात लक्ष्मण माने यांनी 'कैकाडी' समाजाच्या परिस्थितीचे चित्रण केले आहे. अन्नासाठी किंवा पोट भरण्यासाठी गावो-गाव भटकणे, अर्ध्या भाकरी साठी दिवसभर काम करणे. तसेच या समाजात असणारी अंधश्रद्धा, स्त्रियांची सामाजिक परिस्थिती त्यांचे समाजातील स्थान या सर्वांचे लक्ष्मण माने यांनी अगदी वास्तव चित्रण केले आहे.

'कोल्हाट्याचं पोर' या आत्मकथेचा अनुवाद सन १९९७ मध्ये 'छोरा कोल्हाटी का' या शिर्षकात हिंदी मध्ये करण्यात आला. ही आत्मकथा किशोर काळे यांच्या जीवनावर आधारलेली आहे. या आत्मकथेत 'कोल्हाटी' समाजाचे दर्शन झाले आहे. कोल्हाटी समाजात स्त्रियांवर होणारे अत्याचार, त्यांचे शोषण या सर्वांचे चित्रण आले आहे. कोल्हाटी समाजात स्त्रियांना नाचावे लागते. या परिस्थितीविषयी मराठीतील 'कोल्हाट्याचं पोर' यात किशोर काळे यांनी जे अनुभव मांडले ते हिंदी मध्ये अनुवाद करतांना अगदी जिवंत उभे केलेले वाटतात, जसे, "हमारे समुदाय में कोई ऊँची जाति किसी निचली जाति का शोषण नहीं कर रही है। असलियत यह है कि कुछ गुंडे, समुदाय पर हुक्म चलाते है, समुदाय की महिलाओं का शोषण करते है और उनसे धंदा कराते है।"[६] समाजात असणारे अज्ञान आणि त्यामुळे उद्भवलेली परिस्थितीचे चित्रण येथे आलेले दिसते.

कोल्हाटी समाजात मुलगी जन्माला आल्यावर आनंद साजरा केला जातो. कारण मुलीकडे भविष्यातील कमाईचे साधन म्हणून बघितले जाते. मुली मोठ्या झाल्यानंतर त्यांचं लग्न न करता नाच-गाणे करायला लावून त्यातून जो पैसा मिळतो त्यावर परिवार आपला उदरनिर्वाह भागवतो. याविषयी किशोर काळे यांनी जे लिहीले ते हिंदीतील अनुवादात जसेच्या-तसे म्हणजे त्यांना जे सांगायचे त्यात कुठलाही बदल न करता मांडले आहे जसे, "कोल्हाटी समुदाय में आज भी हर महिला का चीरहरण भरे बाजार में हजारों लोगों के सामने किया जाता है। कोल्हाटी समाज में बेटी का जन्म होने पर परिवार खुशी से झुम उठता है। इतनी खुशी बेटे के जन्म पर भी नही मनाई

DHULE

जाती। खुबसुरत बेटी को भविष्य की आमदनी का जरिया माना जाता है। छः सात साल की उम्र में लड़की को लावणी नृत्य सिखाया जाता है। किसी भी खुबसुरत कोल्हाटी महिला की शादी नहीं की जाती। नृत्य कार्यक्रमों के दौरान अनेक लोग पैसे से उन्हें लुभाते हैं।"[७] स्त्रियांना कमाईचे साधन समजणारा समाज आणि त्यामुळे स्त्रियांचे होणारे शोषण लेखकाने कुठलाही आडपडदा न ठेवता मांडले आहे.

'कोल्हाट्याचं पोर' या आत्मकथेतून किशोर शांताबाई काळे यांनी समाजातील आधारहीन स्त्रिया आणि त्यांचे मुलं, त्यांच्या जीवनाची होणारी परवड, सामाजिक रुढी-परंपरा, माणसांची बसून खाण्याची सवय, व्यसनाधिनता या सर्व गोष्टी वाचकांसमोर मांडल्या आहेत.

समारोप :

प्रस्तुत शोधनिबंधात भटक्या समाजात जन्माला आलेले लक्ष्मण गायकवाड, लक्ष्मण माने, किशोर काळे यांनी लिहिलेल्या मराठी आत्मकथनांचा हिंदी मध्ये झालेल्या अनुवादातून हिंदी वाचकांपर्यंत या समाजातील जीवनाचे वास्तव मांडण्याचा अनुवादकांचा प्रयत्न यशस्वी झालेला दिसून येतो.

भारतीय समाजाचा अविभाज्य अंग असलेला भटका समाज आजही आपल्या त्याच अवस्थेत जीवन जगतो आहे. याला मुख्य कारण म्हणजे त्यांचा स्विकार किंवा आपल्यात सामावून घेण्याचे काम उच्चवर्णियांनी केलेले दिसत नाही. त्यांना आजही उपेक्षित ठेवले आहे.

ही वास्तव परिस्थिती तसेच या परिस्थितीचा प्रचार आणि प्रसार करण्याचे काम दलित साहित्यात झाले दलित साहित्यातील अनेक आत्मकथनांचे इतर भाषांमध्ये अनुवाद झालेला दिसतो. त्याला भटक्या समाजाची आत्मकथनेही अपवाद नाही. अनुवादित मराठी आत्मकथांचा हिंदी भाषा आगि साहित्यावर व्यापक प्रभाव पडला आहे. एकीकडे इतर समाजाचा होणारा विकास आणि दुसरीकडे त्याच अवस्थेत जगणारे भटके समाज आपल्याला पाहायला मिळतात. ते आजही आपल्या जुन्या रुढी-परंपरा, जात-पंचायत आणि अंधश्रद्धा यामध्येच अडकलेले आहे. शिक्षणापासून आजही हा समाज दूर असल्यामुळे आपल्या पारंपरिक व्यवसायानांच कवटाळून बसलेला जाणवतो. याचे दर्शन जसे मराठी वाचकांना या आत्मकथनातून झाले तसेच अनुवादामुळे हिंदी वाचकांना, अभ्यासकांना आणि साहित्यकारांनाही झालेले दिसून येते.

संदर्भ सूची :

१. अनुवाद के विविध आयाम- पुरनचंद टंडन- पृ. १९३
२. उठाईगीर- लक्ष्मण गायकवाड, पृ. लेखकाचे मनोगत
३. तत्रैव- पृ. ३४
४. तत्रैव- पृ. १७७
५. पराया- लक्ष्मण माने, पृ. ३
६. छोरा कोल्हाटी का- किशोर काळे
७. तत्रैव

Impact Factor - 6.261 Special Issue - 124 C Feb. 2019 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

[illegible]

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

[illegible]

करावयाची सामाजिक व कायदेविषयक जाणीव जागृती

आयोजक

चाळीसगांव एज्युकेशन सोसायटीचे

बी.पी. आर्टस्, एस.एम.ए. सायन्स, अॅन्ड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज

चाळीसगाव, जि. जळगाव.

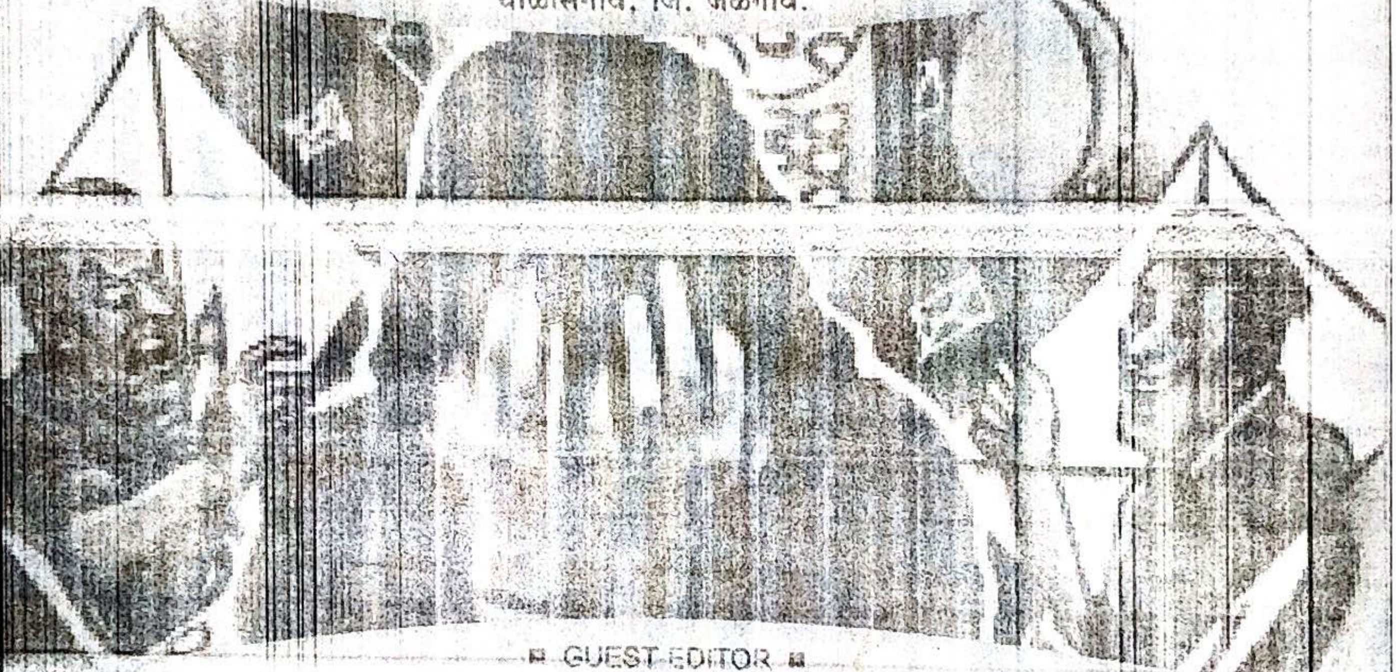

■ GUEST EDITOR ■
Principal Dr. Milind Bildikar

■ EXECUTIVE EDITOR ■
Dr. Dilipsingh Nikumbh

■ ASSOCIATE EDITOR ■
Mr. Ravindra Patil

■ CHIEF EDITOR ■
Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- [illegible]
- [illegible] Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
०१	पंचायत राज्यव्यवस्थेत महिलांचा सहभाग प्रा. डॉ. मेघराज आर. शिंदे	००१
०२	स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग आणि कायदे प्रा. कातडे दत्तात्रय पांडुरंग	००४
०३	आदिवासी स्त्री : सामाजिक व सांस्कृतिक वास्तवचित्र प्रा. सुलतान पवार	००८
०४	महिला सुरक्षा विषयक कायदे – एक अभ्यास प्रा. कमलाकर शरद इंगळे	०११
०५	महिला सबलीकरण आणि कायदे डॉ. संभाजी संतोष पाटील	०१२
०६	महिलांची सुरक्षितता आणि कायदे डॉ.वी.डी.तोडकर	०१६
०७	महाराष्ट्र देवदासी प्रतिबंधक व निर्मूलन कायदा–२००५ प्रा.डॉ.एस.एस.आहिरे	०२०
०८	महिलांच्या राजकीय समावेशनाची प्रतिमाने व महिला प्रतिनिधीत्व – एक अध्ययन प्रा. वसावे अशोक रामसिंग	०२३
०९	भारतीय महिला आणि घटनात्मक तरतूदी प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	०२६
१०	महाराष्ट्रातील पंचायतराज कायदा आणि महिला प्रा. डॉ. सुहास गजानन जोशी	०२८
११	भारतातील महिलांविषयक कायदे प्रा. गंगाधर जी. हगे	०३०
१२	महिला शिक्षण व मानवी हक्क प्रा. वाघ एस.एल., प्रा.डॉ. सारंग. एस.वी.	०३२
१३	ग्रामीण व आदिवासी महिलांचे सशक्तीकरण प्रा.डॉ.सौ. उज्वला पंकज नन्नवरे	०३४
१४	महिलांचे स्थान व दर्जा प्रा.डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे	०३६
१५	महिलेचे घटनात्मक व कायदेविषयक अधिकार प्रा.डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे	०३८
१६	महिला सशक्तीकरणाची आवश्यकता सशक्तीकरणाचे घटक व अडचणी प्रा. वैसाणे शरद पंडीत	०४०
१७	प्रा. अनिल सोनारांच्या नाटकांमधील महिलांचे स्थान व दर्जा डॉ. गिरीश पुंडलिक पाठक	०४२
१८	२१व्या शतकात स्त्रियांची मानवाधिकाराबाबत विद्यमान स्थिती प्रा. डॉ. माधुरी ना. फोफोडे	०४४
१९	महिलांसाठी स्मार्ट सुरक्षा प्रा. श्रीमती नेरे अरुणा विजयकुमार	०४६
२०	भारतातील महिला सबलीकरण व भावी दिशा प्रा. निलेश माधव घोरपडे	०४८

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. ... DHULE
Scanned with CamScanner

ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

भारतीय महिला आणि घटनात्मक तरतूदी

प्रा. डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राज्यशास्त्र विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे वाड्मय, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

प्रस्तावना

वर्तमान काळात भारतात महिला सबलीकरणासंदर्भात विशेष प्रयत्न करण्यात येतांना दिसून येते. भारतीय महिला सबलीकरणाच्या दिशेने अग्रसर असून, महिला सबलीकरणाच्या संदर्भात महिला बालकल्याण मंत्रालय, महिला आयोग इत्यादींनी विविध योजना, परिषदा आयोजन करण्याचा सूत्रबध्द कार्यक्रम आखून त्याची पूरेपूर अंमलबजावणीसाठी प्रयत्नशील असल्याचे दिसते. त्या अनुषंगाने भारतीय महिलांसंदर्भात भारतीय राज्यघटनेत असलेल्या तरतूदींचा अभ्यास प्रस्तुत शोध निबंधात करण्यात आलेले आहे.

उद्देश

१) महिलांसंदर्भात भारतीय राज्यघटनेतील तरतूदींचे अध्ययन करणे.

२) महिलांच्या राजकीय सबलीकरणासाठी करण्यात आलेल्या घटनादूरूस्त्यांचे अध्ययन करणे.

भारत लोकशाही प्रधान देश असून संसदीय शासनप्रणालीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. भारतात सर्व नागरीकांना समान अधिकार प्रधान करण्यात आले आहेत. त्या अनुषंगाने महिलांना ही संघर्ष न करता अनेक अधिकार व हक्क प्राप्त झाले असे असतांना ही राजकीय क्षेत्रात मात्र १९९० पर्यंत त्यांचे राजकीय सहभाग अल्पसा दिसून येतो. परिणामी १९९३ आणि २०११ मध्ये त्यांचा राजकीय सहभाग वाढावा या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण घटनादुरूस्ती करण्यात आल्या. त्यानुसार भारतीय महिलांना १९९३ नंतर स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायत राज संस्थेत ३३ टक्के आरक्षण मिळाले, मिळालेल्या आरक्षणाचा महिलांनी यशस्वीपणे फायदा घेतल्याच्या आधारे २०११ मध्ये हे आरक्षण वाढवून ५० टक्के करण्यात आले. राजकीय क्षेत्राततील या विकासा बरोबर अनेक क्षेत्रात महिलांनी प्रगती केल्याची दिसून येते. या सर्व प्रगती मागील महत्त्वपूर्ण भूमिका भारतीय राज्यघटनेची व त्यातील तरतूदींची आहे. या तरतूदी भारतीय स्वातंत्र्यानंतर नव्याने तयार करण्यात आलेल्या राज्यघटनेत करण्यात आल्या, व वेळोवेळी त्यात दुरूस्ती किंवा वाढ करण्यात आलेली दिसून येत.

महिलांच्या संदर्भात भारतीय राज्यघटनेत करण्यात आलेल्या तरतूदी तत्कालीन सामाजिक, राजकीय व शैक्षणिक परिस्थिती लक्षात घेता करण्यात आल्या. भारतीय राज्यघटनेत खालील कलमान्वये महिलांना संरक्षण देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

मूलभूत हक्कांमध्ये देण्यात आलेले संरक्षण

भारतीय राज्यघटनेच्या प्रकरण तीन मूलभूत हक्कांचे आहे. त्यात समानतेच्या आधारे प्रत्येक नागरीकाला संरक्षण प्रधान करणायत आले आहे. महिलांना ही या प्रकरणात विविध कलमांन्वये अनेक बाबींत संरक्षण मिळालेले दिसून येते. ते पुढील प्रमाणे

कलम – १४– या कलमांमुळे कायद्यापुढे समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण महिलांना देण्यात आले आहे.

कलम – १५– या कलमात सामाजिक न्यायाचा पुरस्कार करण्यात आला. त्यामुळे महिलांविषयी भेदभाव करता येणार नाही.

कलम – १५ (३)– ह्या कलमान्वये महिलांसाठी राज्याला विशेष तरतूद करण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.

कलम – १५ (४)– ह्या कलमान्वये महिलांना शैक्षणिक व सामाजिकदृष्ट्या मागासलेले ठरवून विशेष सवलती देण्याची तरतूद अनुसूचित जाती, जमाती, मागासवर्गीयांसोबत करण्यात आली आहे.

कलम – ३९– या कलमान्वये उपजीविकेचे पर्याप्त साधन मिळण्याचा अधिकार स्त्री आणि पुरुषांना सारख्याच प्रमाणात देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

कलम – ४२– या कलमान्वये कामाबाबत न्याय आणि मानवोचित परिस्थिती उपलब्ध करून देण्याबरोबर स्त्रियांना प्रसूती सहाय्यासाठी राज्यांनी निधी उपलब्ध करून दिला आहे.

कलम – ४५– यानुसार १४ वर्षे वयापर्यंतच्या मुला–मुलींना मोफत शिक्षणाची तरतूद करण्यात आली आहे.

कलम – ३२५– या कलमान्वये मतदान यादीमध्ये धर्म, मुलवंश, जात, लिंग तसेच यापैकी कोणत्याही कारणावरून भारतीय नागरिकांस – महिलांना देखील नाव नोंदविण्यास अपात्र ठरविता येणार नाही.

महिलांविषयी घटनात्मक तरतूदींसाठी प्रयत्न

भारत सरकारने १९५३ साली राखीव जागांसंदर्भात काका कालेलकर आयोगाची नेमणूक केली. या आयोगाने महिलांना आरक्षण देण्यासाठी सर्वप्रथम शिफारश केली. महिलांना या आयोगाने मागसलेल्या वर्गात समाविष्ट केले व त्यांच्यासाठी शासकीय नोक–यांमध्ये प्रथम वर्गासाठी २५ टक्के तर दुस–या वर्गात ३१ टक्के आरक्षण देण्याची शिफारस केली. मात्र आयोगाच्या अहवाल व शिफारशींचा प्रचंड विरोध त्याकाळात झाल्याने ते थंड बसत्यात गेले. त्यानंतर मात्र महिलांच्या अधिकारासाठी व घटनात्मक संरक्षणाच्या दृष्टीने अनेक प्रयत्न झाले.

राजीव गांधी पंतप्रधान असतांना भारत सरकारने पंचायतराज व्यवस्था बळकट करण्यासाठी घटनेत दुरुस्ती करून घ्यावयाचे ठरविले. त्या घटनादूरूस्तीत प्रतिनिधीक संस्थांमध्ये महिलांना प्रतिनीधित्व देण्यासाठी ३३ टक्के जागांवर आरक्षणाचा प्रस्ताव दिला होता. या प्रस्तावात महिलांची नमूणक करण्यात येईल या बाबीला महिला संघटनांनी विरोध करून नेमणुकीऐवजी निवडून देण्याची मागणी केली मात्र तशी तरतूद होऊ शकली नाही.

७३ वी घटना दुरुस्ती

भारतात सर्वप्रथम १९८५ मध्ये कर्नाटकात रामकृष्ण हेगडे सरकारने महिलांसाठी पंचायतराज व्यवस्थेत आरक्षणाची तरतूद केली होती. त्याची प्रेरणा घेऊन प्रगत असलेल्या महाराष्ट्रात १९९० मध्ये शरद पवार यांच्या नेतृत्त्वात कॉंग्रेस सरकारने महिलांसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायत राज संस्थेत ३० टक्के राखीव जागांची तरतूद केली.

कर्नाटक व महाराष्ट्रात महिलांच्या राखीव जागांमुळे मिळालेल्या यशाचा आधार घेऊन नरसिंहराव सरकारने राजीव गांधींच्या काळात अपयशी झालेल्या विधेयकात बदल करून ७३ वे घटना दुरुस्ती विधेयक १९९१ ला संसदेत सादर केले, तर २२ डिसेंबर १९९२ ला त्याला संसदेची मंजूरी मिळाली. त्यानंतर

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 124 C : महिलांची सुरक्षितता व सशक्तीकरण अंतर्गत महिलांमध्ये करावयाची सामाजिक व कायदेविषयक जाणीव जागृती
ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

दि. २४ एप्रिल १९९३ रोजी राष्ट्रपतींची या विधेयकावर स्वाक्षरीकरून विधेयकाला कायद्याचा दर्जा प्राप्त करून दिला. या घटना दुरुस्तीमुळे महिलांना पंचायत राज संस्था व स्थानिक शासनात महिलांना ३३ टक्के जागा राखीव मिळाल्या. एवढेच नव्हे तर ग्रामपंचायतीचे सरपंच पद देखील महिलांसाठी राखीव ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

७३व्या घटनादूरूस्तीत महिलांसंदर्भत सर्वात महत्वाचे अनुच्छेद म्हणजे २४३ (घ), यामध्ये आरक्षीत जागांविषयी तरतूदींचा उल्लेख करण्यात आला असून त्यानुसार प्रत्येक पंचायतीमध्ये अनुसूचित जातीजमातींसाठी आरक्षीत जागा ठेवण्यात आल्या आहेत. ह्या तरतूदींन्वये पंचायत क्षेत्रात अशा लोकांचे एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल तेवढेच प्रमाण आरक्षीत जागांची संख्या आणि प्रत्यक्ष निवडणुकीने भरावयाच्या एकूण जागांची संख्या यांच्यामध्ये राहीले आणि ह्या आरक्षीत जागांची वाटणी पंचायतीच्या भिन्न मतदार संघात चक्राकार पद्धतीने करण्यात येईल.

वर नमुद केलेल्या एकूण आरक्षीत जागांच्या किमान एक तृतियांश जागा अनुसूचित जाती-जमातींच्या महिलांसाठी आरक्षीत ठेवण्यात येतील. त्याबरोबर प्रत्येक पंचायतीमध्ये प्रत्यक्ष निवडणुकीने भरावयाच्या एकुण जागांच्या किमान एक तृतीयांश जागा (यात अनुसूचित जाती-जमातींच्या महिलांसाठीच्या आरक्षीत जागांचा अंतर्भात असेल) महिलांसाठी आरक्षीत ठेवण्यात येतील आणि या जागांची वाटणी पंचायतीच्या भिन्न मतदार संघात चक्राकार पद्धतीने करण्यात येणार आहे.

पंचायतीच्या सदस्यांप्रमाणेच गाव तसेच अन्य पातळीवरील पंचायतीच्या अध्यक्षांची पदे अनुसूचित जाती, जमाती आणि महिलांसाठी विधीमंडळाला कायद्याने ठरविलेल्या पद्धतीने आरक्षीत ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. मात्र असे करतांना एकूण अध्यक्षपदांपैकी किमान एक तृतीयांश पदे महिलांसाठी आरक्षीत असतील आणि त्यांची वाटणी प्रत्येक पातळीवरील भिन्न पंचायतीमध्ये चक्राकार पद्धतीने करण्यात येईल.

ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्था अर्थात पंचायतराज व्यवस्येसाठी प्रतिनिधीत्वासाठी वरीलप्रमाणे तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. यातील महत्वाची तरतूद म्हणजे महिलांना एक तृतीयांश आरक्षीत राखीव जागा या घटनादुरुस्तीन्वये बहाल करण्यात आल्या आहेत.

पंचायतराज व्यवस्थेत ७३व्या घटना दूरस्तीने महिलांना मिळालेल्या आरक्षणाने महिलांच्या राजकीय आणि आर्थिक स्वयंनिर्णयाची प्रक्रिया गतिशील झाली. त्यातून स्थानिक स्तरावर महिलांचा राजकीय सहभागाचा पाया रचला गेला.

महिलांना ५० टक्के आरक्षण व तरतूद

७३ व्या घटनादुरूस्तीने महिलांना ३३ टक्के जागा दिल्या व महिलांनी या संधीचे सोने करून दाखविल्यामुळे या आरक्षणामध्ये वाढ करण्याची आवश्यकता प्रतिपादीत होऊ लागली. राष्ट्रपती प्रतिभा पाटील यांनी ४ जून २००३ रोजी संसदेत केलेल्या भाषणात या आरक्षणात वाढ करण्यासंबंधीचा उल्लेख तत्कालीन केलेला होता. त्याचा धागा पकडून तत्कालीन केंद्र शासनाने २७ ऑगस्ट २००९ रोजी महिलांच्या आरक्षीत जागांमध्ये १७ टक्क्यांची वाढ करून ५० टक्के करण्याचा महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतला. व त्यासाठी ११० वे घटनादूरूस्ती विधेयक संसदेत मांडण्यात आले. परंतू तत्कालीन लोकसभेचा कालावधी संपला तरी ते मंजूर होऊ शकले नाही.

केंद्रातील ११०वे घटनादूरूस्ती विधेयक जरी पारी होऊ शकले नाही, मात्र देशातील अनेक प्रगत राज्यांनी स्वतःच्या घटकराज्यात स्थानिक शासन संस्थेत महिलांच्या ५० टक्के आरक्षणाची तरतूद केल्याचे आढळते. यात प्रामुख्याने मध्यप्रदेश, बिहार, उत्तराखंड व हिमाचल प्रदेश या घटकराज्यांचा उल्लेख करता येईल. तर २५ नोव्हेंबर २०११ पर्यंत आंध्रप्रदेश, छत्तीसगड, झारखंड, केरळ, महाराष्ट्र, ओरिसा, राजस्थान आणि त्रिपुरा या राज्यांमध्ये यासंबंधीची तरतूद करण्यात आली होती.

एप्रिल २०११ मध्ये महाराष्ट्राच्या विधिमंडळाने यासंबंधीच्या विधेयकाला एकमताने मंजूरी दिली. २०११ मध्ये मंजूर करण्यात आलेल्या ५० टक्के आरक्षणाच्या कायद्याने महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने ५० टक्के राजकीय सहभाग अधिकार प्राप्त झाला. परिणामी महाराष्ट्रात जवळजवळ १४००० महिला सरपंच पदावर आरूढ झाल्या आहेत. तर १७५ महिला पंचायत समितीच्या सभापती, तर १८ महिला जिल्हा परिषदेच्या अध्यक्ष पदावर विराजमान झाल्याचे दिसतात.

सारांश

एकंदरीत भारतात स्वातंत्र्यानंतर महिला हे चार चौकटी किंवा चूल आणि मूल सांभाळणारी भोग वस्तू न समझता ती ही भारताची एक नागरीक आहे, हे ध्यानात ठेवून स्वातंत्र्यावरोबर एक नागरीक म्हणून जी हक्क व अधिकारांची ती हक्कदार आहे, त्या संदर्भात तिच्यासाठी घटनात्मक उपाययोजन करण्याचा पूरजोर प्रयत्न तत्कालीन घटनाकारांनी केले, ऐवढेच नव्हे तर वेगवेगळ्या कलमांतील तरतूदींद्वारे तिला संरक्षण दिलेले आहे. व काळानुरूप घटनात्मक दूरूस्त्या करून महिलांना न्याय देण्याचे कार्य तत्कालनी शासनानी केले आहे. परिणामी आज भारतीय समाजातील महिला ही प्रगत व जागृत असल्याची दिसून येते.

संदर्भ

१. भावसार हेमलता, 'महिलांचा राजकारणातील सहभाग व विकास', इतिवृत्त, राष्ट्रीय परिषद महिला आरक्षण आणि भारतीय राजकारण, जयमुद्रण कं., अकोला, २०१५
२. इंगोळे आर. डी., 'पंचायत राज व्यवस्थेत महिलांचा सहभाग व सद्यस्थिती', इतिवृत्त राष्ट्रीय परिषद, (महिला आरक्षण आणि भारतीय राजकारण), जयमुद्रण कं., अकोला, २०१५
३. गोस्वामी भालचंद्र, 'भारत का संविधान और उसमे संशोधन', पॉईन्टर पब्लिशर्स, जयपूर, १९९८. ह्यान्टे दंगल (संपा.), 'ग्रामीण विकास', ऑक्टो-डिसें १९९४.
४. The Hindu, 14 April, 2011
५. बनासे राजू भागाजी, 'महिलाओं के राजनितीक सशक्तीकरण मे पंचायत राज व्यवस्था की भूमिका', राष्ट्रीय चर्चासत्राचे इतिवृत्त, जय मुद्रण कंपनी, अकोला २०१५

Vidyawardhini ...abha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Scanned with CamScanner

2018-19 129

(95)

Electronic Interdisciplinary International Research Journal

(EIIRJ)

A Peer Reviewed Journal

SJIF Impact Factor 6.21 **ISSN : 2277-8721**

One Day National Level Conference

On

"जागतिकीकरणानंतरचे साहित्य, भाषा आणि संस्कृती"

2nd February 2019

Organized by

Department of Marathi

Rajarshi Shahu Arts, Commerce and Science College Pathri.

Tq: Phulambri Dist : Aurangabad – 431111, (MS), India

Executive Editor	:	Principal, Dr. S. B. Jadhav
Chief Editor	:	Dr. K. R. Ingle
Co editor	:	Mrs. R. K. Meshram

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Published by : Aarhat Publication & Aarhat Journal's

Mobile No : 9922444833 / 8355852142

28nd February 2019

ISSN : 2277- 8721

© Mitra Sadhana Shikshan Prasarak Mandal's
Rajarshi Shahu Arts, Commerce and Science College Pathri.

Executive Editor : **Principal, Dr. S. B. Jadhav**

Chief Editor : **Dr. K. R. Ingle**

Co editor : **Mrs. R. K. Meshram**

EDITORS :

Disclaimer :

The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.

No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

131

104	प्रा. मोहन सौंदर्य	आत्मकथन भाषा आणि बोली	444 - 447
105	प्रा. प्रल्हाद दत्तराव भोपे	जागतिकीकरण व मराठी भाषा	448 - 452
106	प्रा. डॉ. संजय कसाब	जागतिकरणानंतरच्या सांस्कृतिक संघर्षाची कविताः नंतर आलेले लोक	453 - 459
107	डॉ. रेखा नारायणराव वाघ	मराठी साहित्य आणि प्रकाशन व्यवहार	460 - 463
108	डॉ. अशोक नारनवरे	बदलती मराठी पत्रकारिता व 'बदलेला संपादक'	464 - 469
109	प्रा. मुतवल्ली मैजोद्दीन मैनोद्दीन	जागतिकीकरण आणि मुस्लिम मराठी साहित्य	470 - 473
110	राजीव आर. के.	जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व बोलीवरील परिणाम	474 - 479
111	प्रा. समाधान काशीराम सातव	जागतिकीकरणात मराठी भाषेपुढील आव्हाने आणि उपाययोजना	480 - 483
112	प्रा. डॉ. चंद्रकांत वाघमारे	जागतिकीकरण आणि मराठी दलित कविता	484 - 490
113	डॉ. राजश्री पवार	जागतिकीकीरण आणि मराठी भाषा व साहित्यापुढील आव्हाने	491 – 493
114	डॉ. जयप्रकाश राजाभाऊ चोरघडे	मराठी ग्रामीण कादंबरी संदर्भाने	494 - 501

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science College, DHULE

जागतिकीकरणाचा मराठी भाषा व बोलीवरील परिणाम

राजीव आर. के.

सहा. प्राध्यापक

पदव्युत्तर मराठी विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

जागतिकीकरण हा आजचा परवलीचा शब्द असून भारताच्या संदर्भात तो रौप्यमहोत्सवी शब्द ठरतो. कारण 1985 पर्यतच्या शब्द कोशांमध्ये अगदी ऑक्सफर्ड शब्दकोष का असेना तो आढळत नाही. तो आढळतो 1990 च्या नंतर, त्यांनंतर जागतिकीरणाची चर्चा भारतामध्ये तसेच मराठीमध्ये सुरु झालेली आढळते तसे पाहू जाता जागतिकरणाचा विचार हा अगदीच अलिकडचा विचार नसून त्याला प्राचीन परंपरा आहे. परतुं आधीचा जागतिकीकरणाचा विचार आणि आताचा जागतिकीकरणाचा विचार यात गुणात्मक फरक आहे. आधीचे जागतिकीकरण हे सकारात्मक होते. जगातल्या वेगवेगळयाय संस्कृतींनी एकमेंकांशी संवाद करणं, त्यांनी एकमेंकीना भेटण, त्यांच्यात काही व्यवहार, व्यापार होणं,दरम्यांन जी देवाण घेवाण व्हायची ती गरजेपुरती होत असे. व्यापारी हितसंबधातुन युध्द लादण्यची संकल्पना तेव्हा नव्हती तसेच ते जागतिकीकरण अत्यंत संथ गतीने घडुन येत होते. त्यामुळे त्यात शाश्वतेची हमी होती. मात्र आजचे जागतिकीकरण हे नकारात्मक स्वरुपाचे आहे. त्यातील नकारात्मता ही युरोपीयनांच्या व्यापारवाद, साम्राज्यवाद,भांडवलवाद, औद्योगिकीकरण,ज्यांनी बाजारवाद वाढीस लावला,त्यातूनच वसाहतवाद उदयाला आला आणि त्या वसाहतवादातून जगाची वाटणी करुन त्यावर आपली मालकी हक्क प्रस्थापित करण्यातून जी दोन महायुध्दे घडुन आली त्या युध्दांत जगाची प्रचंड हानी झाली. या प्रचंड हानीतून जगाची पुनर्रचना करण्यासाठी दरम्यान जे आंतरराष्ट्रीय राजकारण खेळले गेले व त्यातुन अमेरिका,रशिया यात सुरु झालेल्या शितयुध्दाचा निकाल अमेरिकेच्या बाजूने लागून अमेरिकेने तंत्रज्ञानाच्या विशेषतः माहिती व तंत्रज्ञानाच्या जोरावर जगावर आपली प्रभूसत्ता स्थापन करण्याच्या दृष्ट हेतूने जगाच्या 'विकासाची जी लबाड योजना जगावर लादली ती योजना म्हणजे जागतिकरण होय.

आजची जागतिकीकरणाची संकल्पना ही एक व्यापक संकल्पना आहे. कारण जीवनाच्या सर्व क्षेत्रला ती व्यापून टाकणारी आहे. विज्ञानाऐवजी तंत्रज्ञानाच्या पाठीवर बसून संपूर्ण जग पादाक्रांत करायला निघालेली ती एक आर्थिक विचारसरणी आहे जिचा हेतू गरीब राष्ट्राच्या हित जपने,तसेच बाजरकेंद्र स्वरुपामुळे 4ती संबध जगाचे रुपातर बाजारात करायला निघालेली कृती आहे. संबध मानवजात तिचे सर्व व्यवहार बारु करायला निघालेली ती एक सक्षम प्रवृत्ती आहे. मानव,मानवी समाज व संस्कृती या सर्वाचेच वस्तुकरण करुन त्यांना बाजारात बसवुन त्यांचा व्यापार मांडुन त्यातुन प्रचंड नफा कमावण्याचा कार्यक्रम आहे. अर्थात या कार्यक्रमातुन मानव मानवी समाज व संस्कृतीचे आधारही सुटलेले नाहीत. भाषा हा असाच एक आधार आहे जो जागतिकीकरणाचा परिणांमातून सुटलेला नाही.

जागतिकीकरण स्वरुपः—

जागतिकीकरण या संकल्पनेचे स्वरुप समजून घेण्यासाठी त्याच्या काही व्याख्या या ठिकाणी पाहता

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Nagvitondrasing . R Gavit

96

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 123A : Historiography : Recent Trends in History Writing - Local History of Khandesh
ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

National Multidisciplinary Conference

Organzied by

The Shendurni Secondary Education Co-op. Society's

Appasaheb R. B. Garud Arts, Commerce and Science College,

SHENDURNI, Tal. Jamner, Dist. Jalgaon, Maharashtra, India 424204

NAAC Reaccredited B (CGPA 2.58)
The Best College Award (Consoloation) (NMU, Jalgaon)

ISO 9001-2008
"A" Grade in Academic Audit (NMU, Jalgaon)

On

Historiography : Recent Trends in History Writing - Local History of Khandesh

14th February, 2019

- Jointly Organised By -
Department of History

- Chief Patron -

Hon'ble Shri Dadasaheb Sanjayrao Bhaskarrao Garud
Chairman, The Shendurni Secondary Edu. Coop Society Ltd. Shendurni

Hon'ble, Prof. (Dr.) P. P. Patil
Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr) P. P. Mahulikar
Pro Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

- Patron -

Hon'ble Shri. Sagarmalji M. Jain (Secretary)

Hon'ble Shri. Dipak K. Garud (Joint Secretary)

Hon'ble Shri U. U. Patil (Director)
The Shendurni Secondary Education Coop Society Ltd. Shendurni

- Chief Guest -

Hon'ble Shri. B. B. Patil (Registrar, KBCNMU, Jalgaon)

Hon'ble Dr. Arunchandra Pathak (Sr. Consultant, ICHR, WRO, Pune)

Hon'ble Principal Dr. Shyam Kayande (Nagpur)

- Organizer -

Principal Dr. Vasudeo R. Patil

Prof. N. S. Sawale (Vice Principal)

Dr. Sanjay W. Bhole (Vice Principal)

- Coordinator -

Dr. Sujata C. Patil
Mr. Amar V. Jawale

Dr. Rohidas D. Gaware
Dr. Yogita P. Chaudhari

- Co-Coordinator -

Dr. Dhamma H. Dhargave
Dr. Vasant N. Patange

Dr. Ajinath N. Jivrag
Mr. Hitendrakumar R. Garud

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

४२	धुळे शहराचा मानबिंदू – राजवाडे संशोधन मंडळ प्रा. सतीश निकम	११३
४३	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनावर अभिमानवादाचा प्रभाव प्रा.डी.जी. चौधरी	११५
४४	स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील राष्ट्रविकास साधणारे खान्देशपुत्र प्रा.डॉ. मारोती किशनराव जाधव	११७
४५	माझे गाव मोहाडी – एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. रमेश धनराज जाधव, जाधव योगेश सरीचंद	११९
४६	खानदेशातील अभिनव फड सिंचन पद्धत प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे	१२४
४७	धुळ्यातील रोमन कॅथलिक मिशनरींचे कार्य प्रा.डॉ. सुगंधा आय. पाटील	१२८
४८	जळगाव शहराचा इतिहास डॉ. विजय शांताराम पाटील	१३०
४९	तडवी भिल्ल प्रा. धनंजय रमाकांत चौधरी	१३४
५०	खानदेशातील आदिवासी टोकरेकोळी जमातीचे सामाजिक व ऐतिहासिक अवलोकन श्री. भिकन गोकुळ शिरसाठ, प्रा. डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी	१३७
५१	माझा गांव माझा इतिहास – निंभोरा बु।। (ता. रावेर, जि. जळगांव) गावाचा स्थानिक इतिहास शरदचंद्र हिरामण नेमाडे	१३९
५२	खान्देशवासिय लेवा पाटील समाजाचा इतिहास आणि समाजातील प्रसिद्ध विविध खाद्यपदार्थ व्यवस्थापन प्रा.डॉ.सौ. सुजाता चंद्रकांत पाटील	१४३
53	**The Importance of Local History** Rajvirendrasing Rubji Gavit	146
54	**Brief of the North Maharashtra** Dr. G.V. Gatti	149
55	**Developing Local Historical Monuments & Cultural Heritage Tourism : A Challenge In Muktainagar Tehsil** Dr. Pankajkumar Shankar Premsagar	152
56	**Chaul : Local to Global History of Port Town of Konkan during Deccan Sultanates** Dr Shaikh Musak Rajjak	154
57	**Sane Guruji - Freedom Movement** Dr. Chitra Sukdeo Patil	160

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 123A : Historiography : Recent Trends in History Writing - Local History of Khandesh
ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

The Importance of Local History

Rajvirendrasing Rubji Gavit
Asst. Professor & HOD of History, Vidyawardhini College, Dhule

Introduction

History is precious store-house of the experiences of human race. History is recorded so that people may take advantage of the experience of people of the past generation. History is not only his story or her story but the story of mankind in all its aspect how many thought lived and acted Actually speaking history is a record of participation of human will in the affairs of the world.

It is very difficult to define history in a few sentences .It is a baffling problem for the historian who till recently busied themselves in writing history leaving out the philosophy of history as the preoccupation of the philosophers these things are more discussed by philosophers than by historians that the philosophers are much readier to say what historians ought to be doing than the historian are to say what they are doing some of the attempts made by historians themselves to define history appears to be naïve and confusing. So far the best definition widely accepted and quoted by historians is that is given by E.H.Carr " It is a continuous process of interaction between the present and the past" But according to Author Marwick that is an incomplete definition in the modern context who says " As well as dialogue between present and past, history should also be a dialogue between the historian and his reader" correctly used the article apparatus of bibliography and reference is intended, not as an overweening demonstration of the historian self important pedantry, but as an aid to the reader in playing his part in the dialogue.

According to modern concept history is not confined to one period or country or nation. It begins from the appearances of man on this earth and deals with various aspects such are political, social, economic, religious, literary, aesthetic etc, of human life. It has now actually

They defined local history as an interesting way of looking at the world. It was "a magazine of vivid and pregnant illustrations of the general course of national history." Local history is the history of the smaller communities in which all of us live. It may be the history of a town, a rural or suburban area, or a city neighborhood." Local history deals with the people and events we know best.

As we've already suggested, studying local history provides the student and Society with increased interest in the larger subject of history. The student advances from memorizing names; dates and places, to the desire of knowing what was being said about people, places or events. The study of local history gives the student a better sense of realism. It's a body of information that can be relevant to the students' own surroundings. The subject matter of today's schools should not be isolated from the subject matter of life. The community and its institutions can be a laboratory for learning. The whole community provides a sense of immediacy and reality about both the past and the present.

We have to remember that our local communities, familiar buildings, and the land itself are limited and exhaustible resources The study of local history, then, might encourage preservation. It will make us aware of our own links to the past.

Objectives

- To Understand the Importance of Local History.
- Encourage the Student and the society to write about the Local History.

One of the immediate goals of local history in the classroom is to directly involve the students. The gathering of data just for the sake of knowledge will not offer the student any sense of involvement. Basically, we would like the student to analyze data with a critical eye and be motivated enough to begin to question that Data. To help in this process, we need to introduce new ways of thinking about data, as well as some new terminology.

When an event occurs, usually an observer records the event or discusses it with another person. The way a person pictures an event is called an interpretation. Interpretations are the conclusions one forms from examining available historical evidence. This is where local history is at its best. We get information from available historical evidence, or sources. Sources can be anything from which we derive information. An original source can be historical evidence in the form of a diary, letter, journal, or folklore. Also called a primary source, it implies a direct link from the person or events one is studying. It represents a first-person eyewitness account on which historians base their interpretations, or secondary accounts. Knowledge of the past is a collection of fragments set down by observers, who probably did not, or could not tell everything. Those observers recorded what they thought was significant in other words, their interpretations. Two people observing an event in history might emphasize different particulars about what happened, and use different "facts" to describe what happened.

Our first problem with available historical evidence is to determine what is available and how it should be used. The student who effectively uses primary sources should know the nature and background of those sources; their physical characteristics and the problems they present. The student will need to be able to select the documents or papers that best serve his purpose. In other words, where did the documents come from? Why were they preserved? Are they fragile or too difficult to read? Who wrote the letters/documents? Under what circumstances were they written? The answers to questions like these could change the students' research and his own interpretations. The student can now begin to read the documents/ sources not only for their face value, or the obvious information on the page; but also for the information the document does not intend to give. Allowing students to examine primary sources for themselves will make them aware that history does not only concern itself with famous people. Reading the diaries and letters pertinent to local history shows that history is made and recorded by average people writing about events in their lives, and how the events affected them.

There are standard criteria to help the student to decide on the usefulness or worth of a source. For example, the

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

ISSN : 2348-7143
Dec. 2018

de-camp on the staff of Sir John Keane and went to Afghanistan, where he conducting various raids against Afghan tribes. In 1839 he was promoted to major and appointed political agent in Sindh. On his return from short visit from England in 1843, he was with the rank of Lieutenant Colonel. In 1854 he was appointed resident at Lucknow, in which capacity two year later he carried out the annexation of Oundh and he became the first Chief Commissioner of that province. For his Outstanding work in February 1858 he received the special thanks of both houses of parliament from England after some time he was suffering from illness and he died at Pau in the South of France on 11 March 1863 and was buried Nave of Westminster Abbey where the marble slab on his grave bears the poignant epitaph The Bayard of India.

Conclusion

India has been celebrating the unity in diversity and this has been maintained in various Socio-economic and cultural Perceptions. There are many castes and sub castes tribes in India. They have their individual characteristics and traits. The tribal also have their living the life there individual and independent existence. They started to be recognized after the establishment of the British rule in India though they are aborigines. The Indian historiographers refer little about the struggle of tribal in the history. The tribal fought against Britishers to contempt and protest against the interference of Britishers in the Socio, cultural, economics and religious lives, they fought for their rights of the land forest. The Sir James Outram was one of the Officers of British Camp who understand the condition of Tribes of Khandesh, he was always loyal for people of Khandesh. We have lots of scope to find out some important fact related to the Britishers and Khandesh region.

References :

1. Chandra Bipin, (2001), India Struggle for Independence, Penguin Publication, Pune
2. Gupta Ramanika (2012), Aadiwaci Kaun, Radha Krishnan Publication, New Delhi,
3. Kayande Shyam, (1998), Popular Resistance to British Rule In North Maharashtra, Kasab Prakashan, Jalgoan.
4. Madavi L.K (2010), Tribal Culture of India, Gondwana Prakashan, Nagpur
5. Simcox A.H, Memoir of The Khandesh Bhil Corp, Thakur and Company, Bombay
6. Sinha Surjit, (1957), Tribal Culture of Peninsular India Dimension, Malvika Publication, Delhi

student should consider the proximity in time and place of the observer to the event; the impartiality of the observer; and the competence of the observer. We should always try to approach any source with the knowledge of the author's prejudices, and our own prejudices. We should encourage the students to ask questions. In history, we keep asking and answering questions about our past activities so that we can ask better questions relating to the present and the future.

The Various advantages of teaching local history

- The Student became acquainted with the local customs and tradition which broader their outlook.
- It is quite interesting to the students because it is related to their ancestors.
- It develops in students emotional feelings towards their local historical facts and they become interested to work for its development.
- It develops in the student a scientific outlook regarding history.
- Local history survey gives valuable training in history. These are as useful as laboratory work in the teaching of science.
- Its help in the development of skills and right attitudes.

Writing about the importance of local history, E. S. Hasluck says "The Study of Local history is of real importance and should most certainly find some space, however, small, in the school history syllabus. It help and brings home to the pupil, by everyday contact with historical scene, names and buildings ,the sense of the development which his country has undergone, and removes his thoughts from time to time away from the present to the contemplation of the ages that are passed "

If we create the awareness the importance of the local history so many important things regarding the history we should research in a particular way because history is related to every aspects of human kind. For example the Indian tribal known as a Aboriginals of India the tribal have very great tradition of cultural even the tribal people contribute in Indian History. In khandesh region maximum population belong from the tribal community, in the 19th century was period of great. Significance in the history of North Maharashtra. There was no single personality in the area. Who had influenced this period the people in general and tribal in particular played an important role in regarding the feeling of togetherness among themselves. The tribal people live there introvert and peaceful life to maintain their culture integrity and internal life values. It is wrong to consider their lives As an alienation .self respect and faith are their inevitable qualities in their lives. They never compromise with their culture and values and it is the prime to nature their culture by living among themselves.

It is very difficult to decipher their love and faith about the motherland. They are very akin nature and they always try to protect the nature there difficulties. Their affection and love about the nature always experts through there singing, dancing and traditional arts the handicrafts qualities war skills hunting skills have been adopted instinctually. During the colonial period, the condition in the lives of tribal area for the implementation of their trading colonial policies in India. The tribal had not accepted their invasion and this initiated armed revolt against the Britishers. So it means lot of important part of history remain to search in our local area if we concentrate in our local history, we find the important facts regarding the history.

Followings methods are useful to create the awareness and interest of local history among the student and society.

1. Excursion and tours should be arranged for the places that have importance in the Local history.
2. An attempt should be made to present a history of the local community and social groups.
3. Student should be encouraged to have a look at various places of historical importance in the locality.
4. An attempt should also be made to present before the student, a history of the various changes that have taken place in the locality, in political, social and economic life.
5. They should be encouraged to have knowledge of the history of the name of the roads of the locality.
6. During the teaching of history of higher classes, the teacher should often refer to local history for illustrating the influence of the past on the present and to make clear how present is the product of past.

Conclusion

Locations and objects in your community, sometimes things as names of streets, can reflect the long heritage of past generations where you live. Few of us know the origins or histories behind our community, but learning the stories of a local's past can change the way you think about the present. Above all, studying local history can fill you with the knowledge that history is all around you. You don't need to visit any other places for example Rome, Giza, or Machu Picchu to see reflections of the past because your own local historical sites and community contains many sites and records with a rich history. Learning about local history can help us realize the grand scheme of historical change is made up of countless individuals like you and those around you who in their own ways contributed to the ongoing story of your community. And this story likely contains fascinating information that is worth finding and preserving. Traditionally, local history was seen to address a number of aims: It provided training in historical methods, using materials which often motivated students; it served to connect the past with the present through, for example, a building or a family; it provided a frame within which students could establish their roots or identity. The belief that local history had to be done rather than learnt made local history popular for the educationalists who support active learning , in which the children, rather than the teacher, do the work there is also educational and historical benefits from local history is a useful vehicle for building partnerships with the local community in which the school resides and it can help to break down the barriers between school and the world outside Finally, as teachers, we should remember that we are training future citizens, not necessarily future professional historians.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Reference
1. Bajaj Satish, Recent Trends In Historiography, Anmol Publication Pvt. Ltd, New Delhi. 2007
2. Chitnis K.N, Research Methodology In History, Atlantic Publishers,Delhi,2006
3. Gohit Rajivkumar, Research Methodology, Murari Lal & Sons, New Delhi
4. kirti, Sangle Meherjyoti, Historiography Past & Present, Rawat Publication, Jaipur. 2005
5. Lal I, Research in History, Principles, Areas and Guidelines, Swastik Publishers & Distributors, Delhi. 2008
6. Semih Aktekin, The Place And Importance of Local History In The Secondary History Education. Journal of Theory and Practice in Education Articles /Makaleler ISSN: 1304-9496
7. Sharma Tej Sharma, The Concept of History, Bhartiy Vidya Prakashan , Delhi. 1987

Arts, Com. & Science Senior College DHULE

ISSN: 2277-8721

SJIF Impact Factor 6.21

Electronic International Interdisciplinary Research Journal (EIIRJ)

A Peer Reviewed Multidisciplinary Journal

"स्वातंत्र्योत्तर हिंदी साहित्य में मानवतावाद"

Volume-VIII Special Issues - II

संपादक

डॉ. मधुकर देशमुख

INDEX

Sr. No	Title Name	Name of the Author	Page No.
1	स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी काव्य में मानवतावाद	डॉ अनीता पंडा	1
2	'निराला के प्रगतिशील काव्य में मानवतावाद'	डॉ. अशोक पंकज डॉ. सुनील कुमार	6
3	प्रवासी हिंदी कहानियों में मानवतावाद	अनुपमा तिवारी	15
4	मानव बनाम आदमी : वाद के संदर्भ में	प्रो.दिपेंद्रसिंह जाडेजा	19
5	हिमांशु जोशी का मानवीय दृष्टिकोण	विभा रीन डॉ. सुनील कुमार	23
6	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी महिला नाट्य साहित्य में मानवतावाद	डॉ. दीपा दत्तात्रय कुचेकर	30
7	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में मानवतावाद	प्रा. डॉ. योगेश पाटील	38
8	संजीव के कहानी–संग्रह 'संजीव की कथा–यात्रा' में मानवतावाद	प्रियंका डॉ. सुनील कुमार	43
9	कवि गोपालदास नीरज के काव्य में मानवतावाद	डॉ. मधुकर देशमुख	50
10	धूमिल की जनवादी कविता में अभिव्यक्त जनवादी चेतना	प्रा.डॉ.भरत शेणकर	54
11	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता में मानवीयता	डॉ. जालिंदर इंगले	59
12	महाश्वेता देवी कृत उपन्यास 'अग्निगर्भ' में वर्णित खेतमजूर का संघर्ष	डा.अशोक पंकज	62
13	बीमार मानस का गेह' कविता संग्रह में मानवतावाद	प्रा. डॉ.बालाजी विलासराव महाळंकर	66
14	स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी काव्य में मानवतावाद	डॉ.अनिता वेताळ–अंत्रे	70
15	हिंदी दलित कविता में मानवतावाद	प्रा. थोरात बबन किसन	73
16	मानवतावाद की खोज 'सेज पर संस्कृत	प्रा. बहिरम देवेंद्र मगनभाई	79
17	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी लघुकथा में मानवतावाद	डॉ. नानासाहेब जावळे	82
18	'झीनी–झीनी–बीनी चदरीया में चित्रित मानवीय संवेदना'	डॉ. सजित खांडेकर	86
19	नागार्जुन के उपन्यास 'उग्रतारा' में मानवतावाद	डॉ.हिरल शादीजा	89
20	मानवता के बदलते रूप (सुमन और सना के विशेष संदर्भ में)	प्रा. राजेश दत्तात्रय झनकर	94
21	ढ़ाई घर उपन्यास में चित्रित मानवतावाद	शितोळे नामदेव ज्ञानदेव	99
22	कोर्ट मार्शल' नाटक में मानवीय मूल्य	डॉ. गोविन्द पांडव	103
23	गिरिराज किशोर के उपन्यासों में मानवतावाद	प्रा. नयना मोहन कडाळे	106

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में मानवतावाद

प्रा. डॉ. योगेश गोकुळ पाटील
हिंदी विभाग अध्यक्ष, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले

मानवतावाद का मूल आधार मानव है। संसार की समस्त प्रगति का केंद्र बिंदु मनुष्य है और मनुष्य के सर्वांगीण विकास में उसकी भौतिक प्रगति के साथ साथ उसकी नैतिक प्रगति अपेक्षित है। व्यक्ति मानव समुह का अंश है। इसलिये व्यक्ति को केवल अपने लिए ही नही अपितु सम्पुर्ण समाज के कल्याण के लिए कार्य करना चाहिए। मानवतावादी मानव कल्याण या सम्पूर्ण समाज के कल्याण के लिए कार्य करता है। मानवीय उच्चतर मूल्यों को "मानवतावाद" कहा जाता है। मानवीय उच्चतर मूल्य का अर्थ है स्वार्थ से उपर उठकर दूसरो के हित में कार्य करना, संसार में सब मानव परस्पर मेलजोल से रहे सब मानव एक दूसरे की स्वतंत्रता का सम्मान करें। समानता तथा समान लाभ के सिध्दांत के आधार पर परस्पर एक दूसरे को सहयोग करे विवाद व झगडो का निपटारा शान्तिमय तरीको से निपटा ले। इस प्रकार संक्षेप में कह सकते है मानवतावाद वह है की जिसमें मानव अन्य लोगों के दु:ख दर्द को महसूस करें और उनके सुखी जीवन के मार्ग में बाधा न बनकर प्रगति तथा विकास पर बल दें। भौतिकता तथा अति बौद्धी कता ने मानवता को सबसे ज्यादा नुकसान पाहुचाया।

स्वतंत्रता की पूर्व कहानियों में मुख्यत: कल्पना, सामाजिक प्रश्न तथा मानवीय मूल्यों की सशक्त अभिव्यक्ति हुई है। परंतू स्वतंत्रता के बाद हमारे देश में अनेक प्रकार के परिवर्तन हुए। इस परिवर्तन का प्रभाव स्वातंत्र्योत्तर कहानी पर भी पडा। आज की काहानी व्यक्ति के वास्तविक जीवन की प्रतिछाया के साथ संस्कार भी करती है और मानव व्यवहारों तथा प्रवृत्तियों का उसकी आशा-आकांक्षाओं तथा उपलब्धियों का प्रस्तुतिकरण जीवन के लिए उदात्त और स्वस्थ आदर्शों की वाहक होती है। कहानी में अन्य विधाओं की अपेक्षा जीवन को प्रस्तुत और प्रभावित करने की क्षमता अधिक है, इसलिए आधुनिक युग में कहानी अभिव्यक्ति का सर्वाधिक सशक्त माध्यम बनी

स्वाधीन भारत के सुदूर क्षेत्रों में निर्माण कार्य, आम चुनाव, स्त्री शिक्षा, राजनीतिक अधिकारो के प्रति चेतना जगाने एवं शिक्षा का प्रसार होने से इन क्षेत्रों का संबंध नगरों से सघन तौर पर जुडा। जिससे आँचलीक साहित्य सामने आया। साथ ही साथ स्त्री शिक्षा का व्यापक प्रचार होने और उनके द्वारा नौकरी करने से परिवार में उनकी स्थिति बदली नगरों महानगरों में औद्योगिक विकास होने से सामुहिक जीवन का महत्व सामने आया। व्यक्ति का मनोजगत कई अधिक जटिल हो गया हिंदी कहानी पर इस सब का प्रभाव पडा। इससे वस्तु संवेदना के साथ कहानी का रुप विधान भी बदला।

आजादी के बाद के कहानीकार दोहरी यातना से गुजर रहा था। एक और युध्द की विभीषिका का आतंक और दूसरी और युगों से पराधीन देश को मिली आजादी की खुशी तथा विभाजन का दर्द। धीरे धीरे देश सहज होने लगा। "आजादी के बाद नया माहौल बना। देश मे उद्योग धंधों का विकास हुआ। रोजगार के नए-नऐ अवसर सामने आए। नौकरी करने के लिए लोग गाँवों से शहरों की ओर तेजी से निकलने लगे। शहर पहुँचकर उन्हे लगा की यहाँ तो सब संवेदनहीन यंत्र है। "अकेलापन" उनके भीतर नासूर बनने लगा। जिंदगी चीख लगने लगी। वे अंतर्मुखी होने लगे। धीरे-धीरे वे भी शहर की मशीन का एक पुर्जा बन गए। स्त्रियाँ भी नौकरी करने लगी घर की चारदीवारी को लांघकर वे सामाजिक क्षेत्र में प्रवेश कर गई। उन्होंने पुरूष के बराबर दर्जे की मांग की। अपने हक के लिए वे लडने लगी। उनमें "प्रेम" करने और अपने पैरो पर खडे होने का साहस आया। अब वे परिवार पर बोझ नहीं रहीं बल्कि वे परिवार की "पालनहार" बन गई।"। स्वातंत्र्योत्तर भारत के इस परिवेश से पूर्णत: परिचित होकर इस युग के कहानीकारों ने मनुष्य को केंद्र मे रखकर जनतंत्र की अवधारणा, महानगरीय जीवन, औद्योगिकरण, आर्थिक वैषम्य आदि के कारण परस्पर मानव संबंधो में आये परिवर्तन तथा उनके अंतर्विरोधों को और सामान्य जन के जीवन संघर्ष को इस युग के कहानीकारों ने पूरी गरिमा तथा मानवीय संवेदनाओं के

Vidyawardhini ... & Science College DHULE

साथ अपनी कहानियों में उजागर किया। शिवप्रसाद सिंह की 'दादी माँ', मार्कंडेय की गुलरा के बाबा चरित्र प्रधान ग्रामीण कहानियाँ है। भारतीय समाज विशेषता सवर्ण समाज मे नारी की स्थिति दयनीय रही है। स्वाधीन भारत में शिक्षित और नौकरी प्राप्त नारिया भी कहानियों का पात्र बनने लगी। मोहन राकेश कहानी 'एक और जिंदगी' में नायक उद्वीघ्न है उसे पाठक की सहानुभूति की तलाश है कारण ये है को पत्नी उसकी उपेक्षा करती है। पत्नी नौकरी करती है और आर्थिक आर्थिक तौर पर स्वतंत्र है। नर नारी के प्रेम मे जो उदारता कहानियों में दिखाई पडती हैं उसका कारण कही ना कही नारी का आर्थिक रूप से स्वतंत्र होना और शिक्षित होना भी है। इस दृष्टि से कमलेश्वर की राजा निरबंसीया और रविंद्र कालीया की 'नौ साल छोटी पत्नी' उल्लेखनीय है। स्त्री-पुरूष संबंधी को लेकर एक लंबी कहानी कृष्णा सोबती की 'मित्रो मरजानी' है। बदलते हुए पारिवारिक संबंधो के साथ मध्यमवर्गीय व्यक्ति अनजाने ही क्रमशः अपनी मानवीय संवेदना खो बैठता है। इसे राजेंद्र यादव ने 'टूटना' जैसी कहानी में व्यक्त किया है। आधुनिक जीवन में हमारे परम्परागत मूल्य कितनी आसानी से टूट जाते है। इसे बदलते हुऐ पारिवारीक वातावरण के संदर्भ में बुजुर्गी की स्थिती को 'चीफ की दावत' और 'वापसी' के माध्यम से भीष्म साहनी तथा उषा प्रियंवदा ने दर्शाया। 'चीफ की दावत' में उपेक्षिता और परिवार में कूडा करकट को तरह छिपाई जाने वाली वृध्दा माँ का महत्व उजागर करके मानवतावाद को दर्शाया है। कहानी में प्रतीकात्मक ढंग से परम्परा का महत्व दिखाया है। 'वापसी' निहायत ढंग से यह दिखाती है की सेवा निवृत्त होकर मनुष्य अपने ही परिवार में किस तरह फालतू हो जाता है। वापसी कहानी में टूटते हूए संयुक्त परिवार की विवश स्वीकृति है।

बच्चे जब बडे हो जाते है, उन्हें समाज मे कामयाबी हासिल होती है। तब वह अपने अनपढ माता-पिता को लोगो के सामने पेश करने में लज्जा महसूस करते हैं। बच्चो के बडे होने के साथ साथ माता-पिता को भी बूढापे की दहलीज से गुजरना पडता है। तभी यह घर के किसी कोने में पडे कूडे से कम नही लगते। भीष्म साहनी की चीफ की दावत एक ऐसी कहानी है जिसमें माँ का बलिदान अपने अधिकारी बेटे को फर्ज ही लगता है। बूढी विधवा माँ उसके लिए बोझ बन चुकी है। कहानी में तीन मुख्य पात्र है - मिस्टर शामनाथ, उसकी पत्नी और बुढी माँ। कहानी में माँ के दर्द को मार्मिकता से उभारा है। अपने ही घर में अपमान के बावजूद बेटे की, तरक्की की कामना करने वाली माँ मे मानवता के दर्शन होते है। उसे ठीक से दिखाई नही देता इसके बावजूद वह फुलकारी बनाने को तैयार हो जाती है।

स्वतंत्रता के बाद के नए कहानीकारों ने संयुक्त परिवार के न्हास, नौकरी पेशा व शहरीकृत महत्वाकांक्षी नए मध्यवर्ग का उदय, शहरीकरण और पूंजी के बढते वर्चस्व और बढती आर्थिक सामाजिक विषमता को खास तौर से अपनी काहानियों में रेखाकित किया। इस युग के मोहन राकेश, कमलेश्वर, राजेंद्र यादव इन्होंने टूटते हुए परिवार, महानगरीय अकेलेपन और आधुनिक जीवन की विडंबनाओं और विसंगतियों को अपनी कहानी का विषय बनाया है। अमरकांत इस युग के सशक्त कथाकार है। उनकी कहानियों में जीवन से जूझते और उसकी पीडा भोगते आम आदमी का मार्मिक चित्रण हुआ है। 'दोपहर का भोजन', 'डिप्टी कलक्टरी', 'जिंदगी और जोंक' कुछ महत्वपूर्ण कहानियाँ है। इन कहानियों में आम भारतीय के संस्कारों और भावनाओं को अभिव्यक्ति मिली है जो भारतीय मानस के पिछडेपन, अंधविश्वास और पाखंड को उधेडती चलती है। मध्य वर्ग और निम्न मध्य वर्ग के अंतर्विरोधो को अमरकांत ने बडी ही सूक्ष्मता से अंकित किया है। वे उनपर करारी चोट तो करते है परंतु उनके प्रति लेखक के मन मे गहरी मानवीय करुणा भी है।

'जिंदगी और जोंक' का रजुआ पशु से भी बरतर जीवन जीने के बावजूद वह मरना नही चाहता, जीना चाहता है। रजुआ के चरित्र में मानवता के दर्शन होते है। वह एक संवेदनशील व्यक्ति है। वह अपना दुःख दर्द समझे या न समझे, दुसरों का दुःख दर्द समझता है। पगली प्रसंग इसका सशक्त उदाहरण है। सारे खतरे मोल लेकर रजुआ एक पगली औरत को शरण देता है और उसके लिए खाना जुटाता है। यहाँ उसके चरित्र में मानवता के दर्शन होते है। रजुआ की पीडा केवल जीने की पीडा नही हैं बल्कि मानवीय अस्तित्व की पीडा है। 'दोपहर का भोजन' मात्र कहानी ही नहीं बेइंतहा गरीबी का, भूख का खामोश आईना हैं। इस कहानी मे भूख बेजुबाँ बनी सब कुछ बयाँ कर जाती है। परिवार को स्नेह और प्रेम के धागे में बांधने

Vidyawardhini's ... Arts, Commerce & Science College DHULE

का काम सिध्देश्वरी करती है। आर्थिक अभाव चाहे जितना हो परंतू परिवार के सभी में मानवता के दर्शन होते है। हौसला कहानी एक मध्यमवर्गीय महिला के सोच का चित्रण है। "यह हौसला एक चरित्र का, एक महिला का और इस हौसले की सीमाएँ और संभावनाएँ इसी कहानी में दिखाई देती है।"[2] उमा के चरित्र में हौसले के अलावा अन्य कोई विशेषता नही है। मध्यमवर्गीय जीवन की इस हौसले के बगैर कल्पना भी नहीं ही की जा सकती। हर बार, बार-बार ठोकर खाने के बाद फिर उठ खडे होने का हौसला और मानसिकता यह समस्त मध्यवर्ग की नियति-सी है। उमा के चरित्र में मानवता के दर्शन होते है। अमरकांत ने निम्न मध्यवर्ग के जीवन यथार्थ को अभिव्यक्त किया है, "अमरकांत ने अपनी कहानियाँ यही से उठाई है और इस तरह हमारी आँखो से हमारी ही जिंदगी के जाने कितने परदे उठ गए हैं। इस क्षेत्र में अमरकांत की कहानियाँ किसी भी नए लेखक के लिए चुनौती है।"[3]

स्वातंत्र्योत्तर भारत के इस परिवेश से पूर्णत: परिचित होकर इस युग के कहानिकारों ने जनतंत्र की अवधारणा, महानगरीय जीवन, औद्योगिकरण, आर्थिक वैषम्य आदि के कारण परस्पर मानव संबंधो में आये परिवर्तन तथा उनके अंतर्विरोधों को और सामान्य जन के जीवन संघर्ष को इस युग के कहानीकारों ने पूरी गरिमा तथा मानवीय संवेदनाओं के साथ अपनी कहानियों में उजागर किया हैं। इस युग के कहानिकार अनुभूति की प्रामाणिकता पर बल देते है। हिंदी कहानी के विकास में अपना महत्वपूर्ण योगदान देनेवाले कहानिकारों मे इस युग के धर्मवीर भारती (गुल की बन्नो), मार्कंडेय (गुलरा के बाबा, हंसा जाई अकेला), शेखर जोशी (कोसी का घटवार), फणीश्वरनाथ रेणू (लाल पान की बेगम, तीसरी कसम), शिवप्रसाद सिंह (कर्मनाशा की हार, दादी माँ), राजेंद्र यादव (जहाँ लक्ष्मी कैद है, तलवार, पंच हजारी), कमलेश्वर (नीली झील, राजा निरंबासिया), मन्नू भंडारी (यही सच है, ऊँचाई), उषा प्रियंवदा (जिंदगी और गुलाब के फुल), भैरवप्रसाद गुप्त (मंगली की टिकुली, चाय का प्याला) आदि के नाम विशेष रुप से उल्लेखनीय है।

सन 1955 के आस-पास हिंदी कहानी का केवल स्वरूप ही नहीं बदला तो हिंदी कहानी केंद्रीय विधा के रूप में चित्रित होने लगी। भैरवप्रसाद गुप्त जैसे यशस्वी संपादन में अनेक रचनाकारों को नई पहचान मिली। 'सारिका', 'ज्ञानोदय', 'कल्पना' जैसी पत्रिकाओं के माध्यम से कहानियों को प्रकाशित किया। इस युग में डा. नामवर सिंह, डॉ. देवीशंकर अवस्थी तथा डा. धनंजय वर्मा जैसे समीक्षक हिंदी कहानी को प्राप्त हुए थे। इस युग के संदर्भ में नामवर सिंह का कथन है, "स्वातंत्र्योत्तर कहानी में खाली आकाश-ज्योतिर्वत नक्षत्रों से भर जाता है और हिंदी कहानी की एक नयी शुरूआत होती है, क्योंकि हिंदी में उत्तर शती का पहला दशक कहानी के नवोत्थान के लिए स्मरण योग्य है।"[4] स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद भी गाँवो का विकास बडी ही धीमी गति से होता रहा। गाँव का व्यक्ति अपनी विषम आर्थिक स्थितियो और रूढ मूल्य परम्पराओं से संघर्ष करता हुआ, अपनी सरल, भावुक और विश्वासपरक मानवीय संवेदनाओं के सहारे ही अपना जीवनयापन कर रहा था। अभी भी गाँव का सामान्य मजदूर जमींदारों और ठाकुरों के अन्याय और शेषण का शिकार बनता ही रहा। इस ग्राम जीवन का चित्रण ग्राम कहानीकारों ने बखूबी किया। शिवप्रसाद सिंह ने सहज सौम्य ग्राम्य जीवन की वेदना, त्याग, स्नेह और ममता का जीवंत रूप अपनी काहानियाँ 'दादी माँ', 'कर्मनाशा की हार', 'उपाधाईन मैया', 'देऊ दादा', 'महुवे का फुल', 'बिंदा समाज' तथा 'पापजीवी' आदि में उजागर किया है। 'कर्मनाशा की हार' कहानी अंधविश्वास पर मानवीय विश्वास की जीत है। गाँव के लोग बाढ के लिए दोषी विधावा फुलमति के दुधमुहें बच्चे को मानते है, "परलय न होगी, तब क्या बरक्कत होगी? हे भगवान, जिस गांव मे ऐसा पाप करम होगा वह बहेगा नही, तब क्या बचेगा? ... मै तो कहूँ फुलमतिया ऐसी चुप काहे है। राम रे राम, कुतिया ने पाप किया, गांव के सीर बीता।"[5] पाप के बढने से कर्मनाशा में बाढ आयी है ऐसा लोग मानते है। भैरो पांडे लोगो को समझाता है कि कर्मनाशा की बाढ दुधमुँहें बच्चे और एक अबला की बलि देने से नही रुकेगी, उसके लिऐ हमें पसीना बहाकर बांधो को ठीक करना होगा। अंत मे जीत मानवता की होती है। 'दादी माँ' शिवप्रसाद सिंह की चर्चित कहानियों में से एक है। दादी माँ का सेवा, परोपकार व सरल स्वभाव में मानवतावाद के दर्शन होते है। अपने उदार तथा परोपकार के कारण ही दादी माँ दूसरों का मन जीतने में सफल रहीं। लेखक के बीमार होने पर दादी

द्वारा उसकी सेवा करना, रामी चाची की बेटी की शादी पर उसके घर जाकर उसकी सहायता करना व पीछला ऋण माफ करना, पिताजी की आर्थिक तंगी देखकर दादा की निशानी का प्रतीक सोने का कंगन उन्हें देना यह दर्शाता है कि दूसरों की सहायता करना वह अपना कर्तव्य समझती है। समुचे गाँव को अपना परिवार माननेवाली दादी माँ लेखक के लिए सबकुछ है। शिवप्रसाद सिंह की यह कहानी सर्व प्रथम 1951 में 'प्रतीक' में पहली बार प्रकाशित हुई। 'दादी माँ' ग्राम जीवन की पहली कहानी थी, जिसमें निजी अनुभव और भोगे हुए सत्य की व्यथा को व्यक्त किया गया था। यह गाँव के उस वातावरण की प्रतिनिधी रचना है, जहाँ दीनता, विपन्नता और अंधविश्वास की जडे गहराई में जमी है, गरीबी और गंदगी उसे खाद देती है, किंतु पारिवारिक स्नेह, सहज विनोद और प्रकृति की सुषमा इनमें प्रसुन की तरह खिला करती है। जिंदगी यहाँ रोती ही नही मुस्कुराती भी है। 'दादी माँ' जैसी संस्कृति, स्नेह, मातृत्व, श्रध्दाशील और पावन ग्राम माताएँ एक पीढी है, जो शनैः शनैः अस्तंगत हो रही है। शिवप्रसाद सिंह ग्रामीण परिवारों के भीतर के अंतर्वेयस्तिक संघर्षो को विशेष रुप से अपनी कहानियों में चित्रित करते है। 'कर्मनाशा की हार', 'इन्हें भी इंतजार है', 'मुरदा सराय' आदि संग्रहो में जो कहानियों हमारे सामने आयी है, उनसे स्पष्ट होता है कि शिवप्रसाद सिंह को मनुष्य की विजय तथा मानवता में आस्था हैं। उनकी कहानियों में संघर्षरत मनुष्य मिलेगा, जो जय-पराजय की चिंता किये बिना कार्यरत रहता है।

नई कहानी आंदोनल से दूर रहकर जिन कहानीकारों ने अपनी अलग पहचान बनाई उनमें जैनेंद्र, यशपाल, विष्णु प्रभाकर, अज्ञेय, भगवतीचरण वर्मा, चंद्रगुप्त विद्यालंकार उल्लेखनीय है। अज्ञेय ने भारत विभाजन के कारण उत्पन्न शरणार्थी की समस्याओ और उनकी स्थिति पर अनेक कहानियाँ लिखी। जैनेंद्र मन की गहरी परतों को खोलनेवाली कहानियाँ लिखते रहे। नई कहानी आंदोलन से अलग रहनेवाले लोकप्रिय और यशस्वी कहानीकार विष्णु प्रभाकर ने 'धरती अब भी घूम रही है' जैसी भावना प्रवण अनेक कहानियाँ लिखी। विष्णू प्रभाकर सामाजिक जीवन की समस्याओं को लेकर हर प्रकार की मानवीय पीडा से व्यथित होनेवाले वादमुक्त कहानीकार है। शैलेश मरियानी ने अपनी कहानियों में निम्न वर्गाय पात्रों के दारूण जीवन का प्रामाणिक चित्रण किया हैं।

'बदबू' शेखर जोशी की आजादी के बाद मजदूरों की त्रासद स्थिति के चित्रित करती है। कहानी में कारखानों में काम करने वाले मजदूरों की दुर्गति का यथार्थ चित्र प्रस्तुत हुआ है। उन्हे शक की निगाह से देखा जाता है। तथा उन्हें चोर समझा जाता है। यदि कोई मजदूर विरोध करने की कोशिश करता है तो उसे तरह-तरह की यातनाएँ और सजा दी जाती है। "मजदूर मतलब यंत्र, मजदूर मतलब संवेदनाओं की हत्या, मजदूर मतलब मूक बैल की तरह कोल्हू के चारों ओर घुमना। इसलिए जब पहले पहले कोई आदमी मजदूर बनता हैं तो उसे बदबू आती हैं। धीरे धीरे यह बदबू उसके व्यक्तित्व में समा जाती है। उसके मस्तिष्क में यह दुर्गंध व्याप्त हो जाती हैं। शनैः शनैः वह इस दुर्गंध का आदी हो जाता है। वैसे ही जैसे एक मेहतरानी मैला उठाने का काम करना शुरू करती है तो उसे बदबू आती है लेकिन फिर वह अपने पेशे में लिप्त हो जाती है और तब दूसरों को उससे बदबू आने लगती है।"[6] कहानी का अंत कहानीकार ने संघर्ष जारी रहने के संकेत से किया है। व्यवस्था चाहती है कि हर कामगार हर मजदूर और हर मेहनतकश उनके बनाए साँचे में ढल जाए। मजदूर का जागृत होना अपने लिए संघर्ष की राह पर चलना दर्शाया है।

सचेतन कहानी आंदोलन 1964 से शुरू हुआ इस आंदोलन के कारण सामाजिक भावना बढी। मनुष्य जीवन की सामान्य दैविक घटनाओं को लेकर उनकी मूल परिस्थितीयों और ज्वलंत समस्याओं को विचाराधीन करके कहानी लिखने में डा. महीप सिंह अग्रगण्य है। 'उजाले के उल्लू', 'कुछ और कितना', 'घिराव' तथा 'इक्यावन कहानियाँ' आदि इनके प्रमुख प्रकाशित कहानी संग्रह है। महीप सिंह की कहानियाँ इस आंदोलन की सक्रीय भावबोध की कहानियाँ है।

महिला कथा लेखिकाओं में मन्नू भंडारी ने बडे ही ईमानदारी के साथ नारी के मन में उठनेवाले भावों, स्थिति विशेष में पुरूष के मन में जगनेवाली शंकाओ, ईर्ष्याओं आदि को अपनी कहानियों में चित्रित किया है। 'मै हार गयी', 'तीन निगाहों की एक तस्वीर' और 'यही सच है' उनके प्रसिध्द कहानी संग्रह है। आज की स्थिती टूटती हुई आस्थाओं से पिडीत होने

चौकने या निर्लिप्त होकर उसे देखने की नही है, बल्कि उसे साहसपूर्वक स्वीकारने की है। यह जिंदगी स्वीकृति की मानवता की कहानी है। पश्चिम की नकल और ओढी हुई मानसिकता से प्रेरित होकर जिंदगी की व्यर्थता नितांत अकेलेपन और बनावटी घुटना का वह प्रदर्शन नही करती। जीवन को उसकी सारी विसंगतीयों में जी कर झेलने को डॉ. महीप सिंह सचेतन दृष्टि मानते है।

स्वतंत्रता के बाद संविधान द्वारा नारी को समान अधिकार प्रदान कर देने से नारी ने पूर्ण आर्थिक और सामाजिक स्वतंत्रता प्राप्त करने के साथ ही नारी अपना पृथक व्यक्तित्व लेकर स्वयं उन्नति की ओर अग्रेसर हुई। विधवा विवाह और अंतर्जातीय विवाह को वैधानिक घोषित किये जाने से नारी की स्थिती अधिक दृढ बन गयी। इस युग की कहानी लेखिकाएँ है - उषा प्रियंवदा, मन्नू भंडारी, कृष्णा सोबती, लीला अवस्थी, वसंत प्रभा, पुष्पा महाजन, इंदुमती आदि प्रमूख है। इस वर्ग की लेखिकाओं ने परिवार और प्रेम के सीमित विषय को न अपनाकर उन्होंने समाज और जीवन की विस्तृत परीधि में लेखन किया है। इस युग की सर्वश्रेष्ठ विशेषता यह रही है कि नारी ने चार दीवारों को लाँघकर राष्ट्रीय आंदोलनों में सक्रिय भाग लेना आरंभ कर दिया था। आजादी के बाद की सभी महिला लेखिकाओं ने अपनी कहानियों में आज की जागरूक तथा समस्याओं से जुझनेवाली नारी के दर्शन कराये है।

आज के आधुनिक युग में अन्य कई महिला लेखिकाओं ने अपनी कहानियों मे प्रबुध्द पाठको का ध्यान अपनी ओर आकर्षित किया है। इन्होंने अपनी कहानियों में ग्रामीण जीवन के मूल्य संक्रमण, मानवतावादी दृष्टिकोण, आर्थिक अभाव से उत्पन्न विभिन्न समस्याएँ आदि की सशक्त अभिव्यक्ति अपनी काहनियों में की है।

निष्कर्षत: कहा जा सकता है स्वतंत्रता के बाद कहानी विभिन्न आंदोलनो से भले ही गुजरी हो परंतु इन सभी कहानियों के मूल में मानवता का महान संदेश है। मानवता मनुष्य का धर्म होती है। सभी से स्नेह का मूल पाठ मानव धर्म सिखाता है। जाति, संप्रदाय, वर्ण, धर्म, देश आदि के भेदभाव के लिए यहाँ कोई स्थान नही है। मानव धर्म ही सभ्यता और संस्कृति की रीढ की हड्डी है। मानवतावाद मानव केंद्रित है परंतू व्यक्ति केंद्रीत नही। यह एक ऐसा व्यापक एवं विशाल दृष्टिकोण है जिसमें संसार के सभी मनुष्यों की मंगल कामना का विधान है।

संदर्भ :

1. नई कहानी नए सवाल, सत्यकाम, पृष्ठ-22
2. सर्वनाम, अंक-48, दिसंबर 1997, पृष्ठ-47
3. कहान, नई कहानी, नामवरसिंह, पृष्ठ-50
4. वही, पृष्ठ-213
5. मेरी प्रिय कहानियाँ, शिवप्रसाद सिंह, पृष्ठ-25
6. नई कहानी, नए सवाल - पृष्ठ-156

DHULE

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 131 Feb. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

हिंदी साहित्य में विविध विमर्श

■ GUEST EDITOR ■
Principal Dr. P. R. Chaudhari

■ EXECUTIVE EDITOR ■
Dr. Vijay A. Sonje

■ ASSOCIATE EDITOR ■
Dr. Kalpana L. Patil
Dr. Ishwar P. Thakur
Dr. Satish D. Patil

■ CHIEF EDITOR ■
Mr. Dhanraj T. Dhangar

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Vidyawardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261
Special Issue 131 : हिंदी साहित्य में विविध विमर्श
ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
०१	हिंदी विकास, विमर्श का दृष्टिकोण और लोकसेवक मधुकरराव चौधरी प्राचार्य डॉ.पी.आर. चौधरी	००१
०२	'मैं भी औरत हूँ' उपन्यास में किन्नर विमर्श डॉ. मधुकर खराटे	००३
०३	'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में चित्रित नारी विमर्श डॉ. श्रीमती कामिनी भवानीशंकर तिवारी	००७
०४	आदिवासी कबूतरी समाज की संवेदना का उपन्यास 'अल्मा कबूतरी' प्रा.डॉ. जिजाबराव विश्वासराव पाटील	००९
०५	उत्तर आधुनिकता का एक जीवंत दस्तावेज : तीसरी ताली डॉ. सुरेश तायडे	०११
०६	सुनीता जैन की कविताओं में माँ के विविध रूप डॉ. रेखा गाजरे	०१४
०७	नारी मन की संघर्ष गाथा को प्रस्तुत करता उपन्यास – 'राख से ढके मन' डॉ. अभयकुमार आर. खैरनार	०२१
०८	'डीडगर इपिल' (हिम्मतवाली इपिल) मुंडारी नाटक में चित्रित समस्याएँ प्रा.डॉ. गौतम भाईदास कुवर	०२३
०९	महिला लेखिकाओं की कहानियों में स्त्रीवादी चेतना प्रा.डॉ. योगेश पाटील	०२५
१०	विमुक्त जनजाति –कंजर जनजाति का विमर्शमूलक आख्यान : रेत डॉ. संजय रणखांबे	०२७
११	'हाय! हैंडसम' नाटक में चित्रित वृद्ध विमर्श प्रा.डॉ. संजयकुमार नंदलाल शर्मा	०३०
१२	'ध्रुवसत्य' उपन्यास में चित्रित आर्थिक संघर्ष की गाथा डॉ. विजयप्रकाश ओमप्रकाश शर्मा	०३३
१३	आदिवासी संस्कृति पर आधुनिक प्रोद्योगिकी का बढता प्रभाव : विकास के परिप्रेक्ष में डॉ. नाना एन. गायकवाड	०३५
१४	मानवीय अस्मिता का जीवंत दस्तावेज – पोस्ट बॉक्स नं २०३ नाला सोपारा प्रा.डॉ. कल्पना पाटील	०३७
१५	हिंदी ग़ज़ल में दलित विमर्श प्रा.डॉ. ईश्वर ठाकुर	०३९
१६	हिंदी का विकास विमर्श प्रा.डॉ. विजय एकनाथ सोनजे	०४२
१७	आदिवासी विमर्श और हिंदी उपन्यास प्रा. सतीष दत्तात्रय पाटील	०४४
१८	हिन्दी दलित साहित्य की परम्परा श्री. करूणा पाटगिरि	०४५
१९	'सुनो शेफाली' : दलित युवती के संघर्ष की गाथा प्रा.डॉ. शहाजी बाला चव्हाण	०४७
२०	'अपनी सलीबें' में दलित विमर्श डॉ. श्रीकांत पाटील	०४९
२१	हिंदी कहानी साहित्य में नारी विमर्श लेफ्ट. डॉ. रविंद्र पाटील	०५१

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 131 : हिंदी साहित्य में विविध विमर्श
ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

महिला लेखिकाओं की कहानियों में स्त्रीवादी चेतना

प्रा.डॉ. योगेश पाटील
हिंदी विभाग अध्यक्ष, एवं शोध निर्देशक, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले.

आधुनिक युग में नारी हर क्षेत्र में संघर्ष करते हुए आगे बढ़ रही है। नारी के पढे लिखे होने के बावजूद उसे समाज में, परिवार में असंख्य समस्याओं का सामना करना ही पडता है। हर क्षेत्र में आज परिवर्तन हो रहा है। परंपरागत मूल्य बदल रहे है। नारी की स्थिति में परिवर्तन अवष्य हुआ, वह स्वालंबी बनी, उसके साथ किये जाने वाले व्यवहार में कुछ हदतक बदलाव आये इतना ही फर्क है। इक्कीसंवी षती के प्रारंभ में सन २००१ को स्त्री सषक्तिकरण का वर्श घोशित किया गया। सषक्तिकरण की सबसे बडी षर्त है – स्वावलंबन, स्वाभिमान, आत्मसम्मान और निज की पहचान। इसके अभाव में स्त्री सषक्तीकरण असंभव है।

आज के वैज्ञानिक युग में नारी हर क्षेत्र में हर स्थिति में अपने अस्तित्व के लिए संघर्शरत दिखाई देती है। आज के भूमंडलीकरण के युग में सामाजिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक, सभ्यता के मायने बदलते जा रहे है। परिणामस्वरूप भ्रश्टाचार, बाजारवाद, अवसरवादिता, संचार माध्यमों का विस्फोट, महानगरों में बढ़ती आबादी, महँगाई, बेरोजगारी, मानसिक अस्वस्थता जैसी समस्याओं से मानव जूझ रहा है। इन स्थितियों से प्रभावित होकर वह अकेला तनावग्रस्त, निराषावादी, हिंसावादी जैसे कठिनाईयो का षिकार बना है। नर-नारी समाज के मूलभूत अंग है। नर के साथ नारी भी इन कठिनाइयों को झेल रही है। वह तो दो पाटों के बीच पिसती चली जा रही है। नोबेल षांति पुरस्कार प्राप्त ईषन की षरीन एबादी के मतानुसार स्त्री आंदोलन अब मानवाधिकार आंदोलन ही होना चाहिए..... महिला अधिकार की लडाई मानवाधिकार की ही लडाई है और वह विष्वषांती के लिए जरूरी है।१

महिला कहानीकारों में डॉ. क्षमा षर्मा का नाम विषेश उल्लेखनीय है। वह आधुनिक युग की ऐसी महिला लेखिका है, जिन्होंने स्त्री पर होने वाले अत्याचारों के साथ, अधिकार की बात को भी कथा साहित्य के माध्यम से वाणी प्रदान की है। डॉ. क्षमा षर्मा ने विधवा स्त्री के जीवन की त्रासदी 'छिनाल' नामक कहानी में व्यक्त की है।

विधवा के चरित्रांकन द्वारा पुरूशवादी समाज को घिनोने सत्य से परिचित कराया है। प्रस्तुत कहानी में नारी के प्रति समाज का निश्ठुर एवं असंवेदनषील आचरण तथा पक्षतापूर्ण चिंतन, उसके वैशम्य एवं नीतिमत्ता के पतन का कारगर उदाहरण सिध्द होता है। कहानी की विधवा स्वभाव से अत्यंत त्यागी थी स्वयं कुछ नही खायेगी, पर उसके द्वार से कोई भूखा नही लौटेगा। मेहनत करने वाली विधवा हमारे षास्त्रों पर खरी उतरने वाली देवी एवं तपस्वी रही थी। परंतु समाज की पुरूश प्रधान वृत्ति को व्यक्त करते हुए डॉ. क्षमा ने स्त्री के जीवन में पुरूश की पारंपारिक वृत्ति को व्यक्त करते हुए लिखा है, तुम विधवा थी न, तुम्हारे लिए सब कुछ वर्जित था जिस परिवार की सेवा में तुम रात-दिन नौकरानियों की तरह खटती, रही परिवार जब किसी का ब्याह करता, बच्चे का जन्म, मुंडन और कर्णछेदन होता तो तुम्हे उनसे दूर रखा जाता। षुभ कार्यो में तुम्हारी छाया भी पडना पाप था। इस प्रकार विधवा जीवन उत्पीडन, तिरस्कार एवं उपेक्षा और घोर निराषा से घिरा था, जिसकी परिकल्पना से ही मानवता सिहर उठती रही है।२ जिंदा है प्रतिभा बर्मन कहानी नारी की दर्दनाक दास्ता को प्रकाष में लाती है। लेखिका ने पुरूश प्रधान समाज में पुरूशों का जीवन संघर्श रेखांखित किया है। औरत को गड्डे में डालने के लिए सब तैयार रहते है, निकालने वाला तो कोई नहीं। लोग कहते है जो कुछ मैंने किया उस पर मुझे बिलकुल ग्लानि नहीं होती। ग्लानि का हिसाब सिर्फ मुझसे ही क्यों ? उस बॉस से क्यों नही ? उसके सामने तो थर.थर काँपते है। मेरी मुसीबत ही षायद यह है कि आज तक जीवन के मुकाबले में सिर्फ ग्लानि को ही चुनती रही हूँ। हमेषा हम ही मरेंगे, समाप्त होंगे। कोई नहीं सोचेगा कैसे... कब बल्कि उनके लिए तो दुनिया से पाप की गठरियाँ जितनी कम हो उतना ही अच्छा।

नारी को अपने हक और अधिकारों के लिए संघर्श करना पडता है। स्वावलंबन और स्व की पहचान के लिए षिक्षा पाने के लिए नौकरी करते हुए घर और घर के बाहर दफ्तर में आदि क्षेत्रों में स्त्री स्व अस्तित्व बोध एक चुनौती बनकर, संघर्श के लिए प्रेरित कर रहा है।

'बर्फ होती मुलाकात' कहानी में नारी की 'स्व' के प्रति नई सोच दिखाई देती है। विक्रम और सरिता आपस में बातें करते हैं कि घर में दीदी की षादी हो गई तो अब आप ही बची है। सरिता दूसरे ही क्षण कहती है – ''मैं ! मैं जानबूझकर हेंड पड़ी थी, मुझे अभी षादी नही करनी है। अपना करियर बनाना है। पढ़ी, लिखी लडकी का फायदा ही क्या अगर वह घर गृहस्थी में सब कुछ भूल जाए।''३ लेखिका ने स्त्रियों की पारिवारिक स्थिति के साथ उसके आर्थिक, सामाजिक, कानूनी एवं मानसिक स्थितियों को रेखांकित किया है। क्षमाजी स्त्रियों के उन्नत स्थितियों का आलेख अपनी कहानियों में प्रस्तुत करती है।

महिला लेखिकाओं में जिन महिलाओं ने अपनी लेखनी द्वारा नारी जीवन के यथार्थ के प्रस्तुत किया उनमें सुधा अरोड़ा जी की अपनी निजी पहचान है। उनके लेखन में स्त्रि चेतना के विविभिन्न पहलू तथा कहानी के पात्र समाज के विविभिन्न तबकों का प्रतिनिधित्व करते है। 'रहोगी तुम वही' सुधा जी का चर्चित कहानी संग्रह है। इस संग्रह में कुल सोलह कहानियाँ है। संग्रह की सभी कहानियाँ में नारी जीवन संघर्श को चित्रित किया है। लेखिका ने पुरूश वर्चस्व को प्रस्थापित करने वाले अवमूल्यों से संतप्त नारियों की पीडा को अभिव्यक्ति प्रदान की है। एक और 'रहोगी तुम वहीं' की वह जो मौन भाव से पति के सभी आरोप सुनने और सहने के लिए अभिराज है। पति की अदालत में वह सदैव अभियुक्त है। भारतीय स्त्री परंपरा से पुरूश वर्ग से प्रताडित रही है। पुरूश चाहे पति हो, पिता हो, भाई हो, चाहे पुत्र हो किसी भी रूप में पुरूश स्त्री को कठपुतली समझकर अपने इषारें पर नचाता है। लेखिका के मतानुसार आत्मनिर्भरता से मुक्ति संभव है। महिलाओं को आत्मविष्वास एवं दृढ संकल्प के साथ स्त्री को आगे बढ़ना चाहिए।

उशा महाजन की कहानियों में अनुभवों की विविधता दिखाई देती है। पत्रकार रही उशा महाजन ने पत्रकारिता के दौरान खूब दूनिया देखी है। 'सच तो यह है' उनका २००७ में प्रकाषित कहानी संग्रह है। उशा जी ने इन कहानियों में नारी जीवन संघर्श के विविध रूप चित्रित किए है। उनकी कहानियों का केंद्र मुख्यत: दिल्ली और महानगरों में रहा है। 'मुक्ति' पारिवारिक संबंधो पर आधारित कहानी है। स्त्री और पुरूश के संयोग से ही परिवार का निर्माण होता है। 'मुक्ति' कहानी की बुआ सुसराल में काफी दु:ख भोगती है। माँ-बाप न होने के कारण बुआ को पापा ने ही पास-पोसकर बड़ा किया और उसकी षादी कर दी मगर उसकी जब षादी हुई थी। एक तो वह उमर में कच्ची थी, सुसराल वाले ताने मारते रहते। यही नहीं उसका पति भी उसका साथ नही देता। एक बार जब वह ससुराल छोडकर मायके वापस आयी तब पापा ने समझा बुझाकर वापस भेज दिया। कोई चारा नहीं है गुड्डो औरत के लिए इसके सिवा कोई

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

वारा नहीं है। अब वे बुला रहे है तो चली जा नही तो पता नहीं दुबारा बुलाएँगे भी या नहीं। एक न एक दिन तो जाना ही पड़ेगा वापस, सारी जिंदगी तो यहाँ नहीं रह सकती न बेटा। औरत का नसीब ही ऐसा है कि उगनी कहीं और फलती कहीं और है।५ कहानी के अंत में लेखिका ने पूरा जीवन परिवार के लिए अपने आपको न्यौछाकर करने वाली गुड्डी बुआ को मुक्ति दिलाने के लिए संध्या होम भेजकर समाधान ढूंढना चाहा है। अहिल्या यह भी तो कहानी में लिव इन रिलेषनषिप के दुश्परिणामों को दर्षाया है।

'सच तो यह है' कहानी में अनमोल विवाह, षराबी पति और उससे निर्माण समस्या को हमारे सामने रखता है। रून्, झाडू, पोछा करने वाली झोपडी में रहने वाली मजदूर स्त्री है। पिता ने अधेड उम्र के पुरूश के साथ षादी कर दी, जो दिन भर षराब में धुत रहता है। बीस साल की उसकी उम्र में उसके दो बच्चे भी है, तीन साल का लडका और दो साल की लडकी। अधिक पैसे कमाने हेतु वह मालिष का काम भी करती है। वह बच्चों को स्कूल में भेजना चाहती है। वह अपना काम बहुत लगन तथा मेहनत से करती है। रूनू बता रही थी – बहुत मारा है उसने मुझे, मालिक से मिलने वाले पैसे माँग रहा था। लेकिन दीदी मैंने नही बताया कि पैसे मैंने आपके पास जमा कर के रखे है। रुनू ने नम्रता से कहा आप चलेंगी अभी मेरे साथ बैंक में मेरे जो पैसे है न उनसे मेरा खाता खुलवा दीजिए, अपने बैंक में चलेंगी न आप मेरे साथ।६

प्रस्तुत कहानी एक साधारण काम करेनाली मजदूर स्त्री की ममता, बच्चो को पढाने की तलक, मातृत्व की भावना, आदि पर प्रकाष डाला है। स्त्री कई बार स्वयं पर होनेवाले अन्याय अत्याचार को सहती है परंतु बच्चों के उज्वल भविश्य के बारे में, उनका भला करते हुए वह परिस्थिति से समझौता कतई नहीं करती। उसके भीतर जो स्त्री है वह भले ही पीछे रह सकती है। परंतु उसके अंदर जो एक माँ का ह्रदय है वह हमेषा आगे रहता है। स्त्री के भीतर होनेवाले इन गुणों को 'सच तो यह है' कहानी में उशा जी ने चित्रित किया है। उशा महाजन की कहानियों में मानवीय रिष्तो को बरकरार रखने का प्रयास हुआ है। 'मुक्ति' कहानी की बुआ, 'निर्णय' कहानी की माँ तथा 'सच तो यह है' कहानी की रुनू इन सभी का यही प्रयास है कि मानवीय रिष्ते बने रहे।

महिला लेखिकाओं ने अपने लेखन के द्वारा नारी जीवन के विभिन्न पहलुओं पर विस्तार से प्रकाष डाला है। स्त्री मुक्ति चाहती है गुलामी की मानसिकता से, स्त्री न किसी की गुलाम बनना चाहती है वह तो चाहती है केवल एक मानवी अधिकार।

संदर्भ सूची

१. आधुनिक समाज में स्त्री : आषा रानी व्होरा, पृ.१९७
२. इक्कीसवी सदी का लडका : क्षमा षर्मा, पृ. ७५
३. कसबे की लडकी: क्षमा षर्मा, पृ. २२
४. काला कानून : क्षमा षर्मा, पृ. ५६
५. इक्कीसवी षती के हिंदी साहित्य में स्त्री एवं दलित विमर्ष, सं. डॉ अषोक धुन्धुले, पृ. २२
६. सच तो यह है, उशा महाजन, पृ. १२८

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019 SPECIAL ISSUE- 135 (C)

आधुनिक मराठी साहित्य : विविध प्रवाह

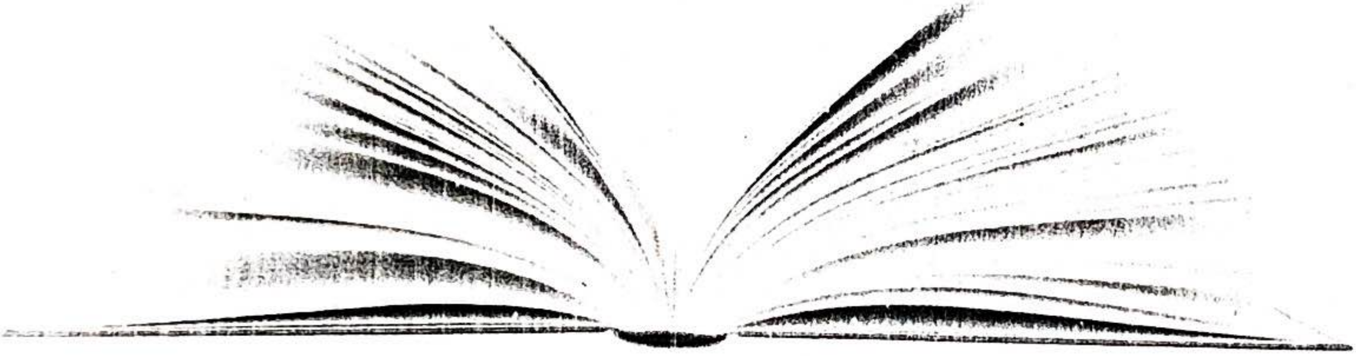

Guest Editor :
Dr. R. S. Patil
Principal,
P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science & S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada
Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :
Prof. Pankaj Shirsale
Head, Dept. of Marathi
P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science & S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada
Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

2018-19.

This Journal is Indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 135 (C)- आधुनिक मराठी साहित्य : विविध प्रवाह
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
1	ख्रिस्तपुराण : स्वरूप, विशेष आणि तत्कालीन योगदान	प्राचार्य डॉ. वेदश्री थिगळे	07
2	मराठीतील ग्रामीण साहित्य प्रवाह : एक चिंतन	डॉ. जितेंद्र गिरासे	14
3	मराठी साहित्यातील क्रांतीदर्शी विचारांची यात्रा : दलित साहित्यप्रवाह	प्रा. धनाजी भिसे	18
4	मुस्लीम कवितेतील सामाजिक बांधिलकी	प्रा. युवराज भामरे	24
5	कोल्हाट्याचं पोर' एक सामाजिक दस्तऐवज	प्रा. पंकज शिरसाळे	31
6	दलित स्त्री लेखिकांचे लेखन	प्रा. देवेंद्र निकम	33
7	आधुनिक आदिवासी मराठी साहित्याची समीक्षा	प्रा. ज्ञानेश्वर म्हात्रे	38
8	स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह	प्रा. मनीषा डोंगरे	42
9	जागतिकीकरण आणि आदिवासी लोककला	डॉ. सी. एस. करंके	45
10	मराठी ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह	डॉ. देविदास शेटे	48
11	दलित स्त्री आत्मकथनातील जीवनदर्शन	डॉ. भारती बेंडाळे	55
12	मराठी साहित्यातील स्त्रीवादाचे स्वरूप व जाणीवा	डॉ. दिनेश पाटील	59
13	अहिराणी ओवीगीतातील स्त्रीवादी चिंतन	डॉ. सुधा खराटे	62
14	आदिनासी काव्यप्रवाहाचे स्वरूप	प्रा. गौतम थोरात	66
15	ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि प्रेरणा	डॉ. हिरालाल पाटील	71
16	१९९० नंतरची दलित कथा	ज्योत्स्ना इंगळे	74
17	आदिवासी साहित्य प्रवाहाचे योगदान	कुंडलिक पारधी	9
18	मुस्लिम मराठी साहित्य प्रवाह आणि मराठी कथा	डॉ. प्रशांत लगडे	84
19	नव्वदोत्तर ग्रामीण कादंबरी : एक चिंतन	डॉ. रजनी लुंगसे	89
20	ग्रामीण कवी ना.धों.महानोर आणि केदारनाथ सिंह यांच्या कवितेतील निसर्गचित्रण	महेश रणदिवे	92
21	मराठी साहित्यातील स्त्रीवाद	प्रा. मंगला चौधरी	97
22	ग्रामीण कादंबरी साहित्य प्रवाह	प्रा. निलेश लंगोटे	100
23	दलित साहित्य आणि घटनात्मक मूल्ये	डॉ. प्रकाश भामरे	108
24	एका पुरुषाने स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून स्त्रीमनाचा घेतलेला शोध म्हणजे 'आई रिटायर होतेय' हे नाटक	प्रा. मंगला पाटील	112
25	मराठीतील विज्ञान साहित्य प्रवाह	प्रा. प्रिया नेर्लेकर	115
26	दलित साहित्याची संकल्पना व स्वरूप	पूनम गोसावी	128
27	वाहरू सोनवणे- आदिवासी साहित्य प्रवाहातील एक नामवंत कवी	डॉ. रविंद्र पाटील	133
28	मराठी ग्रामीण साहित्य प्रवाह	डॉ. राजेंद्र काकुस्ते	137
29	आनंद यादव यांच्या कादंबरीतील ग्रामीणता (गोतावळा)	प्रा.राजेंद्र निकुंभे	140
30	खानदेशातील दलित स्त्रियांच्या ओवीगीतातील भावविश्व	डॉ. रत्ना जवरास	144
31	स्त्रीवादी साहित्य	डॉ. विठ्ठल केदारी	152
32	आदिवासी लोककलेची विविध रूपे	डॉ. राखी सलगर	156
33	ग्रामीण साहित्यातील प्रादेशिकता आणि सामाजिक दृष्टीकोन	प्रा. संगिता आहिरे	159
34	आदिवासी साहित्य प्रवाह	डॉ. संजय महाले	163
35	आधुनिक मराठी साहित्य प्रवाह : विज्ञान साहित्य	डॉ.संजय शिंदे	168
36	आदिवासी कवितेतील विद्रोह	डॉ. सुधाकर बोधीकर	174

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 135 (C)- आधुनिक मराठी साहित्य : विविध प्रवाह
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

मुस्लिम मराठी साहित्य प्रवाह आणि मराठी कथा

प्रा. डॉ. प्रशांत लगडे
(मराठी विभाग)
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय
मो. 9923444840

प्रस्तावना -

मराठी साहित्यात 1960 नंतर अनेक नविन प्रवाह निर्माण झाले. त्यात दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी साहित्य, मुस्लिम साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो, या प्रत्येक प्रवाहातुन साहित्यिकांनी आपले समाजमन उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्याबरोबरच वास्तव परिस्थितीचेही चित्रण केलेले दिसते. व्यक्ती, समाज याचे दैन्य-दारिद्र्य ह्या साहित्यातून रेखाटण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. या साहित्य प्रवाहांनी मराठी साहित्याच्या कक्षा रूंदावल्या तसेच मराठी साहित्याला जीवंत रूप देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. त्याला 'मुस्लिम साहित्य प्रवाह' ही अपवाद नाही. या प्रवाहाने मराठी साहित्यात कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, वैचारिक लेखन, अनुवादित लेखन अशा विविध साहित्यप्रकारातून मोलाची भर घातली आहे. त्यात कथा या वा वाङ्मय प्रकारात मुस्लिम साहित्यिकांनी दिलेल्या योगदानाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या शोध निबंधात केलेला आहे.

उद्दिष्ट्ये -

1) मराठी साहित्यात मुस्लिम साहित्यिकांचा शोध घेणे.
2) मुस्लिम साहित्य संकल्पना समजून घेणे.
3) मुस्लिम साहित्यिकांच्या प्रेरणेचा शोध घेणे.
4) मराठी कथेतील मुस्लिम साहित्यिकांचे योगदान जाणून घेणे.
5) मराठी साहित्यात मुस्लिम साहित्यिकांची भूमिका शोधणे.

विश्लेषण -

'मुस्लिम मराठी साहित्य' ही संज्ञा 1990 साली सोलापूर येथे पहिले मुस्लिम मराठी साहित्य संमेलन संपन्न झाले, तेव्हापासून अस्तित्वात आलेली आहे, असे दिसते. परंतु मुस्लिम साहित्यिक मराठीत लेखन करतांना अगदी प्राचीन काळापासून दिसून येतात. अभ्यासकांच्या मते संत कवींमध्ये मुस्लिम मराठी संतकवींची संख्या जवळपास बेचाळीस असल्याचे आढळून येते. त्यात प्रामुख्याने शहा मुंतोजी ब्राह्मणी उर्फ मृत्युंजय, हुसेन अंबरखान, संत अलमखान, संत शेख महंमद यांचा उल्लेख आवर्जुन करण्यात येतो. या संदर्भात डॉ. यु. म. पठाण म्हणतात की, "मध्ययुगाच्या संदर्भात महाराष्ट्राचा नि मराठी भाषेचा विचार केला तर मुस्लिम संतांनी किती लक्षणीय कार्य केले होते, याची कल्पना येऊ लागते. वारकरी संप्रदायात 'ज्ञानाचा एका' या उक्तीबरोबर 'नामयाचा तुका' ही उक्ती आढळते, तिलाच 'कबीराचा शेका' ही उक्ती जोडली आहे. ज्ञानदेव आणि एकनाथ या संतकवीत जशी विलक्षण एकरूपता आढळते. तशीच नामदेव- तुकोबा नि कबीर- शेख

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 135 (C)- आधुनिक मराठी साहित्य : विविध प्रवाह
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

महंमद या संतकवीत आढळते असे वारकरी सांप्रदायिक मानतात. या संतकवीचे लेखन वाचल्यावर आपल्यालाही तोच प्रत्यय येतो."1 हिंदू धर्म आणि मुस्लिम धर्म यांच्यात समन्वय घालण्याचे काम मुस्लिम संतांनी केलेले दिसते. तसेच त्यानंतर निर्माण झालेल्या शाहिरी वाङ्मयातही मुस्लिम शाहिरांनी पोवाडे, लावण्या हे प्रकार मोठ्या प्रमाणात हाताळलेले आहे. शाहिरांमध्येही मुस्लिम शाहिरांची संख्या डोळ्यात भरण्यासारखी आहे. त्यात शाहीर आबालाल, अब्दूल,, करीम, बाबासाहेब महंमद हनीफ, महंमदशहा फकीर, दावतखान सुलतान, सगनभाऊ, हुसेनखान, गुलाब नदाफ, शाहीर बापू पटेल, शाहिर शेख अमीन यांचा विशेष उल्लेख होतो.

मराठी साहित्यात मुस्लिम लेखकांनी यापुढेही भर घातलेली आहे. या संदर्भात रा. ग. जाधवांच्या मते, "स्वातंत्र्यपूर्व काळात जन्मलेले, पण स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात ज्यांचे साहित्य प्रकाशित झाले, असे अनेक मुस्लिम साहित्यिक आढळतात. 1905 मध्ये जन्मलेले सय्यद अमीन हे पहिले साहित्यिक, 'मुस्लिम मराठी साहित्य' ही संकल्पना सर्वप्रथम त्यांनीच वापरली. "2 मुस्लिम साहित्याची संकल्पना समजून घेतांना, मुस्लिम साहित्यिकांनी केलेल्या व्याख्यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

1) फ. म. शहाजिंदे - "मुस्लिम समाजजीवनाचे चित्रण ज्या मराठी भाषिक मुस्लिम लेखकाने आपल्या मानसिकतेसह केलेले आहे. त्याला मुस्लिम मराठी साहित्य असे म्हणायला हरकत नाही."3

2) एहतेशाम देशमुख- "मुसलमान वा मुसलमानेतर साहित्यिकांनी प्रचलित मुसलमान मन, संस्कृती आणि मुसलमानांच्या अंतर्बाह्य प्रश्नांचा उहापोह ज्या साहित्यकृतीत सकारात्मकरित्या केला असेल ते साहित्य मुस्लिम मराठी साहित्य होय."4

3) जावेद कुरेशी - "मुस्लिमांनी मुस्लिमांसाठी लिहिलेले मुस्लिमांचे साहित्य म्हणजे मुस्लिम मराठी साहित्य होय."5

4) ताहेर पठाण-"मुस्लिम समाजातील रुढी परंपरा रितीरिवाज, दुःख, दारिद्र्य, वेदना व विद्रोह, विषमता याचे चित्रण वास्तवतेच्या पातळीवर येवून मुस्लिम मानसिकतेसह ज्या साहित्यात चित्रित होत असेल त्याला मुस्लिम मराठी साहित्य म्हणावे."6

या सर्व व्याख्यांवरून थोडक्यात असे जाणवते की, मराठी साहित्यिकांनी मुस्लिम मन, मुस्लिम माणूस आणि मुस्लिम समाजजीवन, त्यांचे प्रश्न, वेगळेपणाची भावना ज्या साहित्यकृतीतून चित्रित करण्यात आली आहे. त्याला 'मुस्लिम मराठी साहित्य' म्हणता येईल. या संदर्भात फ. म. शहाजिंदे आपल्या 'मुस्लिम साहित्य' या लेखात म्हणतात, "ललित साहित्याचा आणि कोणत्याही जाती धर्माचा प्रत्यक्ष संबंध नसतो."7 परंतु हे जरी खरे असले तरी जात हा आपल्या संस्कृतीचा एक महत्वपूर्ण असा घटक आहे. 'समाजासह जे जाते ते साहित्य' या तेनच्या म्हणण्यानुसार चालीरीती, रुढी-परंपरा, संस्कार, परिस्थिती, जीवनमान, जगण्याच्या पद्धती यामध्ये बदल आढळून येतो. या बदलांचे पडसाद साहित्यात पडल्यावाचून राहत नाही. कारण नविन साहित्य प्रवाह हे वास्तवाकडे जाणारे आहे. जीवनाचे सत्यदर्शन घडविणारे आहे. म्हणूनच ते इतरांपेक्षा आपले वेगळेपण सिद्ध करणारे आहे.

मुस्लिम मराठी साहित्यिकांच्या मराठी साहित्याचा विचार करण्याअगोदर त्यांच्या प्रेरणांचा विचार करणे आवश्यक आहे. मुस्लिम मराठी साहित्यनिर्मिती मागील प्रेरणा या मूहम्मद पैगंबर, सूफी संत व त्यांचे

Arts College DHULE

कार्य, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वैज्ञानिक विचार, पै. सय्यद अमीन, प्रबोधनकार हमीद दलवाई यांचे सत्यशोधक विचार हे आहेत. हमीद दलवाईनी मुस्लिम सत्यशोधक मंडळाची स्थापना करून मुस्लिम धर्मात सुधारणा व्हावी यासाठी प्रबोधनात्मक विचार मांडले तसेच साहित्यही लिहिले. यासाठी त्यांनी मराठी भाषेचाच वापर केला. त्यांच्यासह इतर लेखकांनीही आपला समाज जसा आहे तसा मराठीत चित्रित करून मराठी वाचकांपर्यंत वास्तव स्वरुपात पोहचवण्याचा प्रयत्न केला.

मुस्लिम साहित्य प्रवाहातील मराठी कथेची वाटचाल :-

मुस्लिम मराठी साहित्यात मुस्लिम मराठी कथेला सामाजिकतेचे अधिष्ठान लाभलेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मुस्लिम कथाकारांनी जीवनवास्तव चित्रित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. रोजच्या जीवनातील ताणतणाव, दारिद्र्य, विषमता, भेदभाव, अज्ञान आणि अस्तित्व ह्यांना कथेत स्थान देऊन कथा सकस करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

त्यात फारुकखान, सिद्धीकी गुलाम महमंद यांचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. फारुकखान यांची सत्यकथा या मासिकात 1937 मध्ये 'गोपा' ही कथा प्रसिद्ध झाली. तर 1942 च्या सत्यकथेच्याच अंकात सिद्दीकी गुलाम यांनी 'पकरजाना' ही कथा प्रसिद्ध झाली. म्हणजेच मराठीत नवकथेला सुरुवात होण्याअगोदरच मराठीत मुस्लिम कथाकारांनी कथालेखनास प्रारंभ केलेला दिसतो. पुढे त्यात लेखन करणाऱ्यांची संख्या वाढत गेली. त्यात प्रामुख्याने लेखन करणारे साहित्यिक हमीद दलवाई, यु. म. पठाण, मल्लिका अमरशेख, बशीर मुजावर, एहतेशाम देशमुख, राजनखान, जावेद कुरेशी, सलीम शेख, सलील खान, मुबारक शेख, रफिक सुरज, अमन तांबोळी, फ.म. शहाजिंदे, मुमताज रहिमतपुरे, सलीम जावेद, मुल्ला आशरफ, अजीज नदाफ, शेख, परवेझ नाईकवडे, हिदायत खान हे आहेत.

मुस्लिम मराठी कथा साहित्यामध्ये हमीद दलवाई यांना महत्वाचे स्थान आहे. त्यांच्या कथा सुधारणावादी असून त्यामध्ये माणूस केंद्रस्थानी होता. म्हणून दलवाईंच्या कथांविषयी राजन गवस म्हणतात, "हमीद दलवाई यांनी आपल्या अल्पशा आयुष्यात अत्यंत मोजक्या कथा लिहिल्या. या सर्व कथा मराठी कथेला नवे वळण देणाऱ्या व अस्तित्वभान देणाऱ्या कथा आहेत. मराठी लेखकांनी 'नागरिकत्व' या संकल्पनेला फारसे केंद्रभूत मानले नाही. पण हमीद दलवाई यांनी 'नागरिकत्व' हाच आपल्या लेखनाचा गाभा मानला. भारतीय समाजातील स्तर उपस्तर, धर्म, संप्रदाय या साऱ्यांचा उभा आडवा छेद घेऊन 'भारतीय माणूस' ही संकल्पना सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा 'लाट' हा कथासंग्रह मराठी कथेच्या प्रवाहातील मानदंड आहे."[8] राजन गवस म्हणतात त्या प्रमाणे दलवाईंचे पात्रे ही वास्तवातील आहेत. ती माणसं आहेत आणि माणसांचे सर्व विकार त्यांनाही आहेत.

'कफनचोर' या कथेत अशिक्षित व दारिद्र्यामुळे रसूलला प्रेताला गुंडाळलेल्या कपड्यांची चोरी करावी लागते. परिस्थिती त्याला हे करायला भाग पाडते. एक दिवस कब्रस्थानातून लोकं गेल्यावर तो ती कबर कफन चोरण्यासाठी खोदतो आणि कबरीत त्याला तरुणीचे प्रेत दिसते. तिच्या नग्न शरीराला पाहून त्याच्या भावना उत्तेजीत होतात. अज्ञान आणि दारिद्र्य यामुळे माणूस कोणत्या थराला जातो हे कथेतून दिसते.

'शेरणं' या कथेत मूल होण्यासाठी देवीला नवस करणारा हसनखान कसा अंधश्रद्धेला बळी पडतो याचे चित्रण आले आहे.

'दहा रुपयांची नोट' या कथेत गावाकडील दारिद्र्य, हे दारिद्र्य येण्यामागील शहराकडे नोकरी निमित्त गेलेल्या लोकांचे गावाकडे दुर्लक्ष त्यामुळे त्याचा परिणाम सण-उत्सवांवर कसा होतो याचे चित्रण आले आहे.

हमीद दलवाई यांनी आपल्या कथांच्या माध्यमातून मुस्लिम समाजात परिवर्तन आणण्याचा प्रयत्न केला तसेच मुस्लिम समाजातील विविध प्रश्नांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला आहे.

यु. म. पठाण हे एक व्यासंगी लेखक आहेत. त्यांच्या कथा संख्येने जरी कमी असल्या तरी त्यांच्या संशोधक वृत्तीमुळे त्या आपले वेगळे अस्तित्व निर्माण करतात. मुस्लिम समाजात असलेले अज्ञान, दारिद्र्य, बेकारी याचे चित्रण त्यांनी केले आहे. त्यांच्या 'जितराब' या कथासंग्रहात 17 कथा आहेत. त्या बहुतेक करून मुस्लिम समाजजीवनावर आधारित आहेत. त्यांच्या कथेबद्दल रफिक सूरज म्हणतात, "मराठवाड्यातील ग्रामीण जीवनातील मानवी मनोव्यापारांचे पठाणांनी घडवलेले संमिश्र दर्शन प्रत्ययकारी असेच आहे. त्यांच्या अनेक कथांतून एखादी तरल भाववृत्ती आणि माणसाची मानसिक आंदोलने रेखाटण्याचा प्रयत्न दिसून येतो."[१] रफिक सुरज यांचे हे मत योग्यच वाटते.

बशीर मुजावर यांनी शहरी आणि ग्रामीण अशा दोन्ही जीवनावर आपल्या कथांद्वारे प्रकाश टाकला आहे. विशेष म्हणजे ग्रामीण जीवनातील स्त्रीचे विविध रूपे प्रकट करणाऱ्या त्यांच्या कथा आहेत. त्यांचे 'गुढ कथा', 'वर्तुळ', 'अद्वैत' असे तीन कथासंग्रह प्रसिद्ध झालेले आहेत. त्यांच्या कथांमध्ये व्यक्ती हा केंद्रस्थानी आहे. मध्यमवर्गीय जीवनातील ताणतणाव, कारूण्य, संघर्ष कथांमधून रेखाटले आहे.

राजनखान यांनी आपल्या कथांमधून मुस्लिम समाजजीवन रेखाटत माणसाच्या वाटेला आलेले दुःख भोग यांचे चित्रण केले आहे. त्यांचे 'हिलाल' आणि 'मजार व हयात', 'कसक' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'दीन' ही कथा स्त्रीचे जीवन रेखाटते. राजन खान यांच्या कथा वेगळ्या वळणाच्या आढळतात. त्या वाचकांना अस्वस्थ करतात.

एहतेशाम देशमुख हे मुस्लिम कथाकारांमधील आघाडीचे नाव त्यांनी आपल्या कथांमधून विविध पात्रे, विविध विषय हाताळले आहेत. त्यांचे 'संदल' व 'उम्मत' हे कथासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी आपल्या कथांमधून पीडित स्त्रियांचे प्रश्न, तलाक, सामाजिक प्रश्न विचारात घेतले आहेत.

जावेद कुरेशी यांचा 'औरंगजेब आणि जोशी' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध आहे. त्यात एकूण 20 कथा आहेत. त्यांनी आपल्या कथांमधून उपेक्षित मोलमजूरी करून जगणाऱ्या मुस्लिम लोकांचे जीवन चित्रण केले आहे. कुरेशी यांनी सामाजिक बांधिलकी तसेच सामाजिक विषमतेचे दर्शन आपल्या कथांमधून घडविले आहे.

मुबारक शेख यांचा 'नमाज आणि महाआरती' हा गाजलेला कथासंग्रह आहे. त्यांनी आपल्या कथांमधून सांसारिक, सोशिक दरिद्री मंडळींचे जीवन चित्रण केले आहे. दंगलीत सामान्य माणसांचे नाहक मरणे 'मातंग' या कथेत आले आहे. त्यांच्या कथांमधून बंडखोर स्त्री दर्शनही होते.

सलीम शेख यांच्या 'वळवाचा पाऊस' या कथासंग्रहात 13 कथा आहेत. त्यांनी मुस्लिम समाजातील ज्वलंत प्रश्नांची चर्चा आपल्या कथांमधून केली आहे. मुस्लिम माणसाच्या जीवनातील दारिद्र्य, उपासमार, अन्याय, अत्याचार, याचे वर्णन त्यांच्या कथांतून येते.

रफिक सूरज यांचा 'आभाळ' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध आहे. यामध्ये मुस्लिम जीवन चित्रण तर झाले आहेच पण इतरही समाजाचे चित्रण त्यांनी केले आहे. प्रामुख्याने ग्रामीण भागावर त्यांनी लेखन केले. खेड्यातले ग्रामजीवन, तेथील मानसिकता, नैसर्गिक सौंदर्य यांचा आविष्कार त्यांच्या कथांमधून आला आहे. तर इतर कथांमधून सामाजिक वास्तवतेचे भान त्यांनी चित्रीत केले आहे.

एकूणच मुस्लिम मराठी कथेची वाटचाल पाहतांना असे दिसते की, या कथांमधून हिंदू-मुस्लिमांमधील भाई-चारा, ऐक्याची भावना, सामाजिक उपरेपणा, व्यथा, वेदना, सामाजिक बांधिलकी, सांसारिक सुख-दुःख, मुस्लिम मानसिकतेचे चित्रण आले आहे. तसेच ग्रामीण भागातील मुस्लिम-हिंदू यांच्यातील एकरुपताही या कथांमधून दिसून येते. मुस्लिम मराठी कथांनी मराठी साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. म्हणून मराठी वाङ्मयात मुस्लिम मराठी कथेला महत्त्व प्राप्त झालेले आहे.

संदर्भ सूची-

1. पठाण यु. म.- मध्ययुगीन संतसाहित्य : काही आयाम, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, पृष्ठ क्र. 124
2. जाधव रा. ग., मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, पृष्ठ क्र. 485
3. शहाजिंदे फ.म.- मुस्लिम साहित्य, मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह, संपा. लिंबाळे शरणकुमार, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, पृष्ठ क्र. 125
4. देशमुख एहतेशाम- 'मुस्लिम मराठी साहित्य : स्वरुप आणि समीक्षा', पृष्ठ क्र.4.
5. कुरेशी जावेद : 'मुस्लिम मराठी साहित्य : एक आकलन', पुणे, पृष्ठ क्र. 40.
6. देशमुख न.ए. : 'मुस्लिम मराठी साहित्य : स्वरुप आणि समीक्षा', पृष्ठ क्र. 4.
7. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे- साठोत्तरी मराठी वाङ्मयीन प्रवाह, पृ. क्र. 174.
8. प्रा. डॉ. संदीप माळी, हमीद दलवाईच्या निवडक कथा: आकलन आणि आस्वाद, प्रा. डॉ. राजन गवस यांचे मलपृष्ठ वरील ब्लर्ब
9. रफिक सूरज- 'मुस्लिम मराठी साहित्य: परंपरा, स्वरुप आणि लेखकसूची, संपादक : फ. म. शहाजिंदे, पृ. 179.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

100

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 148 | Feb. 2019 | ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

CREATIVE WRITING IN

ENGLISH, MARATHI, HINDI LITERATURE AND TRANSLATION STUDIES

- GUEST EDITOR -

Prin. (Dr.) S. R. Patil

- CHIEF EDITOR -

Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -

Mr. Hemantkumar D. Patil

Dr. V.S. Adhave | Dr. Vanita T. Pawar

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

For Details Visit To : www.researchjourney.net

६२. 'धरती आबा' इस नाट्यकृति का सर्जनात्मक अध्ययन १७३
प्रा. अंजीर नथ्थू भील

६३. साहित्य सृजन : सिद्धांत, स्वरूप एवं विचार १७६
डॉ. ए. एम. पवार

६४. हिन्दी साहित्य में अनुवाद की भूमिका १७८
डॉ. आशा दत्तात्रय कांबळे

६५. प्रभा खेतान और उनका अनुवदित काव्य १८१
डॉ. अशोक शामराव मराठे

६६. हिंदी दलित साहित्य में अभिव्यक्त विद्रोह की दस्तक : 'ग़निम' १८४
डॉ. सुरेश भीमराव गरूड

६७. मराठी से हिंदी में अनुदित लोकसाहित्य (लोकोक्ति, कहावते, मुहावरो के संदर्भ में) १८६
प्रा. कैलास के. बच्छाव

६८. संचार माध्यमों के क्षेत्र में अनुवाद १८८
प्रा. डॉ. ममता नानकचंद पंजाबी

६९. राष्ट्र की अखंडता, एकता की मिसाल 'मानवता की पुकार' १९०
डॉ. संजय विक्रम ढोडरे

७०. 'छोटा बेगारी' में चित्रित दलित जीवन १९२
डॉ. महेंद्र जयपालसिंह रघुवंशी

७१. अधुरी जिन्दगी की पूरी कहानी जिन्दगी ५०-५० .... १९४
प्रा. डॉ. कुसुम राणा

७२. अनुवाद : स्वरुप और समस्याएँ १९६
प्रा. रवींद्र पुंजाराम ठाकरे

७३. मराठी से हिंदी साहित्य में अनुदित रचनायें १९८
प्रा.डॉ. मालती डी. शिंदे (चव्हाण)

७४. अनुवाद अर्थ, स्वरूप एवं विशेषताए २००
प्रा. स्वाती वसंतराव शेलार

७५. अनुवाद के क्षेत्र में रोजगार और संभावनाएँ २०२
प्रा. डॉ. विष्णु जी. राठोड

७६. प्रसार माध्यम तथा अन्यक्षेत्र में अनुवाद के अवसर २०४
डॉ. सविता चौधरी

७७. अनुवाद : अनुवाद का स्वरूप, महत्व और प्रकिया २०८
प्रा. आर. एन. वाकळे

७८. अनुवाद : स्वरूप, संकल्पना एंव व्याप्ती २१०
प्रा. गौतम शिवदास निकम

७९. लोकविश्वासों की सार्थक अभिव्यक्ति – 'नागमण्डल' २१२
डॉ. चंद्रमादेवी पाटील

८०. अनुवाद का स्वरूप और क्षेत्र २१४
प्रा. शिवाजी रामजी राठोड

८१. अनुवाद के क्षेत्र में डॉ. दामोदर खडसे का योगदान २१७
डॉ. अशफ़ाक़ इब्राहिम सिकलगर

८२. मशीनी अनुवाद – स्थिती और समस्याएँ २१९
प्रा. डॉ. महेंद्रकुमार रा. वाढे

८३. अनूदित हिंदी उपन्यासों में चित्रित नारी चेतना २२२
प्रा. डॉ. योगेश जी. पाटील

८४. आदिवासी विमर्श के परिप्रेक्ष्य में ओमप्रकाश वाल्मीकि की कहानियां २२४
प्रा. डॉ. चंद्रभान सुरवाडे

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

ISSN : 2348-7143 February 2019 RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 148 : Creative Writing in English, Marathi, Hindi Literature and Translation Studies

अनूदित हिंदी उपन्यासों में चित्रित नारी चेतना

प्रा. डॉ. योगेश जी. पाटील
हिंदी विभाग अध्यक्ष, एवं शोध निर्देशक
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय,
धुले (महाराष्ट्र)

भारत एक बहुभाषिक देश है । संसार में शायद किसी देश में भाषाओं की संख्या इतनी अधिक नही होगी । देश की भावनात्मक तथा सांस्कृतिक एकता के लिए अत्यंत आवश्यक है कि, हमारे देश के लोग विभिन्न भाषाओं की महान साहित्यिक रचनाओं से अच्छी तरह परिचित हो और उन रचनाओं के माध्यम परिचित हो और उनके माध्यम से विभिन्न प्रदेशो के आचार-विचार, रहन-सहन, सांस्कृतिक भावनाओं आदि का परिचय प्राप्त कर सकते है । एक भारतीय होने के नाते हमे यह जानने की उत्सुकता रहनी चाहिए हमारे देश की विभिन्न भाषाओं की श्रेष्ठतम रचनाएँ कौनसी है । उन रचनाओं मे ऐसा क्या है जो हमारी भाषा की रचनाओं मे नही है । अब काफी परिवर्तन दिखाई दे रहा है, स्थिती बदल रही है । सरकार की ओर से भी अनुवाद साहित्य को प्रोत्साहन तथा पुरस्कार घोषित हो रहे है । हिंदी की पत्रिका समकालीन भारतीय साहित्य में भारत की विभिन्न भाषाओं की श्रेष्ठ रचनाओं का अनुवाद कार्य हो रहा है । भारत की विभिन्न भारतीय भाषाओं की प्रमुख कृतियों का चुनाव और उनका अनुवाद आसान काम नही है ।

तेलगु उपन्यास लेखिका श्रीमती मुप्पाळ रंगनायकम्मा द्वारा लिखित 'पेक मेडलु' (ताश के महल) प्रसिध्द उपन्यास है । उपन्यास का हिन्दी अनुवाद डॉ.इलपावुलूरि पांडूरंग राव जी ने किया है । इस उपन्यास मे नारी के नवान्मेष का सशक्त, सहज चित्रण हुआ है । इस उपन्यास की नायिक भानुमती स्वाभिमानी है । वह परिस्थितीयों को समझना तो जरुर जानती है । पर उनसे समझौता करना नही चाहती । उपन्यास की नायिका भानुमती पारिवारीक जीवन में फैली हुई अशांति को अपने आँचल से पोंछ कर दिखावटी निष्ठा प्रदर्शित करना नही चाहती पुरूषत्व के मोह मे भूले हूए पति के चरणों में मूक समर्पण करने वाली अबला बनना उसके लिए साध्य नहीं है । अंततः वह अपना सर्वस्व यहाँ तक की अपने छोटे बच्चे को भी छोडकर अपने पति से, परिवार से और इस संसार से सदा के लिए विदा हो जाती है ।

आधुनिक नारी का सजिव चित्रण उपन्यास की नायिका भानुमती में चित्रित हुआ है । भानुमती के पति का नाम राजशेखरम् है । पति के संदर्भ मे भानुमती कहती है "नही समझता समझने की कोशिश तक नही करता, क्योंकि वह पुरूष है ।" वह कहती है, "गलत समझने वाली मै नही हूँ । अगर कोई स्त्री सच्चाई की बात करती है तो उसका कोई समर्थन नही करता । पुरूष का स्थान विशिष्ट होता है, वह पंख फैलाकर उड सकता है । यह आजादी उसकी अब भी है और हमेशा रहेगी । अगर मै ज्यादा कहने पर तो लोग मुझे ईर्ष्यालु कह सकते है । तो फिर तुम भी वही कहोगे ?"[१] तब राजशेखरम् कहते है क्यों मै क्या पुरूष नहीं हूँ ? पति के निष्ठुर व्यवहार के बावजूद भानुमती मे जीने की आशा बनी रहती है ।

उपन्यास के अंत मे भानुमती का भाई अपने से पूछ लेता है "तो फिर भानू को जीवन मे पराजय ही पराजय का सामना क्यो करना पडा ? जीवन के पग-पग पर उसे करूणा का ही साक्षात्कार क्यो हुआ ? भानू ने जो भी महल बना लिए वे सब के सब देखने में संदर होते हुए भी वास्तविक अनुभूति में केवल ताश के महल क्यों रहे, उसे अपना दुर्भाग्य या प्रारब्ध या कर्म परिपाक समझकर संतुष्ट होने की आवश्यकता क्यों पडी ?"[२] भानुमती आज के नारी का प्रतिनिधीत्व करती है । आज की नारी प्रबुध्द है. अबोध नही, पुरूष के समान वह भी हर प्रकार से कुशल है । नर की छाया बनकर चलने वाली अबला नही वह केवल सुनती ही नहीं, सोचती भी है । आज भी हम देख सकते है कई ऐसी नारीयाँ है जो पुरूषों के कंधे से कंधा मिलाकर हर काम कर सकती है । एक अलग सा स्थान आज स्त्रियों ने समाज में पा लिया है । फिर भी आज भानुमती जैसे औरते ताश के महल पढने के बाद पाठकों को इसी भाव का उन्मेष सा हो जाता है और इसी में इस रचना की सार्थकता है । इस उपन्यास के माध्यम से लेखिका ने स्त्री के स्वतंत्र अस्तित्व का समर्थन किया है और साथ-साथ साहित्यिक रचना का आदर्श, लेखकों का दायित्व, स्त्री-पुरूष का पारस्पारिक सम्बंध आदि कई विषयों पर विचार प्रस्तुत किए है ।

'लालगढ की माँ' ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त बंगाल की लेखिका महाश्वेता देवी का श्रेष्ठ उपन्यास है । जिसका अनुवाद सुशील गुप्ता द्वारा हुआ है । यह उपन्यास २०१० मे वाणी प्रकाशन से प्रकाशित हुआ । प्रस्तुत उपन्यास सच्ची घटना पर आधारित है । उपन्यासकार अनुभव के उपकरण से जीवन के अर्थ को पकडता है । जीवन की वास्तविकता जब उसको झकझोरती है तब वह सृजनरत हो उठती है । अतः सार्थक रचना समाज का सत्यांकन करती है । यही बात लेखिका के साथ यहाँ दिखाई देती है । इसमें लेखिका ने राजूमणि, सरदार, बला सरदार, आबिद अली, आदित्य जैसे पात्रो को लेकर उपन्यास की कथावस्तु को आकर दिया है । 'लालगढ की माँ' उपन्यास में लेखिका ने दलितों और विकास से दूर साधनहीनों के शोषण का चित्र प्रस्तुत किया है । अनंत काल से गरीबी रेखा से नीचे साँस लेने वाली विराट मानवता के बारे में लोगो को सचेत करने का महान कार्य किया है । उपन्यास मे नारी विमर्श से जुडे स्त्री मुक्ति, स्त्री स्वावलंबन जैसे महत्वपूर्ण बिन्दुओं के साथ पश्चिम बंगाल की राजनीती, बढती महँगाई, रामराज्य की कल्पना तथा लालगढ का मुक्ति संग्राम आदि मुद्दों पर प्रकाश डाला है ।

Vidyavardhini Sabha's Arts, Commerce & Science Senior College DHULE

उपन्यास का प्रारंभ साजूमणि के पागलपन के रोग से होता है वह पीछडे वर्ग की आदिवासी स्त्री है । वह अपने बुआ के घर पली ढी थी । उसके माँ-बाप नही थे । बुआ ने ही उसकी शादी की थी । सकी दो संतानो ने जन्म लेते ही दम तोड दिया था । केवल एक मात्र ोचन था । माँ का मन ही मन बडबडाना बेटे लोचन को पागलपन ा दौरा लगता था । कभी अंधविश्वास से वह कहता, "मइयो को रूर किसी ने बाण मारा है ।"[3] उपन्यास का केंद्रीय पात्र साजूमणि क ऐसी महिला है जो दरिद्रता सीमा के नीचे आती है । उसका बेटा ोचन सरकारी दफ्तर में नौकरी करता है । मुहल्ले की अन्य लडकों की रह गैर जिम्मेदाराना नही हैं । पीछडे वर्ग की होने पर भी साजूमणि ाहती है कि लडकियों का स्कूल जाना जरूरी है । घर के कोने मे डी न रहकर घर के काम के साथ साथ बाहर का काम भी करना ाहिए । नारी को कुछ ऐसा काम करना चाहिए जिससे उसकी अपनी वतंत्र पहचान होनी चाहिए । साजूमणि का यों मन ही मन बुदबुदाना ारी मुक्ति की भीतरी चाह को व्यक्त करने का सफल प्रयास है । वह पष्ट कह नही सकती लेकिन मन ही मन अपनी पीडा को अभिव्यक्त रते हुए कहती है, "कासे कहुँ ? कोऊ अईसा मानस नाही, जससे हीया की बात"[4] लेखिका साजूमणि के माध्यम से स्त्री को ढ-लिखकर स्वावलंबी बनाना चाहती है । लोचन की छोटी बेटी जब ाँ से मुर्गी पालने की बात कहती है तब माँ उसे कडे शब्दो में कहती , "मुर्गी क्यों ? बाहा पाकडे पढाई-लिखाई करो । पढाई-लिखाई रो । पढाई-लिखाई कर लि तो सब होगा ।"[5] इससे स्पष्ट होता है ो, लेखिका स्त्री शिक्षा को महत्वपूर्ण मानती है ।

महाश्वेता देवी का जब कम्युनिष्ट पार्टी के साथ सम्बन्ध आया ब से उनके लेखन मे परिवर्तन स्पष्टत: दिखाई देता है । लेखिका ने ाजूमणि, आदित्य और आबिद अली के माध्यम से कई जगहों पर ाम्यवादी विचारों को प्रकट किया है । आदित्य का लोचन को भाई मानकर बार बार साहायता करना, साजूमणि को अस्पताल ले जाना, आबिद अली का मुसलमान होकर भी लोचन की माँ को इलाज के लिए कलकत्ता भेजना तथा इलाज के लिए आर्थिक सहायता करना जैसे कई उदाहरण इस उपन्यास में दिखाई देते है । साजूमणि लोचन का समन्वय का मानवता का अर्थ समझाते हुए कहती है, "इसको देख रहा है, ना ? दौड-दौड कर इसका उसका काम करत हैं । अपने लिऐ तो सभी करते है रे, लोचन जो पराये लोगन के लिए करत है, वही मानस जइसा मानस होता है ।"

लेखिका ने साजूमणि के जीवन में घाटित सच्ची कहानी को लेकर नारी मुक्ति के संग्राम में विशेष सहयोग दिया है । उनका यह प्रयास नारी की पहचान कराने के साथ साथ उसे सबल, सक्षम और स्वावलंबी बनाना है और नारी को घर की चार दिवारी से बाहर निकालना है । साथ ही लालगढ की समस्या से जुझने वाले आदिवासियों का सच्चा चित्र प्रस्तुत किया है ।

निष्कर्षत :

कहा जा सकता है की भानुमनी तथा साजूमणि के माध्यम से नारी चेतना की सशक्त अभिव्यक्ति इन उपन्यासों में हुई है । जो आधुनिक नारी को सक्षम तथा स्वावलंबन का संदेश देती है ।

संदर्भ :

१. ताश के महल - (अनुवाद) डॉ.इल्लपावुलूरि पाडूरंग राव, पृष्ठ-३६
२. 'वही', पृष्ठ-४३
३. 'लालगढ की माँ' - महाश्वेता देवी, पृष्ठ-११
४. 'वही', पृष्ठ-२१
५. 'वही', पृष्ठ-३३
६. 'वही', पृष्ठ-४३, ४४

101

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 123 A Feb. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

Historiography : Recent Trends in History Writing - Local History of Khandesh

Organized by

The Shendurni Secondary Education Co-op. Society's

Appasaheb R. B. Garud Arts, Commerce and Science College,

Shendurni, Tal. Jamner, Dist. Jalgaon.

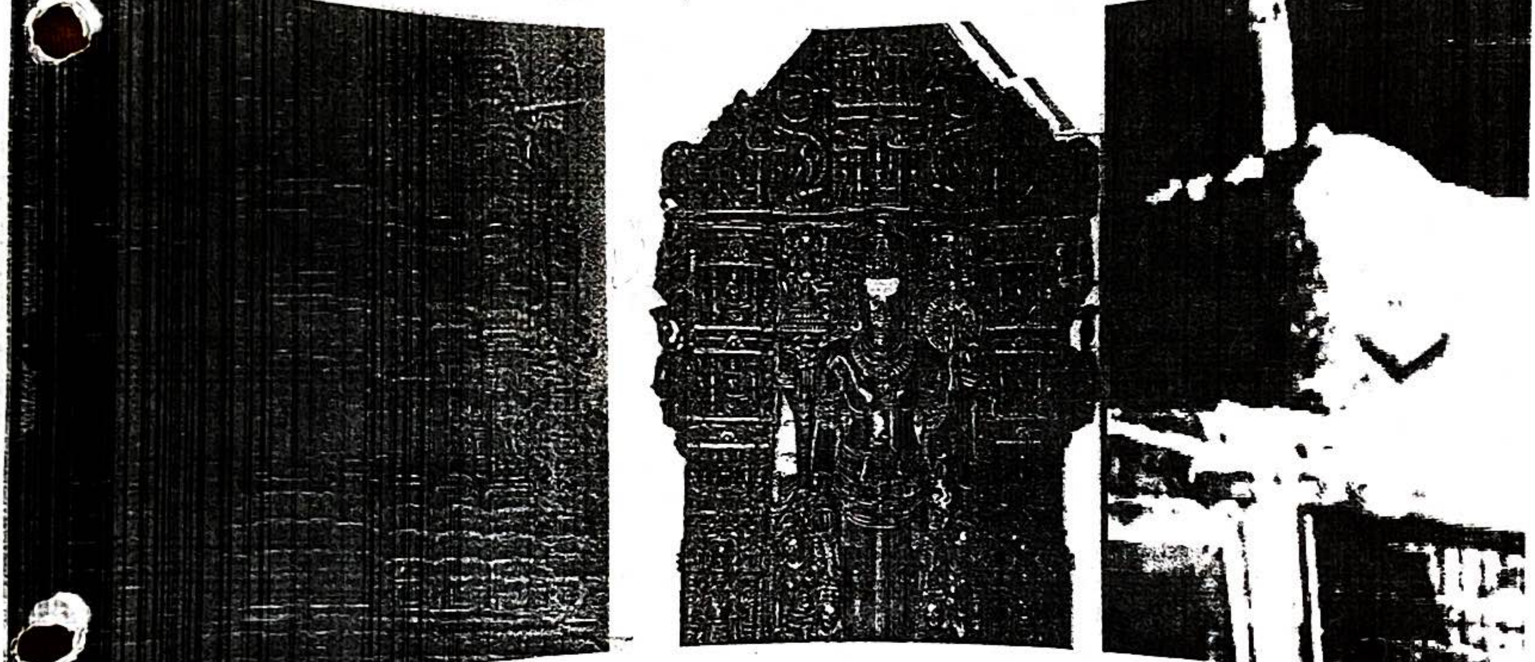

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. Vasudeo R. Patil

■ EXECUTIVE EDITOR ■
Dr. Prashant S. Deshmukh

■ ASSOCIATE EDITOR ■
Mr. Mahesh R. Patil

■ CHIEF EDITOR ■
Mr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

For Details Visit To

136

ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

४२	धुळे शहराचा मानबिंदू – राजवाडे संशोधन मंडळ प्रा. सतीश निकम	११३
४३	भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनावर अभिमानवादाचा प्रभाव प्रा.डी.जी. चौधरी	११५
४४	स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळातील राष्ट्रविकास साधणारे खान्देशपुत्र प्रा.डॉ. मारोती किशनराव जाधव	११७
४५	माझे गाव मोहाडी – एक दृष्टीक्षेप प्रा. डॉ. रमेश धनराज जाधव, जाधव योगेश सरीचंद	११९
४६	खानदेशातील अभिनव फड सिंचन पद्धत प्राचार्य डॉ. सर्जेराव भामरे	१२४
४७	धुळ्यातील रोमन कॅथलिक मिशनरींचे कार्य प्रा.डॉ. सुगंधा आय. पाटील	१२८
४८	जळगाव शहराचा इतिहास डॉ. विजय शांताराम पाटील	१३०
४९	तडवी भिल्ल प्रा. धनंजय रमाकांत चौधरी	१३४
५०	खानदेशातील आदिवासी टोकरेकोळी जमातीचे सामाजिक व ऐतिहासिक अवलोकन श्री. मिकन गोकुळ शिरसाठ, प्रा. डॉ. धनंजय रमाकांत चौधरी	१३७
५१	माझा गांव माझा इतिहास – निंभोरा बु।। (ता. रावेर, जि. जळगांव) गावाचा स्थानिक इतिहास शरदचंद्र हिरामण नेमाडे	१३९
५२	खान्देशवासिय लेवा पाटील समाजाचा इतिहास आणि समाजातील प्रसिद्ध विविध खाद्यपदार्थ व्यवस्थापन प्रा.डॉ.सौ. सुजाता चंद्रकांत पाटील	१४३
53	**The Importance of Local History** Rajvirendrasing Rubji Gavit	146
54	**Brief of the North Maharashtra** Dr. G.V. Gatti	149
55	**Developing Local Historical Monuments & Cultural Heritage Tourism : A Challenge In Muktainagar Tehsil** Dr. Pankajkumar Shankar Premsagar	152
56	**Chaul : Local to Global History of Port Town of Konkan during Deccan Sultanates** Dr Shaikh Musak Rajjak	154
57	**Sane Guruji - Freedom Movement** Dr. Chitra Sukdeo Patil	160

DHULE

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 123A : Historiography : Recent Trends in History Writing - Local History of Khandesh
ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

धुळे शहराचा मानबिंदू – राजवाडे संशोधन मंडळ

प्रा. सतीश निकम
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

[illegible] झालेल्या काही मोजक्याच सुप्रसिध्द इतिहासकार वा संशोधकामध्ये इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांचे नाव वरच्या श्रेणीत [illegible] यांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘भारतात खऱ्या अर्थाने इतिहास लेखनाची परंपरा एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात सुरू झाली.’ त्यांचे [illegible] मानत नाहीत. ते भारतीय इतिहासलेखनाची परंपरा प्राचीन भारतीय वाङ्मयात शोधतात. ही परंपरावादी भूमिका आहे. आज [illegible] इतिहास लेखन हे शास्त्र मानले जाते. त्यामुळे त्याचे विशिष्ट तंत्र आहे. इतिहास लेखन हे म्हणूनच कथा–कादंबऱ्यांपेक्षा वेगळे ठरते. [illegible] प्रचलित असलेला शास्त्रशुध्द इतिहास लेखनाचा प्रवाह भारताता रूढ करणारे व त्यानुसार भारतीय इतिहासाचे अध्ययन व लेखन [illegible] व साक्षेपी इतिहास अभ्यासक एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाले, त्यात राजवाडे यांचे स्थान अग्रगण्य आहे.’ वि.का. राजवाडे यांनी [illegible] कठोर परिश्रमातून ऐतिहासिक कागदपत्रांचे संकलन केले, त्याचा उपयोग भारतीय इतिहासाला व्हावा या उद्देशाने त्यांच्या मृत्यू [illegible] १९२७ रोजी त्यांच्या नावाने ‘इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ’ ही संस्था धुळे येथे स्थापन करण्यात आली. राजवाडे [illegible] ऐतिहासिक साधनांमुळे ते संशोधकांचे एक स्फुर्तिस्थान आहे.

[illegible] मंडळ त्यांच्या कार्याचा परिपाक आहे आणि तेच त्याच्या स्थापनेमागील प्रेरणास्त्रोत आहे असे इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ [illegible] पुणे येथे एका चित्पावन ब्राह्मण कुटुंबात झाला. तसे त्यांचे मूळ आडनाव जोशी असल्याचे काहींचे मत आहे. त्यांच्या पूर्वजांपैकी एक [illegible] नोकर होते. म्हणून त्या घराण्यास राजवाडे म्हणण्याचा प्रघात पडला. दुसऱ्या एका मताप्रमाणे, कोकणात राजवाडी म्हणून एक [illegible] नावावरून जोशी घराण्यास राजवाडे म्हणण्याचा प्रघात पडला असावा. पुण्यात मॅट्रीकपर्यंतचे शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर त्यांनी मुंबईच्या [illegible] प्रवेश घेतला. परंतु पहिल्या सहामाहीनंतर ते महाविद्यालयात गेलेच नाही. पुढे पैशांची थोडी–बहुत सोय झाल्यावर राजवाडे डेक्कन [illegible] परंतु वर्गापेक्षा त्यांनी अधिक वेळ ग्रंथालयातच घालवला. इतिहास, अर्थशास्त्र, नीतिशास्त्र, राज्यशास्त्र, तर्कशास्त्र, तत्वज्ञान, [illegible] या विषयांचा अभ्यास केला. तसेच त्यांनी फारसी आणि फ्रेंच भाषेची तोंड ओळख करून घेतली.

[illegible] १८९० मध्ये राजवाडेंनी पदवी प्राप्त केली. त्यानंतर चरितार्थ चालवण्यासाठी त्यांनी पुण्यातच ‘न्यू इंग्लीश स्कुल’ मध्ये शिक्षकाची नोकरी [illegible] कौटुंबिक सुख लाभले नाही. त्यांचे अपत्य जगली नाही आणि पत्नीही त्यात वारली. त्यामुळे राजवाडयांची संसार यात्रा अवघे दोन–तीनच [illegible] दुर्दैवी घाल्यानेही ते हताश झाले नाहीत. नोकरी हे काही त्यांनी आपल्या आयुष्याचे उद्दिष्ट मानले नव्हते. म्हणून चरितार्थाचा विचार [illegible] असले उर्वरीत आयुष्य इतिहास, समाजशास्त्र व भाषाशास्त्र या विषयांचा अभ्यास आणि त्यावरील संशोधनाच्या कार्यास समर्पित केले. [illegible] आयुष्याचे फलीत म्हणजे धुळे शहरात असलेले राजवाडे संशोधन मंडळ होय.

[illegible] उपयुक्त साधन सामग्री त्यांनी अतिशय कष्टाने आणि जिद्दीने जमविली. हाती पैसा नसतांनाही त्यांनी आपले कार्य अव्याहतपणे [illegible] साधनांचे विश्लेषण करून त्याच्या आधारावर इतिहास मांडण्याची त्यांची पध्दत होती. मुलतः असे म्हटले जाते की, वि.का. [illegible] मराठयांच्या इतिहासाचा पहिला भाष्यकार जेम्स कॅनिंग डफ व इतर पाश्चात्य इतिहास लेखक यांच्या इतिहास लेखनाच्या [illegible] इतिहासकार यांचे इतिहास लेखन हे पूर्वग्रहदूषित होते. राजवाडे नेहमी म्हणत की, ‘आपल्या पूर्वजांचा इतिहास आपण [illegible] त्यांचे लेखन राष्ट्रवादी इतिहास लेखन या परंपरेकडे झुकणारे वाटते.

[illegible] यांचा धुळ्याशी संपर्क त्यांच्या संशोधन कार्यामुळेच झाला. संशोधन कार्य सुरू असतानाच त्यांना स्वामी रामदास यांच्या [illegible] प्राप्त झाली. त्या संदर्भात त्यांनी केसरी वृत्तपत्रात लेखही लिहिला. ते वाचून धुळयात राहणारे ॲड शंकर श्रीकृष्ण देव यांना ती [illegible] निर्माण झाली. तसे त्यांनी राजवाडेंना पत्राद्वारे कळविले. उभयतांत पत्र व्यवहार होऊन सातारा येथे भेट घडून आली. दासबोधाची [illegible] मनोदय ॲड. देव यांनी व्यक्त केला आणि त्या निमित्ताने ते दोघेही धुळयास आले. अशा रितीने राजवाडे आणि धुळे असा [illegible] पुढील काळात वि.का. राजवार्डेनी धुळे हीच आपली कर्मभूमी मानली.

[illegible] सभा’ ही संस्था ऐतिहासिक साधनांचे संशोधन आणि संकलनाचे काम करीतच होती. परंतु इतिहास संशोधन आणि [illegible] संकलनाचे.कार्य करणारी स्वतंत्र संस्था असली पाहिजे असे वि.का. राजवाडेंना वाटत होते. तसे ते त्यांच्या पत्रव्यवहारावरूनही सिध्द [illegible] ३१ डिसेंबर १९२६ रोजी वि.का.राजवाडेंचे निधन झाले. त्यांच्या मृत्यूनंतर ९ जानेवारी १९२७ रोजी शहरात आयोजित केलेल्या शोकसभेत [illegible] इतिहासाचे संशोधन कार्य करणाऱ्या एखादी संस्था स्थापन करण्याचा ठराव संमत करण्यात आला. त्याप्रमाणे ५ जानेवारी [illegible] राजवाडे संशोधन मंडळ स्थापन करण्यात आले. १२ जानेवारी १९२७ ला मंडळाच्या भरलेल्या पहिल्या सभेत ॲड. शंकर श्रीकृष्ण [illegible] ॲड. तात्यासाहेब भट व त्र्यं.वा. कुलकर्णी यांची मंडळाचे सचिव म्हणून नेमणूक करण्यात आली. तेव्हापासून आजतागायत [illegible] इतिहास साधनांचे संशोधन आणि संकलन कार्यात बरीच मोलाची भूमिका बजावलेली आहे.

[illegible] संशोधन आणि संकलन करणे एवढया पुरतेच राजवाडे संशोधन मंडळाचे कार्य मर्यादित नाही, तर मंडळाचे काम बहुआयामी [illegible] नावाचे एक त्रैमासिक प्रसिध्द करण्यात येते. १९३२ ला संशोधकाचा पहिला अंक प्रकाशित झाला तो आजही सुरू [illegible] आर्थिक मदत झाली पाहिजे म्हणून ॲड. भास्कर वामन भट यांनी १९३३ साली राजवाडे पिपल्स को–ऑप. बँक धुळे येथे [illegible] ग्रंथालय आणि बाहेर गावाहून संशोधनासाठी आलेल्या संशोधक वा अभ्यासकांना राहण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेले [illegible] संशोधन मंडळाच्या लौकिकात मोठी भर घातली गेली आहे.

[illegible] मंडळात बऱ्याच मोठया प्रमाणात ऐतिहासिक साधनसामग्री संकलीत केलेली आहे. राजवाडे वस्तुसंग्रहालयात सुमारे [illegible] असून त्यापैकी २०,००० कागदपत्रे स्वतः राजवाडेंनी गावोगावी भ्रमंती करून जमा केलेली आहेत. वेद, ब्राह्मणके, [illegible], व्याकरण, नाटय, न्याय, ज्योतिष, आयुर्वेद, काव्य, इतिहास, छंद इ. संस्कृत ग्रंथ संग्रहीत आहेत. याशिवाय थोरला

बाजीराव, नानासाहेब पेशवा, रघुनाथराव, महादजी शिंदे, मल्हारराव होळकर, नाना फडणवीस इ. ची कागदपत्रेही संग्रहात आहेत. या व्यतिरिक्त फारशी दप्तर, नंदुरबार दप्तर, पुरंदरे दप्तर मधून अनेक कागदपत्रे संकलीत करण्यात आलेली आहेत. याशिवाय खानदेशातील नद्यांच्या परिसरातून प्राप्त अनेक पाषाणांच्या मुर्त्यांचे एक स्वतंत्र दालन आहे

संग्रहालयात असलेल्या शस्त्रास्त्रांमध्ये ठासणीची बंदुक, ब्रिटीशकालीन रिव्हॉलवर्स, ब्रिटीशकालीन तसेच मराठा व मुगलकालीन तलवारी, तोफेचे गोळे, लहान मुलांची पितळी खेळणी, लामण दिवे, विविध प्रभावळी, परदेशातील नाणी आणि नोटा, शिवकालीन–मुगलकालीन तसेच गुप्तकालीन नाणी यांचा संग्रह आहे. आदिवासी वारलींचे धनुष्यबाण, भाला, मासे पकडण्याचे जाळे, पेंटींग, दागिने संग्रहालयात आहे. पेशवेकालीन गाण्यातील रागांवर आधारित नैसर्गिक रंगातील सुमारे ४० भित्तीचित्रे प्रेक्षकांचे आकर्षण आहे.

राजवाडे मंडळात इतिहासाचार्यांनी संकलित केलेली दुर्मिळ हस्तलिखिते, मंडळाने संकलित केलेली ऐतिहासिक कागदपत्रे एकुण सुमारे तीन लाख आहेत. ऐतिहासिक ठेवा कायम स्वरूपी संरक्षित असावा, जगभरातील अभ्यासकांसाठी तो उपलब्ध व्हावा, संस्थेचे हित जोपासत हे कार्य करता यावे म्हणून यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई यांच्या आर्थिक सहाय्याने संस्थेतील या ऐतिहासिक कागदपत्रांचे डिजीटायझेशन कार्य या प्रकल्पांतर्गत पूर्ण झाले आहे. राजवाडे मंडळाच्या नवीन संकेतस्थळावर हे उपलब्ध झाले आहे.

भूतपूर्व संस्थानिक/सरदार घराण्यांपैकी, इंदूरच्या महाराणी श्रीमती इंदिराबाई माँसाहेब होळकर (राजवाडे संग्रहालयाच्या वास्तुच्या उद्घाटक), श्रीमंत भवानराव पंडीत, पंत प्रतिनिधी, संस्थान औंध, जनरल नानासाहेब शिंदे बडोदा, सरदार माधवराव विनायकराव किबे इंदूर, श्रीमती विजयमाला छत्रपती कोल्हापूर, श्रीमंत मा.भ. तथा भय्यासाहेब पंत संस्थान औंध, श्रीमती विजयादेवी पटवर्धन कुरूंदवाड हाऊस पुणे, तसेच भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संतमहंत, जिल्हाधिकारी, आयुक्त, प्रबंधक, कुलगुरू, उपकुलगुरू, पुरातन पुराभिलेख इतिहास तज्ञ, समाजसेवक, पत्रकार, साहित्यिक, कलाक्षेत्र, विदेशातील मान्यवर आदि सर्व क्षेत्रातील प्रभुतींनी आवर्जुन भेट दिली आहे. त्यामुळे राजवाडे संशोधन मंडळ हे धुळे शहराचा एक मानबिंदू आहे.

संदर्भ सूची

१. कोठेकर शांता, इतिहास–तंत्र आणि तत्वज्ञान, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
२. गायकवाड आर.डी., सरदेसाई, हनमाने, ऐतिहासिक कागदपत्रे व स्थळे यांचा अभ्यास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
३. राजदेरकर सुहास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्याप्रकाशन, नागपूर
४. मिरे संदिप, राजवाडे संशोधन मंडळातील संग्रहित शस्त्रास्त्रे, सम्यकता प्रकाशन, धुळे.
५. राजवाडे संशोधन मंडळ (प्रकाशक) संशोधक (त्रैमासिक), डिसेंबर २०१८
६. राजवाडे संशोधन मंडळ (प्रकाशित) पुस्तिका, इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे, राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे

Vidyavardhini ...bha's Arts, Com. & Sc. College DHULE

हिन्दी–अनुशीलन

(पीयर रिव्यूड व यूजीसी केयर से अनुमोदित जर्नल)

वर्ष 61 सितम्बर–दिसम्बर 2019 अंक 3–4 ISSN : 2249-930X

कालजयी विशेषांक–II

परामर्शदाता

प्रो. कमल किशोर गोयनका
प्रो. सुरेन्द्र दुबे
प्रो. सूर्यप्रसाद दीक्षित

प्रधान संपादक

प्रो. नंदकिशोर पाण्डेय

संपादक

डॉ. नरेन्द्र मिश्र

संपादन सहयोग

डॉ0 निर्मला अग्रवाल
प्रो0 मीरा दीक्षित

भारतीय हिन्दी परिषद् प्रयाग

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

हिन्दी अनुशीलन

(पीयर रिव्यूड व यूजीसी केयर से अनुमोदित जर्नल)

ISSN : 2249-930X

प्रकाशक : डॉ0 निर्मला अग्रवाल, प्रबंधमंत्री, भारतीय हिन्दी परिषद्
हिन्दी–विभाग, इलाहाबाद विश्वविद्यालय, इलाहाबाद
Website- www.bhartiyahindiparishad.com
Email- hindianusheelan@gmail.com

मूल्य : रु0 50.00

अक्षर संयोजन : जितेन्द्र कुमार मिश्र, मो0– 09452365928
मुद्रक : नागरी प्रेस, अलोपीबाग, इलाहाबाद

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

अनुक्रमणिका

1. विमर्श — 5
प्रो० नंदकिशोर पाण्डेय

2. संवाद — 8
प्रो० नरेन्द्र मिश्र

3. मानवीय मूल्यों की स्थापना करने वाला खंडकाव्य–कालजयी — 15
डॉ० योगेश जी पाटील

4. लोकायतन : छायावादोत्तर युग का अप्रतिम महाकाव्य — 20
डॉ० मनीषा मिश्र

5. तीसरी कसम : अनूठी प्रेमकथा — 26
डॉ० रामकिंकर पाण्डेय

6. श्रृंखला की कड़ियाँ : स्त्री विमर्श का प्रथम दस्तावेज — 31
डॉ० गीता कपिल

7. रश्मिरथी में सामाजिक समरसता — 38
डॉ० आदित्य कुमार गुप्त

8. श्रेय नहीं कुछ मेरा — 45
डॉ० राजेश चन्द्र पाण्डेय

9. बांग्ला कथाशिल्पी शरतचंद्र की जीवनगाथा–आवारा मसीहा — 54
प्रो० यशवंत सिंह

10. अंधायुग : अँधेरे में आस्था के प्रकाश का गीतिनाट्य — 61
डॉ० सुमित मोहन

11. सफलता की राह में रिश्तों का भोज : चीफ की दावत — 72
डॉ० हितेन्द्र कुमार मिश्र

12. कालजयी शब्दशिल्पी : अज्ञेय — 78
डॉ० मधुसूदन शर्मा

13. व्यक्ति स्वातंत्र्य की पहचान : शेखर एक जीवनी — 86
डॉ० प्रणु शुक्ला

14. एक कंठ विषपायी में आधुनिक युगबोध — 90
डॉ० दीपिका विजयवर्गीय

(यू०जी०सी० केयर लिस्ट में शामिल) ISSN : 2249-930X

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

मानवीय मूल्यों की स्थापना करनेवाला खण्डकाव्यः कालजयी

डॉ. योगेश जी. पाटील

कालजयी आधुनिक हिंदी कविता के कवि भवानीप्रसाद मिश्र जी का 1978 इ. मे प्रकाषित खण्डकाव्य है. मिश्र जी की रचना यात्रा का प्रस्थान बिंदु ई.स. 1930 से माना जा सकता है. अज्ञेय द्वारा संपादित 'दूसरा सप्तक' में उनकी रचनाएं प्रकाशित हुई. सन 1953 में मिश्र जी का काव्य संग्रह प्रकाशित हुआ 'गीतफरोश' उसके बाद लगातार उनके काव्य संग्रह प्रकाशित हुए. उनके प्रमुख काव्य संग्रह हैं– 'चकित है दुःख', 'अँधेरी कविताएँ', 'गांधी पंचशती', 'बुनी हुई रस्सी', 'खुशबु के शिलालेख', 'अनाम तुम आते हों', ' इदं न मम', 'त्रिकाल संध्या' आदि प्रमुख काव्य संग्रह हैं.

भवानीप्रसाद मिश्र की एक दर्जन काव्य कृतियों के बीच मात्र एक ही प्रबंध काव्य रचना है 'कालजयी'. शीर्षक के अनुरुप यह न मात्र कालजयी भारतीय संस्कृति के प्रतीक सम्राट अशोक के जीवन से सम्बध्द है वरण् स्वयं कवि की कालजयी रचना बन पड़ी है. 'कालजयी' खण्डकाव्य का महत्व इसमें निहित मानवमूल्यों की स्थापना के कारण है. ''मनुष्य की चेतना के विकास में जिस अध्यात्मवादी दर्शन का महत्वपूर्ण योगदान है, यह काव्य कृति उसी दर्शन को वरेण्य बताती है जिसको की गौतम और गांधी ने अपनाया था. मानवतावादी इस चेतना की पुनर्प्रतिष्ठा का उददेश्य लेकर ही इस कृति की रचना की गई है.''[1]

भवानीप्रसाद मिश्र ने कालजयी रचना का कथानक प्राचीन भारतीय इतिहास के चक्रवर्ती सम्राट अशोक को केंद्र में रखा है. सम्राट अशोक इतिहास पुरुष है. आधुनिक कालीन सामाजिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक मूल्यों में होनेवाले अधपतन के दौरान ऐतिहासिक, पौराणिक चरित्र और घटनाएँ महत्वपूर्ण ठहरती है. कवियों के लिए ये प्रेरणादायी रहते हैं और पाठकों को अतीत, वर्तमान और भविष्य का अहसास दिलाने की क्षमता रखते है. सम्राट अशोक की कलिंग विजय तथा उसके पश्चात की उसकी मानसिक अवस्था कवि भवानीप्रसाद मिश्र जी के लिए प्रेरणा बने. कवि ने प्रायः अभिव्यक्ति के लिए गीत या छोटी कविताओं का रुप ही अपनाया परंतु सम्राट अशोक को केंद्र में रखकर रची रचना खण्डकाव्य है कालजयी इसमें सम्राट अशोक के जीवन का ह्दय परिवर्तित करनेवाला 'कलिंग विजय' प्रसंग चुना है. युद्ध जितने के बाद भी उसमें होने वाली विनाश लीला के कारण अशोक को बड़ा पश्चाताप हुआ. किसी कवि की रचना का अध्ययन करते समय हमें उसके व्यक्तित्व का साथ ही उसके समसामायिक परिवेश को ध्यान में लेना चाहिए।

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

कवि के काव्य मानदंड भी महत्वपूर्ण होते है. यदि इस पर विचार करें तो 'कालजयी' सृजन की सोद्देश्यता भी स्पष्ट हो जाएगी. यह रचना 1978 में प्रकाशित हुई है. 26 जून 1975 से 25 मार्च 1977 तक भारत में आपातकाल का समय था. देश की स्थिति बड़ी नाजुक थी. 1971–72 में भारत पाकिस्तान का युद्ध आपातकाल के भीतर आर्थिक स्थितियाँ, राजनितिक उथल पुथल आदि अनेक स्थितिया ऐसी रही है की भवानीप्रसाद मिश्र को मानवीय संवेदना को केद्र में रखने की आवश्यकता महसूस हुई. मिश्र जी युग चेतना और युग बोध के संयुक्त कवि है. जीवन के शाश्वत तत्वों पर उनका विश्वास है. उनमें समष्टि के चिंतन की क्षमता रही है. काव्य के लिए वे अनुभूति को बहुत महत्व देते है. वे स्वयं कहते थे– "मैं जानता हूँ कि जैसे मेरी हर साँस मेरे समूचे जीवन का अंश है, आकर और चली जाकर वह मुझे कुछ ऐसा दे जाती है जिसके कारण जीवन चलता जा रहा है, वैसे ही मेरी हर कविता मेरे जीवन का अंश है. कविता मेरे जीवन का विस्तार या संकोच नहीं है, दैन्य या पलायन नहीं है. वह मेरा अस्तित्व है."[2]

भवानी प्रसाद मिश्र जी ने कालजयी खण्डकाव्य को छः सर्गों में विभाजित किया है. प्रथम सर्ग 'बीज' में पृष्ठभूमि के रुप में भारतीय संस्कृति का गौरव गान है–

"यह कथा व्यक्ति की नहीं
एक संस्कृति की है,
यह स्नेह शांति
सौंदर्य शौर्य की, धृति की है."[3]

कालजयी के बीज सर्ग में पराक्रमी चंद्रगुप्त मौर्य के पुत्र बिंदुसार का पारिवारिक जीवन तथा राजा बिंदुसार का अपने उत्तराधिकारी विषयक अंतर्द्वन्द दिखाया गया है. बिंदुसार इस प्रश्न को राजगुरु के पास ले जाते हैं. परंतु उन्होंने भी अस्पष्ट उत्तर दिया–

"गुरु ने कहा, महाराज!
आया श्रेष्ठ वाहन पर
लाया जो श्रेष्ठ भोजन
जिसका आसन भी श्रेष्ठ
होगा उस कुमार के
हाथों पूर्ण सपना!"[4]

राजा बिंदुसार ने सोचा यह निश्चित ही सुसीम है. लेकिन गुरु का वास्तविक अभिप्राय अशोक था. अशोक अपनी माता शम्पा के पास जाता है. माँ अशोक को अत्यधिक उल्लसित देखकर समझाती है. सिंहासन, आकांक्षाधन कभी नही इंद्र का ऐरावत ... नगण्य है सब अभी है, अभी नहीं. शम्पा अशोक को दया, ममता और त्याग की शिक्षा देती है. इसके विपरीत सुसीम अपने साथियों के साथ नगर में जाकर जो भी मिला उसका अपमान करने लगा. सुसीम ने सम्राट के मुख्य सचिव खल्लाटक से राजगुरु के निर्णय का अर्थ पूछा. सुसीम ने खल्लाटक को पक्षपाती माना और क्रोध में उस पर शस्त्र फेंका. उस वक्त खल्लाटक स्पष्ट कहता है – आप मगधराज यदि होंगे तो अकल्याण होगा और यदि मगधराज होते है अशोक तो उनके विनय के कारण राज्य का त्राण होगा.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

"आप मगधराज यदि होंगे अकल्याण होगा
और यदि मगधराज होते है अशोक तो
उनके विनय के कारण राज्य का त्राण होगा." [5]

कालजयी के द्वितीय सर्ग 'अंकुर' में मगधराज बिंदुसार और शम्पा के वार्तालाप का प्रसंग उठाया है. सम्राट राजगुरु के कथन का आशय सुसीम को उत्तराधिकारी मान रहे थे. परंतु राजगुरु का आशय अशोक की ओर था परंतु वे ऐसा स्पष्ट नहीं कह पाये. इसी बीच तक्षशिला में जन विद्रोह का समाचार राजा को मिलता है. शम्पा से राजा परामर्श करते हैं तो शम्पा अशोक का नाम सुझाती है. राजा भी यही चाहतें है कि अशोक पाटलिपुत्र से दूर रहें. शम्पा अशोक से कहती है–

"वत्स युद्ध यदि टलता है तो
निश्चय उसे टालना
क्रोध को उभारे कोई
देना उभरने मत
धीरज के साथ उस क्षण को संभालना." [6]

तृतीय सर्ग 'विकास' युद्ध की चिंता से शुरु होता है. युद्ध सदृश्य स्थिति का वर्णन यहां है–

"युद्ध की विराट् नदी
अविच्छिन्न अविरत धार
इसे कौन करे पार" [7]

तक्षशिला में मृत्यु नदी के आर पार दोनों ही तट पर सजे हुए सैनिकों का, लड़ने मरने और मारने को तत्पर सभी सैनिक मात्र प्रतीक्षा कर रहे हैं आक्रमण की. सज्जित सेना को समझाकर अशोक मंत्रणा के लिए जाता है. तक्षशिला की जनता और सेना में आक्रोश अपनी चरम सीमा पर है. इस आक्रोश का कारण इन शब्दों में ध्वनित हुआ है–

"जो चाहे घुस आता है
और लादकर माल यहाँ का
यो जाता है
जैसे हमने उसके लिए जुटाया था सब." [8]

तभी भीड़ को चीरता हुआ अशोक तक्षशिला की जनता को समझाता है कि, किससे युद्ध, कैसा युद्ध और क्यों अशोक उनसे कहता है कि, हमें हमारी त्रुटि बतायें. मेरे पिताजी बिंदुसार ने मुझे इसलिए भेजा है कि, मैं तुम्हारे लिए जितना कर सकूँ करूँ. प्रजा अशोक से कहती है कि, राजा को हमारे सुख–दुःख का ध्यान रखना चाहिए. अशोक तक्षशिला के विद्रोह को शांत करने में सफल होता है.

चौथा सर्ग 'वट' में कवि मानवीय अवगुणों पर विचार करते हुए राजा बिंदुसार, सुसीम, निष्य महिन्द्र के विषय में टिप्पणी करता है कि, राजा को सुसीम का पुत्र मोह था. अशोक की तक्षशिला विजय पर बिंदुसार प्रसंन्न नहीं हुए. उन्होंने सोचा की अब अशोक को उज्जयिनी भेजा जाय. जीते हुए तक्षशिला राज्य को सुसीम को सौंप दिया जाय. अशोक उज्जयिनी जाता है. वहाँ के सेठ की एक सुंदर कन्या देवी से अशोक

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

प्रेम करता है. सर्ग के अंत में बिंदुसार की मृत्यु की सूचना मिलती है. देवी और अशोक उज्जयिनी से पाटलिपुत्र पहुँचते हैं.

पाचवाँ सर्ग 'छाया' राजा बिंदुसार की मृत्यु से दुःख में डूबे पाटलिपुत्र से आरंभ होता है. शम्पा देवी को बाहुपाश में लेती है और बताती है कि, इस क्षण तीनों कुमार शांत है. लेकिन अन्य लोग इस आपाधापी में हैं कि किसे गद्दी दिलाई जाए. यह सुनकर अशोक भी दुःखी होता है. उस वक्त सचिव खल्लाटक और राधागुप्त की भूमिका होती है. राजगुरु पूर्व निर्णय को समझाते हैं. सब चुपचाप यह स्वीकार कर लेते हैं और अशोक निर्विघ्न राजा बनता है. लेकिन परम्परा के अनुसार अभिषेक पूर्ण तब माना जाएगा, जब वह राज्य विस्तार करेगा.अब कलिंग पर विजय प्राप्त करना आवश्यक हो गया. अनिच्छा से अशोक ने अपने सैनिकों को आज्ञा दी जाओ कलिंग जीता जाए. कलिंग पर विजय प्राप्त हुई. युद्ध के पश्चात अशोक को युद्ध में हुए नर संहार का विषाद घेर लेता है. वह नष्ट हुए कलिंग की यात्रा करता है. अशोक का मन विचलित हो जाता है. इस विजय के बाद वह निश्चय करता है कि कभी युद्ध नहीं करेगा. संपूर्ण विश्व में शांती का प्रचार प्रसार करेगा. यहाँ अशोक का चिंतन व्यापक रुप में दिखाई देता है.

कालजयी खण्डकाव्य के अंतिम सर्ग 'निर्वाण' में संसार की निस्सारता और जीवन मृत्यु के चिंतन से इस सर्ग का प्रारंभ हुआ है. इस सर्ग के साथ शांति और युद्ध, हिंसा और अहिंसा, प्रेम और क्रूरता के प्रश्नों पर भी कवि ने विचार किया है. अशोक को इन प्रश्नों को लेकर चिन्ताकुल दिखाया गया है. अशोक और उनकी पत्नी देवी दोनों के वार्तालाप के माध्यम से कवि ने इन्हीं प्रश्नों के इर्द गिर्द अपने विचार बुने हैं. अशोक कहता है–

"मैं था अब तक शैव
शक्ति का पूजक था मैं परम्परा से
किंतु कलिंग विजय के तांडव त्रास आस ने
मुझे समूचा हिला दिया है.
हल करने की साधना हो सकती है
शक्ति समस्याओं के
मेरा यह विश्वास
धूल में उस विनाश ने मिला दिया है."

वह सारे राजपाट की धारा को बदलना चाहता है. वह अपनी इच्छा के अनुरूप जन सेवा करना चाहता है. सुख, शांति, समता का प्रचार करना चाहता है. अपने पुत्र तथा बेटी संघमित्रा को बौद्ध धर्म के प्रचार हेतु दूसरे देशों में भेजता है.

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि मिश्र जी का कालजयी खण्डकाव्य का मुख्य उद्देश्य सम्राट अशोक के हृदय परिवर्तन को व्याख्यायित करना और मानवीय मूल्यों का स्थापना करना है.

संदर्भ :

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

- कालजयी कवि भवानीप्रसाद मिश्र, डॉ. हरिमोहन, पृष्ठ 109
- वही, पूर्वकथन, पृष्ठ 07
- कालजयी, मिश्र भवानीप्रसाद, पृष्ठ 11
- वही, पृष्ठ 19
- वही, पृष्ठ 28
- वही, पृष्ठ 40
- वही, पृष्ठ 41
- वही, पृष्ठ 48

अध्यक्ष, हिंदी विभाग तथा शोध निर्देशक
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुले (महा0)
मो0—94033441652

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

103

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February-2019 Special Issue – 114 (B)

हिंदी साहित्य के आधुनातन आयाम

अतिथी संपादक
डॉ. ए.आर. पाटील
प्रधानाचार्य
दादासो. दिगंबर शंकर पाटील कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
एरंडोल, जिला. जलगांव

विशेषांक संपादक :
प्रा. सौ. एस. व्ही. शेलार (हिंदी विभागाध्यक्ष)
डॉ. दीपक पाटील
दादासो. दिगंबर शंकर पाटील कला, वाणिज्य एवं विज्ञान महाविद्यालय,
एरंडोल, जिला. जलगांव

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर (येवला)

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- University Grants Commission (UGC)
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 114 (B)- हिंदी साहित्य के आधुनातन आयाम
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
1	हिंदी गजलो में मूल्य पतन विमर्श	डॉ. मधुकर खराटे	5
2	दलित नारी की शोषण मुक्ति की गाथा –आत्मकथा 'शिकंजे का दर्द'	डॉ. जिजाबराव पाटील	10
3	किन्नरों के अंदरुनी संघर्ष की कथा – किन्नर कथा	डॉ. संजयकुमार शर्मा	14
4	हिंदी उपन्यासों में आदिवासी चेतना	डॉ. सुनील पानपाटील	17
5	रांगेय राघव के 'गदल' कहानी के माध्यम से नारी शक्ती का परिचय	डॉ. आर.के. जाधव	21
6	परंपरा से विद्रोह करता स्त्री विमर्श	डॉ. जयश्री गावीत	24
7	'अबला की मंजिल' कहानी संग्रह में नारी विमर्श	डॉ. महेंद्र रघुवंशी	28
8	हिंदी उपन्यासों में चित्रित आदिवासी विमर्श	डॉ. योगेश पाटील	31
9	जीवन संध्या की संवेदनहीन कथा 'गिलीगडू'	डॉ. चंद्रमादेवी पाटील	34
10	कृष्णा सोवती के उपन्यासों में चित्रित नारी	डॉ. विजयप्रकाश शर्मा	37
11	नमिता सिंह की कहानियों में नारी जीवन	डॉ. अशफाक सिकलगर	41
12	संजीव के उपन्यासों में आदिवासी जन-जीवन	डॉ. अशोक मराठे	45
13	किन्नर विमर्श के परिप्रेक्ष्य में 'यमदीप' उपन्यास का मूल्यांकन	डॉ.महेंद्रकुमार वाढे	49
14	गीतिकाव्य 'कनुप्रिया' में आधुनिक युगबोध	डॉ. अभयकुमार खैरनार	53
15	आधुनिक जन-संचार माध्यम और हिंदी भाषा	डॉ. प्रमोद पाटील	56
16	नारी आत्मसंघर्ष की कथा 'जलतरंग'	डॉ. संजय ढोडरे	59
17	दिव्यांगजनों का पुनर्वसन एवं साहित्यिक योगदान	प्रा. स्वाती शेलार	63
18	नारी विमर्श – यथार्थ की अनुभूति	डॉ. विजय घुगे	67
19	'बदशक्ल होने के त्रासदी का सच- चित्रा मुद्गल की लाक्षागृह कहानी के विशेष संदर्भ में	डॉ. राजेंद्र ब्राह्मणे	70
20	आदिवासी विमर्श के परिप्रेक्ष्य में ओमप्रकाश वाल्मिकी की कहानियां	डॉ. चंद्रभान सुरवाडे	75
21	हिंदी नाटकों में नारी विमर्श (आधे-अधुरे एवं सूर्य की अंतिम किरण से सूर्य की पहली किरण तक)	प्रा. माधुरी ठाकरे	79
22	समकालीन हिंदी गजलकार जहीर कुरेशी के गजलों में नारी विमर्श	डॉ. सुनील पाटील	82
23	भीष्म साहनी की कहानियों में वृद्ध जीवन की त्रासदी	डॉ. कल्पना पाटील	86
24	किन्नरों की समस्याएँ एवं समाधान	डॉ. सविता चौधरी	90
25	मंजुल भगत के 'टूटा हुआ इंद्रधनुष्य' उपन्यास में स्त्री विमर्श	डॉ. दीपक पवार	99
26	महादेव टोप्पो की कविताओं में समकालीन परिदृश्य	डॉ. ए. एम. पवार	102
27	हिंदी साहित्य की जटिलताओं में दिव्यांग विमर्श	डॉ. विजय सोनजे	105
28	मैत्रयी पुष्पा के उपन्यासों में स्त्री	डॉ. राजेश भामरे	110
29	उषा प्रियंवदा के उपन्यासों में नारी चेतना	डॉ. भारती वळवी–वाघ	114
30	नारी जीवन की संवेदनाओं को दर्शाती कहानियाँ	डॉ. विनोद पाटील	118
31	हिंदी गजल साहित्य में नारी विमर्श	डॉ. मालती शिंदे-चव्हाण	121
32	वीरेंद्र जैन के उपन्यासों में चित्रित स्त्री विमर्श	डॉ. के. डी. वागुल	125
33	'जूठन'- दलित विमर्श का प्रामाणिक दस्तावेज	डॉ. रविंद्र खरे	128
34	हिंदी कहानी और थर्ड जेंडर की मर्दानगी	प्रा. मारोती लुटे	132
35	'मैला आँचल' उपन्यास में चित्रित [illegible] संघर्ष	डॉ. वनिता पवार-निकम	136

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 114 (B)- हिंदी साहित्य के आधुनातन आयाम
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

हिंदी उपन्यासों में चित्रित्र आदिवासी विमर्श

प्रा. डॉ. योगेश जी. पाटील
सहयोगी प्राध्यापक एवं हिंदी विभाग
अध्यक्ष तथा शोध निर्देशक
विश्ववर्धिनी सभा का कला, वाणिज्य एवं
विज्ञान महाविश्ललय, धुले.

आदिवासी विमर्श एक ऐसा विषय है जिसमें समाज के रहन सहन, उनकी संस्कृति, परंपराएँ, अस्मिता और साहित्य तथा उनके अधिकारों के बारें में विस्तृत चर्चा की जाती है। अज्ञानता और पिछड़ेपन के कारण उन्हें सताया गया हैं। अक्षरज्ञान न होने के कारण आदिवासी समाज सदियों से लेकर आज तक मुख्यधारा से कटा रहा, दूरी बनाता रहा। हिंदी साहित्य में स्त्री और दलित विमर्श जिस प्रवृत्ति के साथ आगे आया है उससे भिन्न आदिवासी साहित्य है। दलित साहित्य में भी स्त्री के जीवन संघर्ष को पीछे छोड़ा गया है इसी कारण अलग से दलित स्त्री विमर्श की चर्चा हो रही है। आदिवासी समाज में स्त्री पुरूष समानता दिखाई देती है। आदिवासी समाज में खेती का कार्य हो, श्रम का कार्य हो या लड़ाई की बात हो हर समय स्त्री ने पुरुषों के साथ कंधे से कंधा लगाकर उपस्थिति दी है। इसी कारण आदिवासी साहित्य में स्त्री के अनेक सवालों को महत्व मिला हैं। आदिवासी विमर्श का प्रमुख प्रयोजन आदिवासीयों की जीवन प्रणाली, संस्कृति, सामाजिक स्थिति तथा शिक्षा अभाव के कारण उनके पीड़ित जीवन का विवेचन कर उसकी ओर सभ्य समाज का ध्यान आकर्षित करना हैं। आधुनिकता के दौर में हमारे देश के मूल निवासी आदिवासी समाज आज भी सबसे अधिक वंचित, अभावग्रस्त तथा विपन्न अवस्था में जीवन यापन कर रहा है।

आदिवासीयों का निवास स्थान जंगलों, पहाड़ों तथा दुर्गम स्थानों के मध्य होने के कारण विकास की कोई योजना उन तक न पहुँची न पहुँचने दी। अज्ञान और अशिक्षा का साम्राज्य सबसे अधिक आदिवासी समाज में दिखाई देता है। संवेदनशील हिंदी उपन्यासकारों ने आदिवासीयों को केंद्र में रखकर उपन्यास लिखे जिनमें संजीव का 'जंगल जहाँ शुरू होता है' तथा 'धार' । एम.एल.वर्मा निकुंज का 'सतपुड़ा के आंसू' मैत्रेय पुष्पा का 'अल्मा कबूतरी', राजेंद्र अवस्थी का 'जंगल के फूल','जाने कितनी आँखें', 'सूरज की छाँव', राकेश वत्स का 'जंगल के आस पास', हिमांशु जोशी का 'कगार की आग', मनमोहन पाठक का 'गगन घटा गहरानी', तेजिन्दर का उपन्यास 'काला पादरी' आदि उल्लेखनिय है। इन उपन्यासों में आदिवासीयों का जन–जीवन, उनकी संस्कृति, रीति रीवाज, पीढ़ियों से चले आ रहे शोषण चक्र को तथा आदिवासी नारी जीवन संघर्ष को प्रमुख स्वर प्रदान किया है।

'धार' उपन्यास में उपन्यासकार संजीव ने मैना के माध्यम से आदिवासी स्त्री के संघर्षमय जीवन का यथार्थ चित्रण किया है। दर्दनाक परिस्थितियों में जूझती हुई मैना के जीवन संघर्ष का चित्रण प्रस्तुत उपन्यास में हुआ है। मैना निस्वार्थ भाव से संथाल परगना के आदिवासीयों के शोषण के विरूध्द खड़ी होती है। मैना गाँव में तेजाब की फैक्टरी का विरोध करती है। पिता और पति ने मिलकर मैना को जेल भिजवा दिया था। जेल में जेलर द्वारा जब जब अत्याचार हुए तब मंगर ने उसकी सहायता की। बाद में वह मंगर के साथ रहती है। आदिवासी मैना की विवशता यह है कि उसे [illegible] काम करने के लिए विवश किया जाता है। मैना के शब्दों में ' हमको याद आता, जब हम बच्चा [illegible] महिना का काम चल जाता, आज एक दिन का

ISSN : 2348-7143
February-2019

भी नहीं! खेत–खतार, पेड़, रूख, कूआँ, तालाब, हम और हमार बाल बच्चा तक आज तेजाब में गल रहा है, भूख में जल रहा हैं। पहले हम चोरी का चीज है, नहीं जानता था, भीख कभी नहीं माँगा, चुगली दलाली कभी नही किया, इज्जत कभी नहीं बेचा, आज हम सब करता है, आदत पड़ गया है, बल्कि कहें इसके बिना गुजारा नहीं' [१] परिस्थिति से वह हार नही मानती मैना एक संघर्षशील नारी है। वह सबकी समस्याओं को सुलझाने का प्रयास करती है, दुर्जनों का सामना करती है और गरीब होते हुए भी अपने आप को एक सक्षम नारी मानती है। आदिवासीयों का प्रचलित व्यवस्था के प्रति विरोध एवं संघर्ष मैना के माध्यम से व्यक्त हुआ है। 'विवशतवओं की परिधि में घिरी मैना निस्संदेह स्वयंसिध्दा नारी है। आदिवासी समाज पर हो रहे असिमीत अत्याचारों को देखते हुए मैना विरोधीयों के झुंड में विकराल सिंहनी बनकर अपना दुर्गा रुप दिखाती है। उसके भितर विद्रोह का ऐसा लावा रस उबलने लगता है मानो उसे छूते ही छूने वाला झुलस जाये, भस्म हो जाये।' [२] मैना का संघर्ष समस्त आदिवासी स्त्री के संघर्ष का प्रतीक बन जाता है।

'अल्मा कबूतरी' आदिवासी कबूतरा जाति पर केंद्रीत उपन्यास है। प्रस्तुत उपन्यास में मैत्रेयी पुष्पा ने एक ऐसे समाज को प्रस्तुत किया है जिसमें नारी की स्थिति अत्यंत दयनीय है। और उस समाज के पुरुषो का जीवन भी कम संघर्ष भरा नहीं है। लेखिका ने कबूतरा आदिवासीयों की कथा के माध्यम से समाज में व्याप्त विषमता को पाठकों के सामने प्रस्तुत किया है। उपन्यास के पात्रों का चयन परम्परा से हटकर किया गया है। सभ्य समाज से दूर बसे पहाड़ो में बसने वाले गाँव गाँव भटककर जीवन यापन करने वाले पात्र उपन्यास के केंद्र में है। इस उपन्यास के प्रमुख नारी पात्र है– कदमबाई, भूरी, आनंदी, जोधा, जंगलिया आदि । जो आदिवासी नारी जीवन संघर्ष को उजागर करते है।

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास में आदिवासी समाज के ऐसे समाज का चित्रण किया है जिसे आज विलुप्त जाति में गीना जाता है। वे सामूहिक रुप से नही अलग अलग जगह फैले हुए होते है। आदिवासी कबूतरा जाति में पंचायत का महत्वपूर्ण स्थान होता है। वह डेरों के बुजूर्गों से मिलकर बनती है। उसके प्रमुख व्यक्ति को मुखिया कहा जाता है। कदमबाई अपने चोर, डकैत पति को जी जान से चाहती है किन्तु मंसाराम उसके पति की हत्या कर कदमबाई को हासिल करता है। प्रस्तुत उपन्यास में कदमबाई एक आदर्श पत्नी, माँ और अच्छी औरत के रुप में चित्रित है। अल्मा प्रस्तुत उपन्यास का केंद्रीय नारी पात्र है। वह रामसिंह की पुत्री है। वह राणा को चाहती है तथा उसके साथ शारीरिक संबंध भी स्थापित करती है। किन्तु पिता की हत्या के पश्चात अल्मा को दुर्जन कबूतरा सूरजभान के हाथों बेच देता है। अल्मा वहाँ से भाग जाती है। वह विधानसभा के विधायक श्रीराम शास्त्री के घर पहुँचती है। वहाँ रखैल के रुप में अपना जीवन यापन करती है। अंत में स्वर्गिय पति के रिक्त विधानसभा सीट की दावेदार बनती है।

प्रस्तुत उपन्यास में पुलिस और कर्मचारी शोषक वर्ग है और शोषित वर्ग आदिवासी कबूतरा समाज है। वस्तुतः आदिवासी कबूतरा जाति का जीवन संघर्षो से भरा है। पंचायत उनका पवित्र न्यायालय है। पंचायत के निर्णय सभी को मान्य होते ही है। मुखिया बिरादरी का सर्वेसर्वा माना जाता है। बिरादरी के सदस्य के विद्रोह करने पर मुखिया को दोषी माना जाता है। मुखिया सरमन कहता है– 'कबूतरी के मन में से कही जंगलिया कबूतरा न निकल जाए, उसका निकलना जाति का निकलना होगा, और वह सरमन मुखिया की नाकामयाबी मानी जाएगी। नाकामयाबी नहीं जाति के लिए गद्दारी भी।' [३] उपन्यास में पंचायत के निर्णय की यह सच्चाई केवल आदिवासी कबूतरा समाज की ही नहीं बल्कि देश के पहाड़ो और जंगलों में बसे आदिवासी समाज की है। 'अल्मा का चरित्र संपूर्ण आदिवासी समाज के लिए लड़ाई है। अल्मा राजधानी जा पहुँची। समाज बदला

है तो अब कबूतरों के हाथों में भी कुल्हाड़ी, डंड़े की जगह पिस्तौलों, बंदूकों ने ले ली है। वे अब अपराध का समय काटने जंगल की ओर नहीं भागते। महानगरों की कोठियां, गॉव में ही शेष रह गयी है वह उतनी आसानी से कबूतरा को बेदखल नहीं कर सकते जितनी आसानी से कबूतरा उन्हें कर सकता है। अल्मा को इससे आगे की भूमिका तय करनी होगी। सवालों के साथ उत्तर भी खोजने होंगे''[३] निष्कर्षत: कहा जा सकता है कि भारतीय आदिवासी समाज में लोक संस्कृति की उत्कृष्ठ और समृध्द परम्परा विर्मिान है। प्रस्तुत उपन्यास में आदिवासी कबूतरा जाति के लोक संस्कृति का यथार्थ चित्रण हुआ है। उपन्यास में केवल कबूतरा जाति का ही नहीं बल्कि समग्र आदिवासी संस्कृति को सही तस्वीर पाठकों के सामने प्रस्तुत की है।

आदिवासी जीवन पर लिखें हिंदी उपन्यासों की दीर्घ परम्परा रही है। आदिवासी उपन्यासों में 'सतपुड़ा के आंसू' एम.एल.वर्मा निकुंज द्वारा लिखित आदिवासी नारी जीवन संघर्ष की करुण गाथा है। उपन्यास में सतपुड़ा की ऊँची घाटीयों में रहने वाले आदिवासीयों के जीवन का यथार्थ चित्र प्रस्तुत हुआ है। प्रकृति का सुंदर विस्तृत चित्रण उपन्यास में हुआ है– 'सतपुड़ा की ऊँची घाटियों और पर्वत श्रृंखलाओं में दूर दूर तक यत्र तत्र फैली झोपडियों में कही से मादल की थाप वाली स्वर लहरिया निर्जन अंधेरी रात में गूंज कर फैलती रही है।'[४] सतपुड़ा के आंसू उपन्यास में प्रकृति की गोद में रहने वाले रुंजन और सोमली के परिवार की मार्मिक कथा है। रुंजन के पास बहुत कम जमीन है, गॉव के साहुकार से वह कर्ज लेता है। गॉव के साहुकार द्वारा गरीब आदिवासीयों के शोषण का चित्रण उपन्यास में हुआ है। सोमली अत्यंत अभावग्रस्त जीवन जी रही है। फिर भी वह खुश है। वनपाल और रेंजर के जाल में रुंजन फस जाता है। वनपाल के कहने पर वह जंगल से दो–चार वल्लीयां काट कर छुपा देता है और पकड़ा जाता है। बाद में रुंजन बदले की आग में फॉरेसगार्ड की हत्या कर हमेशा के लिए पुलिस से बचने के लिए झांबुआ के जंगल में चला जाता है। यहाँ से सोमली का जीवन संघर्ष प्रारभ होता है। प्रस्तुत उपन्यास में सोमली और उसकी बेटी सोमी के माध्यम से नारी जीवन संघर्ष का चित्रण हुआ है।

आदिवासी संस्कुति, उनके रीति रिवाज परम्पराएँ तथा उनमें प्रचलीत अंधविश्वास का चित्रण उपन्यास में हुआ है। सोमली अनेक वर्षो तक अकेली रहती है। जब रुंजन के वापसी की आशा समाप्त हो जाति है तब सोमली दूसरा विवाह कर लेती है। सोमली के विवाह कर लेने के पश्चात उसकी बेटी सोमी अकेली निराश तथा असहाय हो जाती है। गांव का एक युवक दीत्या सोमी से सच्चा प्रेम करता है। वह सोमी से विवाह करके उसे शहर ले जाता है। परंतु वह नागरी संस्कृति में वे अधीक समय नही रह सकते। नगर मे उनका शोषण किया जाता है। वे फिर गॉव की ओर लौटते है। गॉव में लौटने पर दीत्या अधिक शराब पिने लगता है। अत्याधिक व्यसनाधिनता के कारण दीत्या की मृत्यु हो जाती है। मृत्यु के बाद अपने पती दीत्या की लाश प्राप्त करने के लिए सोमी को रिश्वत देनी पड़ती है। शासकीय यंत्रणा में बढ़ रहे भ्रष्टाचार की ओर यहा संकेत किया है। अपने छोटे पुत्र शन्या के साथ सोमी जीवन संघर्ष करती है। पुरुष के न होने पर नारी का जीवन कितना भयंकर बन जाता है इसका चित्रण उपन्यास में हुआ है।

संदर्भ

१. *धार* , संजीव , पृष्ठ – ५४
२. समकालीन हिंदी उपन्यासों में आदिवासी विमर्श, डॉ शिवाजी देवरे पृष्ठ–१११
३. अल्मा कबूतरी, मैत्रेयी पुष्पा, पृष्ठ
४. सतपुड़ा के आंसू,एम.एल.वर्मा 'निकुंज', पृष्ठ–

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Impact Factor – 6.261 ▪ Special Issue - 112 ▪ Feb. 2019 ▪ ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

आंतरविद्याशाखीय राज्यस्तरीय चर्चासत्र

भारताच्या राजकीय व आर्थिक जडण–घडणीत महिलांचा सहभाग

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

श्री स्वामी समर्थ विद्या प्रसारक मंडळ, डांगसौंदाणे ता. बागलाण जि. नाशिक संचलित

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, रावळगाव ता. मालेगाव जि. नाशिक

– मुख्य संपादक –

डॉ. धनराज धनगर

– अतिथी संपादक –

प्राचार्य डॉ. अरूण डी. येवले

– विशेष कार्यकारी संपादक –

उपप्राचार्य प्रा. गौतम एस. निकम | **प्रा. अंबादास एन. पाचंगे**

प्रा. निलेश बी. महाजन | **प्रा. जितेंद्र व्ही. मिसर**

प्रा. शरद टी. आंबेकर

प्रशांत पब्लिकेशन्स

45. **नंदुरबार जिल्ह्यातील महिला बचत गटाच्या माध्यमातून महिलांचे आर्थिक व व्यावसायिक जडण–घडण** 125
- प्रा. शरद पंडित बैसाणे, प्रा.डॉ.श्रीमती विदया राजेद्र पाटिल

46. **संविधान सभेतील महिलांचा अभ्यास** 128
- प्रा. अंबादास नरसिंगराव पाचंगे

47. **पत्रकारीतेमध्ये महिलांचा योगदान (दीप्ती राऊत)** 132
- श्री. पगारे महेंद्र बाळू

48. **नोकरदार महिलांचा आर्थिक विकासातील सहभाग** 134
- समाधान लोटन कुंभार, डॉ. जयश्री महाजन

49. **संगीत क्षेत्रातील महिलांची जडण–घडण** 137
- रायबोले अर्चना रामरतन

50. **स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजवादी महिला सभेव्दारा झालेले खानदेशातील स्त्रियांचे समाजपरिर्वतन** 140
श्री. भूषण शांताराम वानखेडे, डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर

51. **स्वातंत्र्यपूर्व भारताच्या राजकीय जडण–घडणीत महिलांचा सहभाग** 146
- मंजूश्री आप्पासाहेब जाधव, प्रा. डॉ. पंकजकुमार शंकर प्रेमसागर

52. **सावित्रीबाई फुले सामाजिक, शैक्षणिक, महिला सबलीकरण व जागतिकीकरण स्त्री– शक्तीच्या प्रेरणास्त्रोत** 148
- विद्या दगडू वाघमारे

53. **जाहिरातीतील: स्त्री प्रतिमा** 151
- सविता चंद्रकांत वाकडे

54. **महिला सक्षमीकरणामध्ये कायदयाची भूमिका** 153
- मनिषा धाकडे

55. **बचत गटाच्या माध्यमातून आर्थिक, व्यावसायिक जडण–घडण** 155
- उषा इंगळे

56. **मराठा दलित, आदिवासी, भटक्या विमुक्त व ओबीसी महिलांची राजकीय,आर्थिक,प्रशासकीय सांस्कृतिक व साहित्यिक जडण–घडण** 157
- सुरेखा शेषराव इंगळे

57. **माहिती तंत्रज्ञान आणि स्त्रियांची जडणघडण** 160
- आकांक्षा भूषण कांबळे

58. **दलित चळवळ आणि स्त्रियांची जडणघडण** 163
- वर्षा भूषण कांबळे

59. **महात्मा गांधी रोजगार हमी योजनेतील महिलांचा सहभाग : विशेष संदर्भ लातूर जिल्हा** 166
- प्रा. सुनिल काशिराम राठोड

60. **वीरांगना झलकारीबाई की ऐतिहासिकता के परिप्रेक्ष्य में** 170
- डॉ. विलास नागोराव कांबळे

61. **दलित स्त्री जीवन की आर्थिक एवं सांस्कृतिक वास्तविकताएँ** 174
- डॉ. दळवे सूर्यकांत माधवराव

62. **राष्ट्रीय आंदोलन मे महिलाओं की भूमिका** 176
- प्रा.डॉ.आर.एम.साळुंके

63. **भारतीय समाज में नारी** 179
- प्रा. गौतम शिवदास निकम

64. **हिंदी साहित्य में महिलाओं की जडण–घडण** 181
- रजनी शरद इंगळे

65. **Women's Participation in the Political and Economic Development of India** 183
- Dr. Lodhi Kaniz Fatma Niyaz Ahmed

66. **Sant Janabai's Literary Contribution** 186
- Dr. Swarali Chandrakant Kulkarni

67. **An Overview - Political Participation Of Women In Panchayati Raj System In India** 189
- Dr. Salma Ab. Sattar

Arts, Com. Science ... DHULE

स्वातंत्र्योत्तर काळात समाजवादी महिला सभेव्दारा झालेले खानदेशातील स्त्रियांचे समाजपरिर्वतन

श्री. भूषण शांताराम वानखेडे
पीएच.डी. संशोधक विद्यार्थी
कवियत्री बहिणाबाई चौधरी
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव

डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतव
पीएच.डी. संशोधक मार्गदर्शक व सहयोगी प्राध्याप
विद्यावर्धीनी सभेचे कला, वाणिज
व विज्ञान महाविद्यालय, धु

प्रास्ताविक : स्त्रियांच्या चळवळी आज जरी जगभर होतांना दिसतात. तरी स्वातंत्र्योत्तर काळात खानदेशात खऱ्या अर्थाने चळवळ उ राहीली ती समाजवादी महिला सभा मुळेच होय. खानदेशातील डॉ. कमलाबाई अष्टपुत्रे, कमलाबाई अजमेरा, मंदाताई टोणगांवर, लीलात पाटिल, लक्ष्मीबाई उपासनी, कमलाबाई मराठे, इंदुताई भालेराव, ताराबाई सोनाळकर इ. मुळे स्वातंत्र्यपुर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळाती खानदेशातील स्त्रियांविषयी समाजात जागृती केली. परंतु, खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्योत्तर काळात खानदेशात चळवळ उभी राहीली ती समाजवा महिला सभेच्या संस्थापिका श्रीमती. विजयाताई चौक यांच्यामुळेच होय.

दि. १६ मे १९७८ रोजी विजयाताईंनी समाजवादी महिला सभा ही धुळे येथे स्थापन केली. याविषयीची नोंद धर्मदाय आयुक्तांक सोसायटी ॲक्टनुसार करण्यात आली होती. तसेच दि. २० सप्टेंबर १९७८ ला या संस्थेची नोंदणी पब्लिक ट्रस्ट करण्यात आली. समाजवा महिला सभेचे १५०० सभासद खानदेशातील धुळे जिल्ह्यात होते, ही सभा २५ शाखांमधून काम करीत होती. धुळे शहरांमध्ये; शहर मध्यवर्त सुभाषनगर, देवपूर, पिंजारीचाळ, चाळीसगावरोड, कलामंदीर, शिवाजीनगर, आझाद नगर, बडगुजर प्लॉट अशा नऊ शाखा होत्या. तर धु ग्रामीण मध्ये ; वलवाडी, भोकर, निमडाळे, मेहेरगाव, चिंचवाड, कापडणे, जुनवणे, विंचुर, तरवाडे, खोरदड, चांदे, अजनाळे, फाग शिंदखेडा, नाणे, सिताणे, अशा सोळा शाखा होत्या.यांच्यामार्फत व विजयाताईंनीमुळे खानदेशात खऱ्या अर्थाने स्त्री चळवळ उभी राहीली

श्रीमती विजयाताई चौक (इ.स. १९३८ ते २००६):

जीवनपट : विजयाताईंचा जन्म दि. ३१ ऑक्टोबर १९३८ रोजी बुलढाणा (महाराष्ट्र) येथे झाला. त्यांचे वडिल उत्तमराव विठ्ठल पाटील हे बुलढाणा येथे जिल्हाधिकारी कार्यालयात कारकून पदावर काम करित असत. आई ताराबाई ही आपल्या कुटूंबात संसार व संस्कार करित असे. या संस्कारातूनच विजयाताईंचे संस्कार मन घडले व आपले शिक्षण त्यांनी मॅट्रिक पर्यंत (११ वी) केले होते. पुढे त्यांचा विवाह धुळ्यात विष्णुपंत शामराव चौक यांच्याशी झाला. विष्णुपंत हे पेशाने शिक्षक होते. त्यांनी आघाव ट्रेनिंग स्कूल, धुळे व पुढील काळात स्वत:चा यशवंत क्लास, धुळे सुरू करून अध्यापनाचे काम केले होते. स्वत: विष्णूपंत शिक्षक असल्याने विजयाताईंमध्ये असणारी स्त्री प्रबोधनाची चळवळ ही त्यांच्या पतींच्या साथीमुळे अधिकच विकास पावली.

राजकीय जीवनात वाटचाल : समाजासाठी आपण देणे लागतो यासाठी त्यांनी राजकीय जीवनात पदार्पण करून आपले सामाजिक कार्यदेखील सुरू केले होते. विजयाताईंनी सेवादलात बरेच वर्ष काम केले होते. समाजवादाविषयी त्यांच्या मनात आवड असल्यामुळे त्यांनी जनतादल हा पक्ष आपल्या राजकीय कारकिर्दीसाठी निवडला होता. जनतादल पक्षातर्फे विजयाताईंनी धुळे नगरपालिकेची निवडणूक लढवून नगरसेविका (इ.स.१९७२ ते १९७५) म्हणून उत्तम कार्यभार पार पाडला होता. यामुळे त्यांना जनतादल पक्षाने धुळे जिल्ह्याचे अध्यक्षपद देखील दिले होते.

विजया ताईंचा स्त्री उध्दाराच्या चळवळीत सहभाग : काँग्रेसच्या गांधीवादी नेत्या डॉ. सौ. कमलबाई अष्टपुत्रे यांच्याकडुन प्रेरणा घेऊन विजयाताईंनी आपल्या सामाजिक कार्याची सुरुवात केली. इ.स. १९७२ पासुन त्यांनी आपल्या सामाजिक कार्यास सुरूवात केली होती

प्रसंग म्हणजे जुने धुळे व देवपुर भागात अवघ्या ५, ८, व ९ व वयाच्या मुस्लिम मुलींवर बलात्कार झाला. तेव्हा निषेधसभा, मोर्चे चळवळीच्या आयोजनात सक्रिय सहभाग विजयाताईंनी घेतला होत समाजवादी महिला सभेमार्फत स्त्रियांचे आरोग्य, कुंटूंब नियोजन, हुंड अंधश्रध्दा, व्यसनाधिनता, स्त्रियांवरील अत्याचार राष्ट्रीय एकात्मत पर्यावरण प्रदुषण, ग्रामीण विकास, हुंडा निर्मुलन या प्रश्नांवर स्त्रियां जनजागरण स्त्रियांना दिलासा देण्याचे कार्य केले आहे.

कांडला बंदरातील जिल्ह्याच्या सत्याग्रहासाठी धुळे जिल्ह्या आठ तुकड्या पाठवण्यात आल्या होत्या. या सर्व तुकड्या महिलांच होत्या हे विशेष होय. अशा एकुण ३००० स्त्रियांनी या सत्याग्रह भाग घेतला होता. त्यात खानदेशातून महिलांचे पथक पाठविण्याम विजयाताईंचाच पुढाकार होता.

अन्यायाला तोंड फोडण्यासाठी दि. २६ जानेवारी १९८४ रो एक हुंडा विरोधी मोहिम विजयाताईंनी हाती घेतली. या मोहिम खानदेशातुन सुमारे २५००० स्त्रियांनी आपल्या रक्ताने त्या निवेदना सह्या केल्या. असे रक्तांकित निवेदन मा.पंतप्रधान श्रीमती इंदि गांधींना पाठविण्यात आले होते.

''परित्यक्त्या म्हणजे लग्नानंतर टाकुन दिलेल्या स्त्रिया किं तरूणपणातच पती मरण पावलेल्या स्त्रिया किंवा मुलं होत नाही म्हण टाकुन दिलेल्या स्त्रिया किंवा फक्त मुलींच जन्मास घालते म्हण सोडुन दिलेल्या स्त्रिया इ. होत.''

परित्यक्तांच्या प्रश्नांवर दि. ११ जुलै १९८९ रोजी परित्यक्तां परिषद धुळे येथे भरवली होती. हुंडाबळीची संख्या सारखी वाढत आ स्त्रियांवरील अत्याचार देखील वाढत आहेत कोर्टाचा निकाल लाग नाही. आत्महत्येस स्त्रियांना प्रवृत्त करतात अशा प्रश्नांवर सातत्य विजयाताईनी मोर्चे काढुन लावून धरला होता. त्यासाठी नागपूर, मुं

RESEARCH JOURNEY Internationl Multidisciplinary E-Research Journal ISSN : 2348-7143 February 2019
Impact Factor (SJIF) - 6.261 | Special Issue 112 : भारताच्या राजकीय व आर्थिक जडण-घडणीत महिलांचा सहभाग

व खानदेशात (धुळे, नंदुरबार जळगाव जिल्ह्यात) जवळपास २०० मोर्चे व तेवढेच सामाजिक बहिष्काराच्या सभा श्रीमती विजयाताई चौक यांनी घेतल्या होत्या.

दारूमुळे घर उद्ध्वस्त होते, कुटुंब उघडे पडते, मुलाबाळांची शिक्षणाची गैरसोय होते, दारूमुळे कुटुंबातील स्त्रिया परित्यक्ता होतात. यासाठी विजयाताईंनी समाजवादी महिला सभेमार्फत २५००० स्त्रियांच्या स्वाक्षऱ्या घेवून मा. मुख्यमंत्री शरद पवार यांना दारूबंदीचे निवेदन दिले होते. तसेच ग. नं. ५, मधील गांधी तत्त्वज्ञान मंदीराच्या जागेतील दुकान, देवपूरातील दारू दूकान, मोचीवाड्यातील दारू दुकान इ. हि धुळे शहरातील दुकाने बंद केली होती. धुळे जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात थाळनेर, चिमठाणे, फागणे, मंदाणे इ. ठिकाणी दारूची दुकाने बंद करण्यासाठी मोर्चे, सभा व धरणे धरण्यात आली होती.

असे अनेक समाजसुधारण्याचे व महिलांच्या उध्दाराचे कार्यक्रम विजयाताईंनी त्या काळात चालविले होते. त्यासाठी त्यांनी काही संस्था व संघटना देखील स्थापन केल्या होत्या. जसे

१. समाजवादी महिला सभा, धुळे (दि. १६ मे १९७८)
२. कल्याणी आश्रम, धुळे (१९९१ - १९९२)
३. सरकार मान्य, कल्याणी कौटुंबिक सल्ला केंद्र, धुळे (१९९२ - १९९३)
४. समता शिवण कला केंद्र, धुळे (दि. १० जुन १९७५)
५. बहिणाबाई महिला सहकारी पतसंस्था, धुळे
६. सावित्रीबाई फुले स्मारक समिती, धुळे
७. तारा फाटक व्याख्यानमाला, धुळे.

याशिवाय विजयाताईंनी समाजवादी महिला सभेमार्फत महिलांच्या सबलीकरणासाठी अनेक कार्यक्रम हाती घेतले होते. जसे, पुढीलप्रमाणे...

समाजवादी महिला सभेतर्फे लाटणे मोर्चा (दि. १३ सप्टेंबर १९८९)

इ.स. १९८९ मध्ये जीवनावश्यक वस्तूंच्या दरात दिवसेंदिवस भाववाढ झाली होती. या भाववाढीच्या विरोधात दि. १३ सप्टेंबर १९८९ रोजी समाजवादी महिला सभा शाखा धुळे व महागाई विरोध संयुक्त प्रतिकार समिती धुळेतर्फे धुळे कलेक्टर कचेरीवर लाटणे मोर्चा काढण्यात आला. ह्या लाटणे मोर्चाचे नेतृत्त्व समाजवादी महिला सभेच्या अध्यक्षा श्रीमती विजयाताई चौक, मालती मराठे, जोत्सना खैरनार, सरला मोरे, इंदूमती मराठे, मीरा शिंदे, लक्ष्मी पाटील, शांता गुरव, उषा भावसार इ. महिला कार्यकर्त्यांनी केले होते. अशाप्रकारे महागाई विरोधात समाजवादी महिला सभेने आपली राजकीय चळवळ उभारली होती. परित्यक्ता या प्रश्नाविषयी खानदेशात समाजवादी महिला सभेने मोठी चळवळ उभारली होती. या प्रश्नाकडे लक्ष देण्यासाठी श्रीमती विजयाताई चौक यांनी विधानसभेवर दि. १८ एप्रिल १९९० रोजी मोर्चा नेला होता. असाच पुन्हा मोर्चा इ.स. १९९३ मध्ये नियोजित होता.

परित्यक्त्यांच्या प्रश्नी विधानसभेवर मोर्चा:

परित्यक्तांच्या प्रश्नांकडे महाराष्ट्र शासन हवे तसे लक्ष देत नसल्यामुळे दि. २५ डिसेंबर १९९३ रोजी नागपूर विधानसभेवर समाजवादी महिला सभा मोर्चा नेणार होती. तसेच महाराष्ट्र शासनाचा दि. १८ एप्रिल १९९१ रोजीच्या अहवालासंबंधी व परित्यक्तांच्या प्रश्नासंबंधीच्या कारणमीमांसेबाबत दि. १३ डिसेंबर १९९३ रोजी श्रीमती विजयाताई चौक यांनी पुढिल मत मांडले होते. ते मत 'समाजाला जिव्हारी लागेल व मन शुन्य करून टाकेल' असे होते. असा परित्यक्तांचा गंभीर प्रश्न समाजापुढे त्यांनी मांडला होता.

जळीत महिलांचे दुःख : समाजवादी महिला सभा इ.स. १९८१ पासून स्त्रियांच्या प्रश्नांवर काम करीत होती. हुंडाबळी संदर्भात त्यांचा सर्वे सुरू असतांना, परित्यक्तांचे अनेक गंभीर प्रश्न समोर आले होते. श्रीमती विजयाताई चौक, या एकदा जळीत महिलेला भेटण्यास गेल्या होत्या. तेव्हा त्या जळीत महिलाची घटना विजयाताईनीं सांगितली की, ''५६ टक्के जाळलेली व आता आईकडे असलेली एक २२ वर्षाची युवती आपले दुःख सांगून रडत होती. 'ताई' मी त्या छळाला कंटाळून आत्महत्या करायला गेली आणि आज अपंग होवून बसले. 'ताई' माझ्यासारख्या अनेक मुली आहेत. हो...''

इ.स. १९८२ या वर्षी श्रीमती विजयाताईनी कोर्टात जावून चौकशी सुरु केली. तसेच इ.स. १९८३ ते १९८५ या काळात पोटगी संबंधी सर्वे द्विभार्या प्रतिबंध कायद्यासंबंधीचा सर्वे व खेडोपाडी मिटींग घेवून या प्रश्नाची पाहणी सुरू केली. या सर्वेक्षणातून व मुलाखतीतून पुढिल एक भयानक सत्य बाहेर पडले.

धुळे जिल्हात ६०० मुली परित्यक्ता : इ.स.१९८३ ते १९८५ मध्ये धुळे जिल्ह्यातून ६०० मुलींपैकी १९ ते २५ या वयोगटात ४०० मुली (६७ टक्के) परित्यक्ता आहेत. यात व्यसनाधिनता, अल्पवयीन लग्न, हुंड्यापाई व दिसायला चांगल्या नाहीत. म्हणून टाकून दिल्या होत्या. २५ ते ३५ या वयोगटात १५० मुली परित्यक्ता आहेत. यात मुल न होणे, वारंवार आजारपण व पांढरे डाग अशी कारणे आढळलीत. ३५ ते ५० वयोगटात ५० स्त्रिया आढळल्या. यात काही स्त्रियांना फक्त मुलीच होतात म्हणून टाकून देण्यात आले होत्या.

श्रीमती विजयाताई चौक, ''हळदीच्या डागावर त्या आपलं जीवन नातेवाईकांच्या आधारे जगतात. चौगांव, उडाणे, गोताणे येथे तर प्रत्येक घरची एक मुलगी परितक्ता आहे.'' असे या प्रश्नासंबंधीचे चित्र डोळ्यासमोर येवू लागले.

इ.स.१९८६ ते १९८९ या काळात धुळे जिल्ह्यात व महाराष्ट्रात परिषदाचे आयोजन करून या प्रश्नाचे स्वरूप समाजासमोर उभे केले होते. परित्यक्तांचे त्यासाठी पदयात्रेचे आयोजन केले व हा प्रश्न त्यांनी समाजासमोर उभा केला.

श्रीमती विजयाताई चौक, ''परित्यक्तांचा प्रश्न सोडवायचा असेल तर सामाजिक, आर्थिक व शासकीय पातळीवर प्रश्न हाताळल्याखेरीज सुटू शकणार नाही. आर्थिक दृष्टीने ती स्वावलंबी झाली. पहिले तिला सामाजिक प्रतिष्ठा लाभली पाहिजे, शासकीय पातळीवर पोटगी व द्विभार्या प्रतिबंध कायद्यामध्ये बदल करून तिच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न शासनाने सोडविला पाहिजे.''

प्रथम परित्यक्तांचा मोर्चा नागपूर विधान सभेवर नेला : शासकीय पातळीवर चर्चा व्हावीं म्हणून मुंबईमध्ये मुख्यमंत्री मा.श्री.

शरदरावजी पवार यांना दि. १८ एप्रिल १९९० ला एक निवेदन सादर करून या प्रश्नावर शासनाचे लक्ष वेधण्याचे काम त्यांनी केले होते. परंतु याबाबत शासनाने कुठलेही पाऊल न उचलण्यामुळे दि. ११ डिसेंबर १९९० रोजी समाजवादी महिला सभेने नागपूर अधिवेशनात परितक्तांचा मोर्चा नेला होता. या परित्यक्तांचा आपला दबलेला आवाज शासनाच्या दरबारी पोहोचल्यावर याची नोंद मुख्यमंत्री श्री. शरदरावजी पवारांनी यांनी घेतली. त्यांनी स्त्री संघटनांची बैठक घेऊन अभ्यासगटाची स्थापना केली. या अभ्यास गटात विद्या येलोसे -मुंबई, श्रीमती विजयाताई चौक-धुळे, ॲड. साबळे, -पुणे, सीमा साखरे -नागपूर, ॲड. इंदिरा जयसिंग - मुंबई, निलम गोऱ्हे - पुणे, आ.डॉ.सौ.शालीनीताई बोरसे-धुळे, शैला लोहिया - अंबाजोगाई, रतिमा पटेल - औरंगाबाद, रूपा शहा, प्रमिला जरद यांचा समावेश होता. या अभ्यास गटाने दि. १८ एप्रिल १९९१ रोजी पुढिल अहवाल सादर केला.

१८ एप्रिल १९९१ चा अहवाल : परंतु इ.स.१९९१ ते १९९३ या दोन वर्षाच्या काळात राजकीय घडामोडींमुळे काही हालचाल होवू शकली नव्हत्या. मध्यंतरीच्या काळात मुख्यमंत्र्यांनी एक मिटींग घेतली. घ्या सर्व प्रयत्नांमुळे परितक्तांच्या प्रश्नाला वाचा फुटून परितक्तांचा पुनर्वसन प्रश्न सुटू शकतो का? दि. १८ एप्रिल १९९१ रोजी केलेल्या अहवालात आहे तरी काय? काय मागण्या केल्यात? परितक्तांच्या संदर्भात कोणत्या कायदेशीर सुधारणा करणे आवश्यक आहे? याप्रश्नाची माहिती या अहवालात होती.ङ तो अहवाल पुढीलप्रमाणे होता.

१. परित्यक्तांची व्याख्या व्यापक करावी अशी शिफारस होती. लग्न न करता एखाद्या पुरुषाबरोबर पतीपत्नी या नात्याने राहणारी स्त्री कायदेशीर अथवा बेकायदेशीर विवाह बंधनातील दुसरी पत्नी, हिंदू विवाह कायद्यानुसार जरी दुसरा विवाह बेकायदेशीर ठरविला असला तरी, पहिल्या विवाहाबाबत गुप्तता बाळगून दुसरे लग्न करण्याचा प्रकार काही पुरूष मंडळी करतात. त्यामुळे आपले लग्न झाले आहे म्हणून दुसरी पत्नी बिनधास्त असते. पण तिच्यावर जर काही वाईट प्रसंग आला तर तिला पोटगी नाही व तिचा विवाहही बेकायदेशीर असतो. अशी स्त्री सुध्दा पोटगी मिळावी म्हणून या अहवालात शिफारस केली होती.
२. १२५ व्या कायद्यानुसार पोटगीची रुपये ५०० कमाल मर्यादा काढून टाकण्याची शिफारस केली होती. कारण ही मर्यादा इ.स. १९५५ मध्ये निश्चित झाली होती. नंतरच्या काळात ग्राहक निर्देशांक कितीतरी पटीने वाढलेला होता. म्हणून ही मर्यादा आता वाढवायला हवी.
३. निर्वाह निधीचा भत्ता ठरविताना केवळ पतीचे उत्पन्न ही बाब लक्षात घेऊ नये. तर त्याची संपत्ती व अन्य मार्गांने मिळणारे उत्पन्न लक्षात घ्यावे. तसेच कुटुंबातील त्याचा वाटा या गोष्टीत देखील विचारात घेण्यात यावा. असा निर्वाह भत्ता परितक्तेला किमान ६ महिने आगाऊ द्यावा असा आदेश देण्याचा अधिकार दंड अधिकाऱ्यांना असावेत. अशी शिफारस करण्यात आली होती.
४. एखाद्या नोकरी करणाऱ्या व्यक्तीस त्याच या परित्यक्ता पत्नीला निर्वाह भत्ता देण्याचा आदेश जर न्यायालयाने दिला असेल तर ही रक्कम संबंधित व्यक्तीच्या पगारातून कापण्यात यावी व ती रक्कम धनादेशाद्वारे त्या परित्यक्ता स्त्रीला मिळावी.
५. अनेकदा न्यायालयाने निर्णय देवूनही प्रत्यक्षात त्या परित्यक्तेला निर्वाह भत्ता दिला जात नाही. जर अशाच पध्दतीने एखाद्या पतीने निर्वाह भत्ता देण्याचा आदेश न पाळल्याबद्दल त्याची तुरुंगात रवानगी करण्याचे अधिकार न्यायालयास देण्यात यावे.
६. महिला विकास पत्राच्या माध्यमातून महिला विकास निधी निर्माण केला जावा. अशी अभ्यास गटाची सूचना होती. ही रक्कम महिला विकासपत्रे आयकराच्या ८० कलमाखाली आयकर मुक्त असावीत. त्यामुळेच महिला विकास पत्राला प्रतिसाद मिळू शकेल.
७. त्याप्रमाणे गार्डीयन्स व वाईस कायदा व हिंदू मायनॉरिटी आणि गार्डीयन्स कायदा तसेच वैयक्तिक कायद्यात सुधारणा करून १० वर्षाखालील मुलाचा ताबा आईकडेच असावा. 'सध्या वडील हेच अपत्याचे नैसर्गिक पालक मानले जातात. कायदेमंडळाने देखील ही गोष्ट महिलांच्या बाबतीत संताप व्यक्त करणारी असल्याचे म्हटले होते.' तसेच आई व वडील हे दोघी नैसर्गिक पालक असल्याने या कायद्यात सुधारणा करणे गरजेचे आहे.
८. विवाहानंतरची जी संपत्ती असेल त्याची मालकी पतीपत्नी या दोघांची संयुक्त असावी. यावेळी कोणाच्या उत्पन्नातून ती खरेदी केली याचा विचार केला जाऊ नये. पती व पत्नी राहत असलेले घर हे दोघांच्या मालकीचे असते. तसेच स्त्रीधन हे पत्नीच्या मालकीचे असावे अशी सूचना या अभ्यास गटाने केली होती.
९. जिल्हा व तालुका पातळीवर निवारा घर असावे. असे घर महिलांना आश्रय देवू शकेल अशा स्वरूपाचे शासनाचे गृहनिर्माण महामंडळ व इंदिरा आवास योजनेत परितक्तांसाठी जागा व घरे सवलतीच्या दरात बांधून द्यावीत. परित्यक्तेला स्वतंत्र रेशनकार्ड असावे. तसेच परितक्ता, विधवा स्त्रियांना ३० टक्के जागा आरक्षीत करण्यात याव्यात व रोजगार उपलब्ध करून द्यावा. परितक्तांच्या मुलांना वसतीगृह, आश्रमशाळेला जागा राखीव ठेवाव्यात. प्रत्येक गावात एक पोलीस पाटील नेमण्यात यावा. तसेच महिलांचा ताबा व

स्त्रीधन या प्रश्नाबाबत महिलांना सहाय्य करण्याची कडक सूचना पोलीस खात्याला देण्यात याव्या. अशा सूचना या अहवालात होत्या.

सदरचा अहवाल शासनाला दि. १८ एप्रिल १९९१ रोजी सादर केला. महाराष्ट्राचे शासन हे पुरोग्रामी शासन आहे व महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री श्री. शरदरावजी पवार यांनी या प्रश्नाला चालना दिली होती. म्हणुन इ.स. १९९३ च्या नागपूरच्या हिवाळी अधिवेशनात परित्यक्तांचे दुःख दूर करण्यासाठी व शासनाने पुढचे पाऊल टाकून अहवाल मंजूर करावा.अशा दबावासाठी दि. २५ डिसेंबर १९९३ रोजी परित्यक्तांचा मोर्चा नागपूर विधानसभेवर नेण्याचे प्रयोजन श्रीमती. विजयाताई चौक यांनी केले होते.

परंतु, ''परित्यक्ता अहवाल'' हा अहवाल पूर्णपणे मंजूर न केल्याने मुख्यमंत्र्यावर टिका करून शासनाच्या असहकार्याबद्दल त्यावेळी नाराजी विजयाताई चौक यांनी व्यक्त केली होती. समाजाची मानसिकता बदलण्याचा तो प्रयोग होता. असा याकाळात उद्भवलेल्या परित्यक्तांचा प्रश्न सोडविण्यासाठी विजयाताई चौक या आयुष्यभर झटल्या होत्या.

विजयाताई चौक या केवळ धुळे जिल्ह्यात कार्यरत होत्या असे नाही. जर एखादी घटना ही स्त्रियांवर अन्याय करणारी घडली. तर त्या अन्य जिल्हातही चळवळ करत असत. इ.स. १९९३ मध्ये जळगांव येथे स्त्रियांवर अन्याय करणारी एक घटना घडली होती.

जळगाव सेक्स स्कँडल (इ.स.१९९३):

इ.स. १९९३ जुलै मध्ये जळगाव शहरात एक मोठे सेक्स स्कँडल उघडकीस आले होते. जळगाव शहरातील सुशिक्षित व मोठ्या घरातील तरूणी व स्त्रिया अडकल्याचे उघडकीस आले व महाराष्ट्रभर खळबळ उडाली होती. या प्रकरणाचा छडा पोलिस अधीक्षक दिपक जोग यांनी लावला होता. या प्रकरणात काँग्रेसचे नगरसेवक पंडीत सकपाळ व राजू तडवी हे दोषी होते. मात्र इ.स. २००० मध्ये मुंबई उच्च न्यायालयाने पुराव्या अभावी पंडीत सकपाळ याला निर्दोष जाहिर केले. या निकालामुळे जळगावसह संपूर्ण खानदेशात मोठा असंतोष निर्माण झाला. पंडीत सकपाळ सुटकेनंतर जळगावमध्ये हजारो महिलांनी, हजारोच्या संख्येने एक मुक मोर्चा काढला होता. समाजवादी महिला सभेच्या वतीने विजयाताईंनी या सेक्स स्कँडलच्या विरोधात धुळे व जळगांव येथे असे दोन मोर्चे आयोजित केले होते. त्यावेळी धुळे शहरात ५००० महिला सहभागी होत्या तर जळगांव येथे १००० महिला माल ट्रकने गेल्या होत्या. या मोर्चामार्फत मा.जिल्हाधिकारी धुळे व मा. जिल्हाधिकारी, जळगांव यांना या घटनेच्या विरोधात निवेदने दिली होती.

श्रीमती विजयाताई चौक या नुसत्या वाक्यपंडीता नव्हत्या. म्हणून त्यांनी इ.स. १९९१-९२ मध्ये परित्यक्त्यांच्या उध्दारांसाठी कल्याणी आश्रम, धुळे येथे उभारला. या आश्रमात त्या मुलींमध्ये शिक्षण, निर्भयता व स्वावलंबन हे गुण आणले जात असत. तसेच प्रत्यक्ष कृतीशीलता म्हणजे त्यांचा विवाह देखील करण्यात येत असत.

समाजवादी महिला सभेचे एक पुरोगामी पाऊलः

समाजवादी महिला सभेतर्फे दि. ३ जानेवारी १९९५ रोजी धुळे येथे दुपारी २ वाजता एका परित्यक्तेचा विवाह घडवून आणला. याचदिवशी धुळे शहरातील विविध क्षेत्रात व सामाजिक चळवळीत कार्यकरणाऱ्या 'उपेक्षीत महिला कार्यकर्त्यांना सन्मानपत्र प्रदान करण्याचा कार्यक्रम' होणार होता. असा हा दुहेरी कार्यक्रम, निराधार, असहाय महिलांचे आधारस्थान बनलेल्या कल्याणी आश्रम, धुळे या ठिकाणी होणार होता.

समाजवादी महिला सभा गेल्या वर्षापासून (दि. ३० जानेवारी १९९४) या प्रकारचा कार्यक्रम राबवत होती. गेल्या वर्षी कल्याणी आश्रमातील आशा खैरनार या परित्यक्तेचा विवाह सर्व दृष्टीने सुयोग्य असा वर शोधून करून देण्यात आला होता. आशा खैरनार हिचा भानुदास शिंपी शी झालेला विवाह व त्यानंतर त्यांचा सुखाने चालू असलेला संसार हे सभेच्या प्रयत्नांना यश येत असल्याची साक्ष देत होते. म्हणून या जोडप्याचाही सत्कार या कार्यक्रमात होणार होता.

हा कार्यक्रम समाजवादी महिला सभेतर्फे सावित्रीबाई फुले गौरव समितीच्या वतीने दरवर्षी त्यांच्या जयंतीच्या दिवशी अर्थात ३ जानेवारीला आयोजित केला जात असे. या वर्षी (इ.स. १९९५) सत्कारार्थी मध्ये धुळे शहरातील सर्व क्षेत्रातील, विभिन्न विचार प्रणाली असलेल्या संघटनामध्ये काम करणाऱ्या व विधायक तसेच संघर्षात्मक कार्यात विशेष योगदान असूनही आजपर्यंत दुर्लक्षिल्या गेलेल्या ४२ महिलांचा समावेश होता. पुढील वर्षी (इ.स. १९९६) हा उपक्रम जिल्हा स्तरावर राबविण्यात येणार होता. तसेच सभेच्या १६ वर्षाच्या कार्याचा आढावा घेणारी स्मरणिकाही तेव्हा प्रकाशित होणार होती.

या वर्षी (इ.स. १९९५) विवाहबध्द होणारी कविता देसले हि कल्याणी आश्रमात राहत होती. ती मुळची कोठली जि. धुळे येथील असून गरीब स्वभावची कविता आश्रमात आल्यापासून धीट झाली. त्या काळातही आपल्या वडीलांचा विरोध पत्करून ती या लग्नाला तयार झाली होती. तिने आश्रमात राहून आपले शिक्षण पूर्ण केले, तिचे शिक्षण पदव्युत्तर पर्यंत झाले होते. तिने कला शाखेत बी.ए. केले होते. तसेच तिने उत्तमप्रकारे टायपिंग, नर्सिंग इ. शिक्षण क्रम या आश्रमात राहुनच पूर्ण केले होते. कल्याणी आश्रमातून परित्यक्तांना विविध हस्तव्यवसाय शिकवून स्वतःच्या पायावर उभे करण्याचा सभेचा प्रयत्न असे. अशा अनेक स्त्रिया सभेने स्वावलंबी केल्या होत्या. परंतु सामाजिक मान्यतेच्या दृष्टीने त्यांचे पुर्नविवाह करून देण्यासाठी सभा प्रयत्नशील होती. तिच्याशी विवाह करणारे गोकुळ पवार हे पूर्णतः दारूबंदी व मांसाहारबंदी असलेल्या इंदवे ह्या गावचे रहिवाशी होते. या विवाहसंबंधामुळे आश्रमातील इतरही मुलींशी लग्नच करण्याची उत्सुकता त्याकाळी अनेकांनी दाखवली होती.

ह्या कार्यक्रमाचे आयोजन श्रीमती विजयाताई चौक, अर्चना हातेकर, अॅड. स्मिता कुलकर्णी, सौ. रजनी कुलकर्णी, इंदुमती मराठे, सुमनबाई शिंपी, सौ. जकातदार, प्रकाश पाटील, कापडणीस इ. केले होते.

परित्यक्तेचा विवाह संपन्न : दि. ३ जानेवारी १९९५ रोजी समाजवादी महिला सभा, धुळे प्रेणीत सावीत्रीबाई फुले गौरव समितीतर्फे

DHULE

सावित्रीबाई फुलेंच्या १६४ व्या जयंती निमित्त आयोजित करण्यात आलेल्या परित्यक्ता विवाह व कार्यकर्त्या महिलांच्या सन्मानाच्या कार्यक्रमाचा तो दिवस उगवला.

समाजवादी महिला सभा चालवित असलेल्या कल्याणी आश्रमाच्या (धुळे) परिसरात हा कार्यक्रम होता. स्वागत व स्वागतगित गायनाने कार्यक्रमाची सुरूवात झाली. खानदेशी कवी वा. रा. (तात्या) सोनार ह्यांच्या हस्ते दिप प्रज्वलन झाले. त्यानंतर सावित्रीबाई फुलेंच्या प्रतिमेला हार अर्पण करण्यात आला व प्रास्ताविकपर भाषण विजयाताई चौक यांनी केले. त्यात त्यांनी सन्मानार्थी महिलांचा परिचय करून दिला होता.

त्यानंतर आश्रमकन्या कविता देसले व श्री. गोकुळ पवार यांचा विवाह प्रसिध्द मराठी साहित्यीक व विचारवंत श्री. यदुनाथ थत्ते यांच्या पौरोहित्याखाली साधेपणाने पण उत्साहात संपन्न झाला. 'समाजाची परित्यत्कांकडे बघण्याचा दृष्टीकोनातून परित्यत्का महिलांच्या पुनर्वसनाबाबत विचार करण्याची गरज आज निर्माण झाली आहे.' असे विचार श्री. यदुनाथ थत्ते यांनी त्यावेळी व्यक्त केले होते.

कार्यक्रमाच्या उत्तरार्धात सन्मान पत्राचे वाटप करण्यात आले. प्रारंभी श्री. कांतीलालजी गुजराथी, व सौ. चमेलीबेन गुजराथी व श्री. टी. पी. महाले व सौ. महाले या दाम्पतीचा अनेक वर्षाचा सहकार्याबद्दल शाल व श्रीफळ देऊन सत्कार करण्यात आला. तद्नंतर विविध क्षेत्रातील उपेक्षित कार्यकर्त्यांचा सत्कार करण्यात आला. तब्बल ३५ ते ४० महिलांचा सत्कार या वेळी करण्यात आला. त्यानंतर रेशमाबाई शिरसाठ, विजयाताई देशपांडे, सुमित्रा पाडवी यांची प्रातिनिधीक भाषणे झाली. प्रमुख पाहुण्यांचीही भाषणे झाली. ॲड. झेड. बी. पाटील (नानां) नी 'महिलांना समान अधिकार देण्यात यावेत' असे प्रतिपादन केले होते.

खानदेशातील सुप्रसिध्द प्राध्यापक डॉ. मु. ब. शहांनी 'परित्यत्का विवाहा ऐवजी कल्याणी विवाह' म्हणण्यात यावेळी असे सुचविले. या प्रसंगी रांगोळी, लेखन-वाचन, वैयक्तिक व सामुयिक गीतगायन, जलवाचन, पाककला (शंकरपाळे, पुरण पोळी इ.) भरतकाम इ. स्पर्धातील यशस्वी स्पर्धकांना बक्षिसे देण्यात आली. सूत्रसंचालन सौ. कुळकर्णी यांनी केले. विजयाताईंनी सर्वांचे आभार मानले. राष्ट्रगीताने कार्यक्रमाची सांगता झाली. धुळ्यात सावित्रीबाई फुलेंच्या पुतळा उभारण्यात यावा, असेही यावेळी ठरविण्यात आले होते.

पुढील काळात म्हणजे दि. १० मार्च १९९७ रोजी महाराष्ट्रातला पहिला सावित्रीबाईंचा पुर्णाकृती पुतळा धुळ्यात पांझरा नदीकाठी उभारला गेला. अशाच प्रकारे समाजवादी महिला सभेने पुढील वर्षी दि. ३ जानेवारी १९९६ रोजी अंजना - देविदास यांचा आंतरजातीय विवाह करून दिला होता. असे ३ परित्यक्तांचे व २५ आश्रमातील मुलींचे विवाह समाजवादी महिला सभेने लावून दिले आहेत. असे एकुण इ.स. २००५ पर्यंत ६७ विवाह या सभेने लावून दिले होते. या कार्यक्रमा सोबतच स्त्रियांमध्ये जाणीव जागृती व्हावी, यासाठी ही सभा व्याख्यांनमालेचे आयोजन करीत असे.

समाजवादी महिला सभा, धुळेतर्फे ताराफाटक व्याख्यानमालेचे आयोजनः

कै. भाऊ फाटक यांच्या पत्नी ताराबाई फाटक यांच्या नावाने दर वर्षी १२ फेब्रुवारीला तारा फाटक व्याख्यानमाला आयोजित करण्यात येत असे. अशीच एक व्याख्यानमाला १९९५ साली होणार होती. समाजवादी महिला सभा, धुळेतर्फे तारा फाटक व्याख्यानमाला दि. १२ फेब्रुवारी १९९५ पासून सुरू होणार होती. कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी समाजसेविका सौ. सुमनताई भाल्डे या उपस्थित राहणार होत्या. तसेच प्रमुख वक्ते म्हणून मृदुला वर्मा या 'निर्णय प्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग' या विषयावर उपस्थितांना मार्गदर्शन करणार होत्या.

तरी महिलांनी मोठ्या संख्येने सदर व्याख्यान मालेसाठी दि. १२ फेब्रुवारी १९९५ रोजी दुपारी ठिक २ वाजता यशवंत क्लासेस, ग. नं. ५, नगरपट्टी, धुळे येथे उपस्थित रहावे, असे आवाहन करून कार्यक्रमाचे आयोजन समाजवादी महिला सभेतर्फे श्रीमती विजयाताई चौक, सौ. रजनी कुळकर्णी, मालती मराठे, सुमनबाई शिंपी, विणा जकातदार, काशीबाई सातभाई, विमल ठाकूर इंदुमती मराठे इ. कार्यकर्त्यांनी केले होते. अशा प्रकारे जाहिरात करुन कै. भाऊ फाटक यांच्या पत्नी ताराबाई फाटक यांच्या नावाने दर वर्षी १२ फेब्रुवारी ला ताराफाटक व्याख्यानमाला आयोजित करण्यात येत असे.

आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस जगभर साजरा केला जातो. समाजवादी महिला सभेतर्फे हा दिवस दर वर्षी अत्यंत उत्साहाने साजरा करण्यात येत असे. दरवर्षाप्रमाणे इ.स. १९९५ साली देखील या सभेतर्फे हा दिवस अत्यंत उत्साहाने साजरा करण्यात आला.

आजची स्त्री ही समानतेच्या वाटेवर : प्रा. सौ. अर्चना हातेकर

समाजवादी महिला सभेतर्फे दि. ८ मार्च १९९५ रोजी आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस जगभर साजरा करण्यात आला. या कार्यक्रमाचे दिपप्रज्वलन कार्यक्रमाच्या प्रमुख वक्त्या प्रा. सौ. अर्चना हातेकर यांच्या हस्ते संपन्न झाले. पाहुण्यांची ओळख, स्वागत व प्रास्ताविक समाजवादी महिला सभेच्या कार्यकर्त्या सौ. मालती मराठे यांनी केले. त्यांनी आपल्या प्रास्ताविकात समाजवादी महीला सभेची कार्ये व उद्देश, जागतिक महिला सभेचे महत्व उपस्थित महीलांना सांगितले होते.

या कार्यक्रमाच्या प्रमुख वक्त्या सामाजिक कार्यकर्त्या प्रा. सौ. अर्चना हातेकर यांनी 'आजची स्त्री समानतेच्या वाटेवर' या विषयावर उपस्थित महिलांना मार्गदर्शन केले. आपल्या भाषणात त्यांनी 'जवळजवळ १३८ वर्षापुर्वी म्हणजे दि. ८ मार्च, १८५७ या दिवशी न्युयॉर्कमधील एका कपड्याच्या कारखान्यातील एक महिला कामगार घोषणा देत रस्त्यावर आली व आपल्या वरील अन्यायाला वाचा फोडली. या महिलेप्रमाणे आजही अनेक स्त्रिया आपल्या न्यायासाठी रस्त्यावर येत आहे. आज स्त्री जागृत झाली असून ती संघटीतपणे आपल्या हक्कांसाठी लढा द्यायला लागली आहे.' त्यापुढे म्हणाल्या की 'घराच्या चार भिंतीतले तिचे आयुष्य सिमित न राहता तिला 'चुल व मुल' यातुन मुक्त करून तिला शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक जीवनात प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्यासाठी समाजातील

पुरूषप्रधान संस्कृतीने आपला दृष्टीकोन बदलून परिश्रम केले पाहिजेत. स्त्री पुरूषांच्या बरोबरीने काम करू शकते, ती प्रत्येक क्षेत्रात नेत्रदिपक दिशा मिळवू शकते.' हे उपस्थित महिलांना प्रा अर्चना हातेकरांनी अनेक विविध उदाहरणांच्या आधारांनी समजावून सांगितले होते. त्या आपल्या भाषणात पुढे म्हणाल्या की, 'आजही महाराष्ट्रात निरनिराळ्या स्त्री संघटना स्त्रियांवर झालेल्या अत्याचाराविरूध्द आपला आवाज उठवितात या आवाजाला शासनाने योग्य तो प्रतिसाद दिला पाहिजे व महीलावरील अन्यायाला न्याय मिळवुन दिला पाहिजे. महीलाविषयक धोरण कागदोपत्री न ठेवता त्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी झाली पाहिजे,' अशी अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली.

प्रा. अर्चना हातेकर, 'कायद्यामध्ये दिलेली स्त्री पुरूष समानता व्यवहाराच्या पातळीवर सफल झाली पाहीजे. यासाठी पुरूषांच्याच सहकार्याची गरज असुन घरातील पुरूष केवळ पती म्हणुन वर्चस्व गाजविणारा नको, तर तो तिचा सखा, मित्र असावा एकमेकांमध्ये सुसंवाद साधणारा असावा. व तिच्याशी जिव्हाळ्याचे संबंध ठेवून तिला धैर्यवान बनवणारा व तिच्या सर्व गुणांचा विकास करणारा असावा' अशी त्यांनी पुरूषाकडून अपेक्षा व्यक्त केली होती.

याप्रसंगी समाजवादी महीला सभेच्या जिल्हा अध्यक्षा सौ. रजनी कुलकर्णी यांनी देखील 'मानवाला जन्माला आल्यानंतर त्याने संसार सांभाळून मातृऋण, पितृऋण व सामाजिक ऋण फेडले पाहीजे. व या सर्व ऋणातुन महीलांनी मुक्त होऊन धैर्याने पुढे आले पाहीजे.' अशी अपेक्षा व्यक्त केली व समाजवादी महिला सभेचे कौतुक हि केले होते. या कार्यक्रमास असंख्य महीला उपस्थित होत्या. कार्यक्रम यशस्वीतेसाठी सौ. सरला मोरे, सुशिला पाटील, सुमन शिंपी इ. नी विशेष परिश्रम घेतले होते.

अशा अनेक उपक्रमाद्वारे स्त्रियांमध्ये सशक्तीकरण व्हावे. यासाठी समाजवादी महिला सभा, धुळे हि संस्था कार्य करीत असे. या संस्थेच्या संस्थापक अध्यक्षा सौ. विजयाताई चौक यांनी तर 'स्त्री चळवळ' विषयी एक क्रांतीच त्या काळात घडवून आणली होती. हुंडाबळी, हुंडा अत्याचार, परित्यक्ता, स्त्री प्रबोधन, दारू बंदी, कुटुंब सल्लागार, परित्यक्तेचा विवाह इ. अनेक स्त्री विषयक गंभीर प्रश्नांबाबत त्यांनी उभारलेली चळवळ हि खानदेशातचे नाहि, तर जगातील एक अतुलनिय कार्य दिसुन येते. अशी कितीही उदाहरणे दिलीत, तरी समाजवादी महिला सभा, धुळे व विजयाताई चौक यांच्या स्त्रीविषयक कामगिरीचे मुल्यमापन करणे हे अपूर्णच ठरेल.

संदर्भ ग्रंथसुची :

१. कुलकर्णी सुहास व चंपानेरकर मिलिंद, असा घडला भारत- १९४७ ते २०१२, रोहन प्रकाशन, पुणे - ३०, तिसरी आवृत्ती एप्रिल २०१३, पृ. क्र.६२०.
२. शहा मु.ब. (संपादक), श्रीमती. विजयाताई चौक यांची शहा मु.ब. यांनी घेतलेली मुलाखत, खानदेशचा सांस्कृतिक इतिहास खंड-४ (खानदेशातील चळवळी), का.स.वाणी मराठी प्रगत अध्ययन संस्था, धुळे, आवृत्ती-जानेवारी २००४, पृ.क्र. १८०,१८७ व १९२,
३. जागृती, समाजवादी महिला सभा, धुळे, यांची रौप्य महोत्सव स्मरणिका, संपादक-विजया चौक, प्रकाशक-समाजवादी महिला सभा, धुळे, वर्ष-२००५, पृ.क्र. ६, १७, १९, २० व २१.
४. क्रांतीज्योती, महिला विशेषांक प्रकाशक-समाजवादी महिला सभा, धुळे प्रणित क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले स्मारक समिती, धुळे., वर्ष-१९९७, पृ.क्र. १४.
५. सबनीस श्रीपाल (संपादक), महाराष्ट्रातील इतिहासातील स्त्रियांचे योगदान, प्रकाशन- विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे, आवृत्ती - फेब्रुवारी २००७, पृ.क्र. ५८ ते ६०
६. दै. वार्ता, धुळे, गुरुवार, दि. १४ सप्टेंबर १९८९, पृ.क्र. १.
७. दै.वार्ता, धुळे, सोमवार, दि. १३ डिसेंबर १९९३, पृ.क्र. २.
८. दै. वार्ता, धुळे, दि. ०३ जानेवारी १९९५, मंगळवार, पृ.१
९. दै. वार्ता, धुळे, दि. ०४ जानेवारी १९९५, बुधवार, पृ.१.
१०. दै वार्ता, धुळे, दि. १२ फेब्रुवारी १९९५, रविवार, पृ.क्र.१.
११. दै. वार्ता, धुळे, दि. १९ मार्च १९९५, रविवार, पृ.२.
१२. श्रीमती. दिना चेतन चौक (विजयाताईंच्या मोठ्या सुनबाई), धुळे दि.३ मार्च २०१८ वेळ संध्याकाळी ६.०० ते ६.३० यांची मुलाखत.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. College DHULE

Impact Factor – 6.261 ISSN – 2348-7143
INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

RESEARCH JOURNEY

INTERNATIONAL E-RESEARCH JOURNAL

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February - 2019 SPECIAL ISSUE- 135 (B)

आधुनिक हिंदी साहित्य : विविध विमर्श

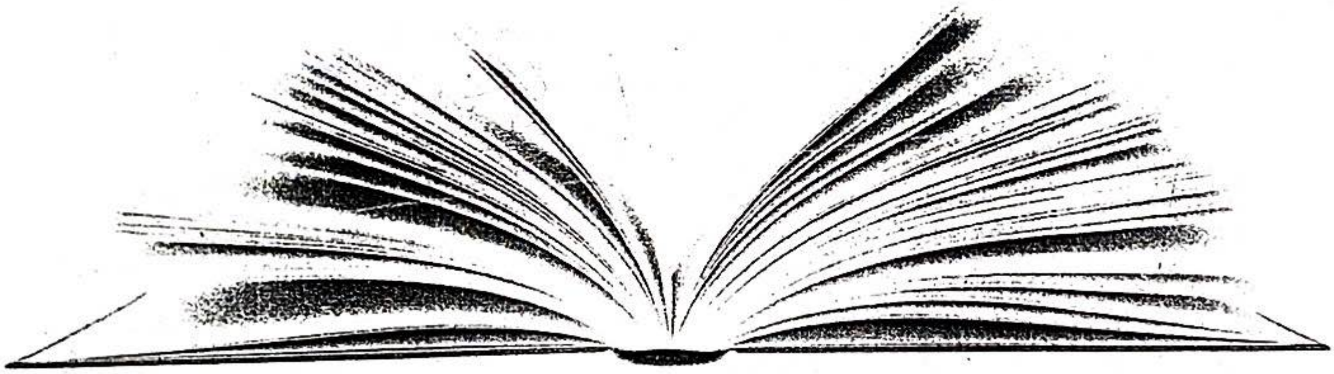

Guest Editor :
Dr. R. S. Patil
Principal,
P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &
S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada
Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue :
Dr. G. B. Kuwar
Head, Dept. of Hindi,
P.S.G.V.P. Mandal's S.I.P. Arts, G.B.P. Science &
S.T.K.V.S. Commerce College, Shahada
Dist. Nandurbar [M.S.] INDIA

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Yeola, Dist. Nashik (MS) India.

This Journal is indexed in :
- UGC Approved Journal
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)

RESEARCH JOURNEY

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 135 (B) - आधुनिक हिंदी साहित्य : विविध विमर्श
UGC Approved Journal
ISSN : 2348-7143
February-2019

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	शीर्षक	लेखक/लेखिका	पृ.क्र.
1	दलित और स्त्री शोषण – कारण, निवारण और सामाजिक न्याय	डॉ. सुशीला टाकभौरे	07
2	भगवंत अनमोल कृत उपन्यास 'जिंदगी ५०-५०' में किन्नर विमर्श	डॉ. मधुकर खराटे	16
3	हिंदी दलित कविता का शैलीगत अध्ययन	डॉ. ए. एम. पवार	24
4	नारी संवेदनाओं की उपन्यासकार : उषा प्रियंवदा	प्रा. अजित चव्हाण	28
5	'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में नारी विमर्श	डॉ. अशोक तायडे	34
6	संजीव के 'खोज' कथासंग्रह में संवेदना	प्रा.अविनाश अहिरे	36
7	आदिवासी संघर्ष कि गाथा 'रेत' उपन्यास	डॉ. भारती वळवी	41
8	'अल्मा कबुतरी' उपन्यास में आदिवासी चेतना	प्रा. दत्तात्रय पटेल	45
9	२१ वी सदी की कहानियों में किन्नर विमर्श	डॉ. अनिता जाधव	49
10	मध्यमवर्गीय परिवार की लडकी की संघर्षमय गाथा 'मुझे चाँद चाहिए'	डॉ. सुनिता कावळे	52
11	दलित कथाकारों की कहानियों में दलित विमर्श	डॉ. आशा कांबळे	55
12	'आखिरी सलाम' उपन्यास में वेश्या विमर्श	डॉ. जिजाबराव पाटील	59
13	दलित विमर्श के परिप्रेक्ष्य में फिल्म 'काला करिकालन' में प्रस्तुत प्रतीकों का अध्ययन	डॉ. महेंद्रकुमार वाढे	62
14	दलित विमर्श की सैद्धांतिकी – दलित सौंदर्यशास्त्र	डॉ. संजय रणखांबे	66
15	मालती जोशी की कहानियों में परित्यक्ता नारी	डॉ. गोकुलदास ठाकरे	72
16	सूरजपाल चौहान के 'छु नहीं सकता' एकांकिका संग्रह में दलित शोषण : एक समीक्षा	किरण चव्हाण	75
17	निर्मल वर्मा के उपन्यासों में नारी विमर्श	प्रा.माधुरी ठाकरे	79
18	मन्नू भंडारी की कहानियों में नारी विद्रोह	डॉ. महेंद्र रघुवंशी	83
19	'जंगली फुल' की समीक्षा	डॉ. मोहन चव्हाण	86
20	प्रवासी महिला कथाकारों की कथाओं में स्त्री संवेदना	डॉ. नागरत्न के.	89
21	स्त्री विमर्श : एक परिचय	प्रा. नाटवर तडवी	93
22	हिंदी साहित्य में नारी विमर्श	निकिता विसपुते	96
23	महादेवी वर्मा के गद्य साहित्य में नारी विमर्श	डॉ. शैलजा भंगाळे	99
24	अंतिम दशक के महिला साहित्यकार और चित्रा मृदूल	डॉ. राजेंद्र बाविस्कर	104
25	हिमांशु जोशी के उपन्यासों में व्यक्त नारी जीवन	डॉ. रविंद्र खरे	109
26	'वियोंड द जंगल एवं तृष्णा'	डॉ. जयश्री गावीत	113
27	वेश्याओं की अस्मिता तथा भटकाव के दोहरे से उभरने का प्रयास : 'आज बाजार बंद है'	डॉ.एस.एन.तायडे	116
28	नारी विमर्श के परिप्रेक्ष्य में 'रंगशाला' उपन्यास का अनुशीलन	डॉ. संजय ढोढरे	122
29	कमलेश्वर के उपन्यासों में स्त्री विमर्श	डॉ. संजयकुमार शर्मा	128
30	प्रेमचंद के उपन्यास साहित्य में नारी विमर्श	प्रा. संतोष तमखाने	133
31	उपन्यास विधा में नारी विमर्श	श्रीमती शोभा अहिरराव	138
32	दलित साहित्य की प्रवुत्तीयाँ एवं प्रासंगिकता	डॉ. सुनील पानपाटील	142
33	समकालीन हिंदी उपन्यासों में नारी विमर्श	डॉ. सुनील पाटील, प्रा.बी.एन. पाटील	147
34	सुभद्राकुमारी चौहान की कहानियों में नारी	डॉ. विजय गुरव	152

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF) - 0.676 (2013)
Special Issue 135 (B) - आधुनिक हिंदी साहित्य : विविध विमर्श | February-2019
UGC Approved Journal

बियोंड द जंगल एवं तृष्णा

डॉ. जयश्री गावित
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे

सन १९६८ में अंग्रेजी में प्रकाशित भारत के पहले आदिवासी आत्मसंस्मरण 'बियोंड द जंगल' की हिंदी प्रस्तुति अनुवादक अश्विनीकुमार पंकज द्वारा नवंबर २०१८ में बरियातु राँची (बिहार) से प्रकाशित हुई।१

'बियोंड द जंगल' के प्रकाशन के ठीक ५० वें वर्ष में इस दुर्लभ अनूठी आत्मकथा को हिंदी में प्रकाशित करके सभी के लिए सुलभ की गई है।

सीता रत्नमाला की यह पुस्तक 'नॅशनल लायब्रेरी ऑफ कोलकता' मे उपलब्ध थी। इसकी एक प्रति इंडियन काउंसिल ऑफ सोशल साईस रिसर्च (आईसीएसएसआर) नई दिल्ली की लाईब्ररी में है।

आज से पचास साल पहले १९६८ में, अग्रेंजी में पाँच भारतीय आत्मकथाएँ छपी। विश्वविख्यात सितारवादक रवि शंकर की 'माई म्यूझिक, माय लाइफ', पी. वी. हरिहरन की, 'द स्टोरी ऑफ ए ग्रेजुएट', डोम मॉरिस की 'माई संस फादर : एन ऑटोबायोग्राफी', कमला सुंदरराव (कुलकर्णी) डोंगेकरी की, 'ऑन द विंग्स ऑफ टाइम', शष्ठीव्रत चक्रवर्ती की 'माई गॉड डाइड यंग' और सीता रत्नमाला की 'बियोंड द जंगल' ए टेल ऑफ साऊथ इंडिया । इनमें महिला सिर्फ दो है - कमला सुंदरराव और सीता रत्नमाला । लेकिन सीता की आत्मकथा न तो महज नारीवादी है और नही व्यक्तिवादी ।

अंग्रेजी साहित्य के शोधकर्ताओं, इतिहासकारों और आलोचकों के शायद इसीलिए 'बियोंड द जंगल' की भारत की अंग्रेजी आत्मकथाओं में सबसे अलग, विशिष्ट और अनूठा आत्मसंस्मरणात्मक लेखन माना है। आत्मकथा के प्रचलित ढाँचे से बिलकुल भिन्न जिसमें व्यक्ति गौण है और समुदाय व समष्टि महत्तवपूर्ण परिवेश, महत्त्वपूर्ण है।

इधर महाराष्ट्र में सन १९९५ में कॉम्रेड नजुबाई गावित लिखित 'आंदोर' नामक आत्मकथा प्रकाशित हुई। विवेच्य दोनों आत्मकथाओं में तुलना की जाए तो एक उल्लेखनीय महत्त्वपूर्ण बात सामने आती है कि, आंदोर 'में' भी प्रचलित ढाँचे से बिलकुल भिन्न जिसमें व्यक्ति गौण है और समुदाय, देशकाल एक वातावरण महत्त्वपूर्ण है। सीता रत्नमाला की रचना प्रकाश में आने से पूर्व नजुबाई की प्रस्तुत आत्मकथा चर्चा में आई।

इसलिए भारतीय वाङ्मय में कॉ. नजुबाई की आत्मकथा आदिवासियों की प्रथम आत्मकथात्मक रचना गिनी गई। परिणामस्वरुप मराठी की प्रसिद्ध साहित्यकार सुश्री विद्या बाल ने Daughters of Maharashtra में नजुबाई को विश्व्व की प्रथम महिला आदिवासी लेखिका के नाम से उद्धृत किया ।

दोनों में तुलनात्मक अध्ययन निश्चित रुप से सामने आएँगा । अकादमिक प्रयास निहायत जरुरी है, इससे आदिवासी लेखन कीं नींव तक पहुँचा जा सकता है, कई प्रकाशित अज्ञात तथ्य सामने आ सकते है, अच्छी खाँसी परंपरा को उजागर किया जा सकता है।

दोनों भी आत्मकथाओं पर चर्चा होगी, खण्डन-मण्डन नहीं, निकोप स्वास्थपूर्ण आपसी संवाद से कुल मिलाकर आदिवासी लेखक की समृद्ध परंपरा प्रकाश में आ सकती है।

खैर, शुरुआती दौर में यह समान बिंदु निश्चित है कि दोनों आत्मकथाएँ प्रचलित ढाँचे सें बिलकुल भिन्न है दोनों की नायिकाएँ व्यक्ति नहीं समुदाय है, समष्टि है, देशकाल एवं वातावरण है। दोनों की शैलियाँ परिपाटीसे अलग, नितान्त नई शैलियों में लिखी गई है। जिसमें हजारो वर्षोसे चली आ रही मौखिक परंपरा को लिपिबद्ध करते हुए अधोरेखित किया गया हैं। जो आत्मकथा की बजाए आदिवासी जनजातियों का अप्रकाशित इतिहास है, अतीत है। जो आज तक अपरिचित था। आदिम वाशिंदों का यह संस्मरण इस बहाने सामने आया ।

उसके समय और उसमें निहित परिवर्तन को इतिहास को भी दर्ज करता है, जिससे आत्मकथा सिर्फ लेखिका की अपनी कहानी भर नहीं रह जाती अलावे एक स्त्री के नजरिये से उसके समकालिन समय समाज, धर्म, राजनीति कुल मिलाकर उस समय का देशकाल एवं वातावरण आदि को समझने का माध्यम बन जाती हैं।

सीता रत्नमाला की 'बियोंड द जंगल' और कमला दास की 'माई स्टोरी' आत्मकथाएँ भारतीय पुरुषोंद्वारा महिलाओं के साथ की जानेवाली खास तरह के रंगभेद का परिणाम है।

वर्तमान संदर्भ का विवेचन करते समय कहना पड़ता है कि आदिवासी जनजातियों में हाल मे पितृसत्ता की घुसपैठ के बावजूद आदिवासी स्त्रियों की सामाजिक स्थिती मुख्य प्रवाह के स्त्रियों की तुलना में अधिक संतोसजनक है, जैसे कि आज भी सामान्य और दलित औरतों की तरह युद्धभूमि में वे कभी अकेली नहीं रही। सामूहिक, सामुदायिक और सहजीवी दर्शन पर जीनेवाले आदिवासी जनजातियों की स्त्रियाँ कुछ अपवाद छोड़ कर अधिकांश मामलों में पुरुषों के समान उन्मुक्त, मेहनत स्वनिर्भर, साहसी, निर्भय और सामुदायिक चेतना से लबरेज रहीं हैं।

और यह भी एक विडंबना ही है कि, शिक्षा रुपी यह बाघिन का दूध पीकर सामान्य और दलित वर्ग की स्त्रियों के लिए खुला आकाश किया वहीं इस बाहरी शैक्षणिक और सामाजिक ढाँचे ने सामंती और औपनिवेशक जकड़न से दूर आदिवासी औरतों को पितृसत्ताक ढाँचे मे धकेलने का काम किया । सभ्य कही जानेवाली इस तथाकथित समाजव्यवस्था ने सही अर्थो में सभ्य जीवन जीनेवाले आदिवासी जनजातियों पर सामाजिक आक्रमण किया जो निहायत गंभीर और भीषण ही है। इसके गंभीर परिणाम भविष्य में निश्चित ही देखने मिलेंगे । आदिवासी बने रहना जंगलों, पहाड़ों मे निडर, निर्भय होकर घूमना, पक्षु-पंछियों से बतियाना, हिंस्त्र जानवरों से दो हाथ करना यह सौभाग्य अब तो छूटता सा जा रहा है।

ऐसे में सुवर्णमयी अतीत को शिद्दत से याद करना भी एक कला है, जब हम सब जंगल से बाहर आ निकलें हैं, पहले जैसा जंगली प्रेम हम में नही है, जंगल की बाहरी दुनिया में दाखिल होने के लिए होनेवाली हमारी तिलमिलाहट ने हमें शहरों तक लाकर पहुँचाया है, और अब हम अपना मूल, अपनी पहचान भूलते जा रहे हैं, शहरी बनते और ऐसे बिकट संक्रमणकाल में हमें हमारी अस्मिता हमारा अस्तित्व, जल, जमीन और जंगल से जुड़े रहने तक क्यों न हो, हमारे अतीत और भूले-बिसरे इतिहास को हमारे नई पिढी के सामने रखना निहायत जरुरी हो गया है। ऐसे में हमारे दीपस्तंभ कि और सबको ले जाना भी हमारा उत्तरदायित्व हैं, इसलिए क्यों न हमें कॉ. नजुबाई गावित का तृष्णा संस्मरणात्मक आत्मकथा हो या सीता रत्नमाला की बियोंड द जंगल नामक संस्मरणात्मक खंगालनीवाली किताबों को विमर्श के केंद्र में लाना समय की अस्तित्व की प्रमुख माँग हो गई है।

संदर्भ :

१. बियोंड द जंगल - सीता रत्नमाला
२. तृष्णा - कॉ. नजुबाई गावित.

Impact Factor – 6.261 | Special Issue - 148 | Feb. 2019 | ISSN – 2348-7143

2011
(106)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY
UGC Approved Journal
Multidisciplinary International E-research Journal

CREATIVE WRITING IN ENGLISH, MARATHI, HINDI LITERATURE AND TRANSLATION STUDIES

- GUEST EDITOR -
Prin. (Dr.) S. R. Patil

- CHIEF EDITOR -
Dr. Dhanraj T. Dhangar

- EXECUTIVE EDITORS -
Mr. Hemantkumar D. Patil
Dr. V.S. Adhave | Dr. Vanita T. Pawar

Printed By : PRASHANT PUBLICATIONS, JALGAON

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Senior College

2018-19

प्राचार्य अण्णासाहेब सदाशिव शंकरराव माळी यांच्या साहित्यातून दिसणारी सर्जनशिलता

प्रा. मंगेश पाटील
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय,
धुळे, ता.जि. धुळे

प्रस्तावना :

साहित्य हा शब्द एक विशिष्ट अर्थ सांगतो. साहित्य म्हणजे लेखन, लेखनाच्या संदर्भातही ही संज्ञा मोठी समावेशक आहे. वाङ्मय अशी आणखी एक संज्ञा साहित्याला पर्यायी म्हणून वापरली जाते. जे जे वाणीमय ते ते वाङ्मय तसेच जे जे लिखित ते ते साहित्य अशा व्यापक अर्थाच्या दोन संज्ञा दिसतात. साहित्य हे वाचकांच्या भावनांना आवाहन करते. साहित्यात विचारांची, ज्ञानाची सुसंगत मांडणी असते. साहित्यात लेखकाचा आत्माविष्कार असतो. डॉ. वि. ना. ढवळे यांनी आपल्या साहित्याचे तत्त्वज्ञान या ग्रंथात लिहिले आहे की, "मूळ लेखनाचा जो तत्कालिन संदर्भ असेल तो संदर्भ त्या लेखकाचे स्फूर्तीस्थान असून सर्व प्रसंग, घटना, व्यक्ती विचारात न घेता जे लेखन वाचण्यास योग्य वाटते ते वाङ्मय."[१]

सदाशिव अण्णांच्या आयुष्यातील अनुभवांची शिदोरी म्हणजे त्यांची लेखणी, ती आजच्या तरुण पिढीला मार्गदर्शन करते. माळी समाजात एवढे प्रेरणादायी, उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व जन्माला यावे हे खरे म्हणजे या समाजावर नियतीचे, ईश्वराचे उपकार म्हणायला पाहिजे. अण्णासाहेबांविषयीचे गौरवलेख वाचल्यानंतर त्यांचे आचार-विचार आपण आत्मसात केले पाहिजेत असे वाटते. त्यांचे लेख वाचल्यावर वाचकांचे मन प्रसन्न होते. यातून समाजाचे कल्याण व शाश्वत मानवी मूल्ये समजवण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो. 'सदाशिवाय' या गौरव लेखामध्ये अण्णांविषयी अनेक विद्वानांनी गौरव उद्‌गार काढलेले आहेत. अण्णांच्या गुणवैशिष्ट्यांची चर्चा केली आहे. यातून अण्णांच्या उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव होते.

अण्णासाहेबांच्या साहित्यातील वाङ्मयीन सौंदर्य हे संशोधन, सत्यकथन, सौजन्यबोध आणि सौंदर्यमीमांसा या गोष्टीतून दिसते. वाङ्मयाचे सौंदर्य कशात आहे हे सांगणे कठीण आहे. पण त्यापैकी सुव्यवस्थित शब्दांची मांडणी करुन अतिशय प्रमाणबद्ध शैलीत अनेकविध विषयांची ओळख सदाशिव माळी यांच्या साहित्यातून होते. अशा साहित्य निर्मितीसाठी अभ्यास, परिश्रम, अनुभव, अंत:करणाची, भावनांची शुद्धता, सुसंस्कृतता, प्रसन्नवृत्ती या गोष्टींची आवश्यकता असते. नीतिविषयक सौंदर्य, काही तरी ध्येय, नवनिर्मितीची कल्पकता किंवा प्रतिभा या गोष्टी अण्णासाहेबाजवळ होत्या. अण्णांच्या शब्दाच्या वापरामागे आचार-विचारांचे तेज, पावित्र्य आपल्याला पाहवयास मिळते. साहित्य निर्मितीची प्रक्रिया ही जीवन जगण्याच्या प्रक्रियेशी निगडित आहे. त्यांच्या मते संताच्या काव्यनिर्मितीकडे आपण लक्षपूर्वक पाहिले तर मानवाचे जगणे सोपे होईल असे त्यांना वाटते. म्हणजे जगण्याचे भान संताच्या निर्मितीस प्रवृत्त करते, या प्रक्रियेत त्यांचे व्यक्तित्व विकसित झालेले दिसते.

मराठी साहित्यातील संत वाङ्मय हा अण्णांचा विशेष आवडीचा विषय. त्यातल्या त्यात 'तुकारामाची गाथा' हा अण्णांचा आवडता ग्रंथ. त्यामुळे तुकारामाचे अभंग शिकवावेत ते प्रा. सदाशिव माळी यांनीच असे समीकरण झाले होते. त्यांच्या शिकविण्याने विद्यार्थी भारावून जात असत. सदाशिव अण्णा सत्य, सौजन्य, सौंदर्य या तत्त्वांना महत्त्व देतात. साहित्याविषयी लिहायचे झाले तर लेखकाकडून होणारे लेखन हे सर्वस्वी त्याच्या अनुभव विश्वावर आधारलेले असते आणि त्याने हे अनुभव त्याच्या जीवनातून वेचलेले असतात. प्रत्येकाच्या जीवनाच्या अनुभवाची साखळी ही वेगवेगळी असते. त्यातील काही सांगण्यासारखे, अर्थपूर्ण अनुभव लेखक लेखनासाठी निवडत असतो. म्हणून साहित्याचे स्वरुप हे पूर्णपणे कल्पित नसते. त्याला वास्तवाचा आधार लागतो. अण्णांना दैनंदिन जीवनात जे अनुभव आले. ते प्रत्यक्षपणे त्यांनी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.[२]

२० व्या शतकातील मराठी साहित्य हे मोठ्या प्रमाणात बहुजन समाजाचे प्रबोधन करण्याच्या उद्देशाने लिहले जात होते. त्यात अनेक लेखक लेखन करीत होते. त्याचवेळी खान्देशाच्या भूमीत वावरणाऱ्या अहिराणी भाषा बोलणाऱ्या, खेड्यातील जनतेशी एकरुप होऊन, बोलीभाषेतून, मराठी भाषेतून, साहित्य लेखन करणारे प्राचार्य सदाशिवराव माळी यांनी अनेक लहान मोठ्या विषयावर लेखन करुन खेड्यापाड्यातील गरीब, शेतकरी, व मध्यमवर्गीयांच्या अडी-अडचणी, सुख-दु:खाची दखल घेतली. त्यांची लेखणी ही शहराकडून खेड्याकडे आणि बुद्धिजीवी वर्गाकडून श्रमजीवी वर्गाकडे वळलेली दिसते. शेतकरी, श्रमजीवी, इतर कष्टकरी समाज हाच त्यांच्या विचाराचा, कार्याचा केंद्रबिंदू होता.

प्राचार्य सदाशिव माळी यांच्या लेखन कलेचे व साहित्याचे जीवनातील स्थान महत्त्वाचे आहे. अण्णा साहित्याला आपल्या जीवनाचे ध्येय मानतात. त्यांना समाजकारण व राजकारण याबद्दल आस्था आहे. त्याचा परिणाम त्यांच्या साहित्य निर्मितीवर तसेच साहित्य विचारावर झालेला दिसतो. त्यांनी चरित्रपर लेखन, कविता, अग्रलेख, वैचारिक लेख, बालकांसाठी गोष्टी अशा विविध अंगानी लेखन केले आहे. जीवनाचे अंग या दृष्टीने ते साहित्याकडे पाहतात आणि त्याला उचित स्थान देतात.

आपल्या अनुभवाचा शोध घेतांना सदाशिव माळी त्या अनुभवांची संगती लावत ज्या अर्थपूर्ण सृष्टीची उभारणी करतात. तेच त्यांच्या लेखी अनुभवांचा खरा अर्थ आहे. अर्थाशी सुसंगत असणे ही त्या कलाकृतीतील प्रत्येक घटकाची अत्यावश्यक व अनिवार्य गरज

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

असते. हे वास्तव काही वेळा प्रत्यक्षाहून वेगळे असू शकते. म्हणून अण्णांनी लिहिलेली बालकथा 'सोनेरी पंखाचा राघू' यातील पक्षाचे वागणे-बोलणे आपल्याला अवास्तव वाटत नाही. दैनंदिन जीवनातील अनुभवांना अतिशय वेगळेपणाने अण्णांनी मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणतीही कलाकृती ही प्रत्येक कलाकृतीपेक्षा वेगळी असते. एखाद्या वृक्षाचा बुंधा, फांद्या, पाने, फुले, फळे, जशी वेगवेगळी असतात, म्हणजेच एकाच वृक्षाचा हा विविधांगी आविष्कार एकाच जमिनीतून, जीवनरसातून निर्माण झालेला असतो, जमीन म्हणजे जीवन म्हणून साहित्याची अर्थमुळे लौकिक जीवनानुभवामध्ये खोलवर रुतलेली असतात हे नाकारता येत नाही. अलीकडे निर्माण होणाऱ्या साहित्याविषयी अण्णांना चिंता वाटते. देशप्रेम, राष्ट्रप्रेम, बंधुप्रेम, हे साहित्याच्या क्षेत्रात नैतिकतेचा प्रश्न मुख्यत्वे करून उपस्थित केला जातो. आता साहित्य हे वाचकांना निरर्थक वाटू लागते आहे.

अण्णांच्या साहित्यातून लौकिक जीवनाचा अनुभव येतो. माणसाचे जीवन क्षणभंगूरतेने, भयाने, विषमतेने ग्रासलेले आहे. परंतु त्याचा विचार न करता माणसाने निरामय सुखी व दुःख मुक्त जीवन कसा प्रकारे जगले पाहिजे याचा परिचय त्यांच्या साहित्यातून वाचकांना होतो. लौकिक जीवनातील असह्य दुःख, भीषण संकटे, दारुण वियोग या सर्व गोष्टी साहित्याच्या स्पर्शाने सुसह्य होतात. हा साहित्याचा अलौकिक गुण ते मानतात. मानवी जीवन व साहित्य यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. म्हणून ते साहित्याकडे नैतिकतेच्या नजरेने पाहतात. अण्णासाहेबांचे साहित्य हे सहज वाचनीय आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील साहित्य हे कशा प्रकारचे आहे त्यांच्या साहित्य लेखनातून आपल्याला कळते. त्यांच्या साहित्यातील सौंदर्य हे भावपूर्ण पातळीवर व लौकिक पातळीवर वाखाणण्याजोगे आहे. अण्णांनी मराठी भाषेतून वाङ्मयाची सेवा केलेली आहे. त्यांच्या लेखन कौशल्याने खान्देशी वाचकच नाही तर महाराष्ट्रातील वाचक सुद्धा प्रभावित झालेला आहे. त्यांचे व्यक्तित्व हे बहुआयामी आहे. त्यांनी विविध प्रकारचे लेखन केले आहे. सामाजिक क्षेत्रासंबंधी लेखन केले आहे. त्यांनी आपल्या साहित्यातून रोजच्या जीवनातील अनुभव कथन केले आहेत. त्यांच्या वाङ्मयाचे स्वरुप पाहता त्यांचे अनुभव, त्यांच्या शब्दातील वेगळेपण, वास्तव जीवनचित्रण, सूचकता, आणि कल्पनाशक्ती या सगळ्या गोष्टी त्यांच्या साहित्यातून जाणवतात. त्या अनुभवाच्या आधारे जीवनात आलेले बरे-वाईट अनुभव, अण्णांनी आपल्या लेखनातून व्यक्त केले आहेत. तसेच आपल्या संस्कृतीचे दर्शन आपल्या साहित्यातून घडवितात. संस्कृतीमध्ये ज्ञानाला सदैव महत्त्व दिले जाते आणि ते महत्त्व आजही टिकून आहे.

रामायण काळातील पार्श्वभूमीवर आधारीत शांतिसागर ही कथा त्यांनी लिहिली आहे. 'शांतिसागर' या कथेत सत्य, अहिंसेचा पुरस्कार करतात. आपल्या देशात कितीतरी असे महान संत, महात्मे होऊन गेलेत. त्यांनी जो शांतीचा संदेश दिला. तो आजच्या काळातील लोकांनी अंगिकारला पाहिजे. शांती शिवाय सर्व काही व्यर्थ आहे. युद्धाने विनाश हा अटळ आहे. त्यांचा शांती, सत्य, अहिंसा, दया, मानवता या तत्वांवर विश्वास आहे. आपल्या वाङ्मयातून ही ते समाजाला उपदेश करण्याचा प्रयत्न करतात. साने गुरुजींना ते आपला आदर्श मानतात. प्राचार्य सदाशिव माळी साने गुरुजींच्या विचारांचा वारसा चालवितांना दिसतात.

त्यांच्या साहित्यातून वाचकाला एक प्रेरणा मिळते, स्फूर्ती मिळते. 'महाराष्ट्र गीतगंगा' या काव्यकृतीतून प्राचार्य सदाशिवराव माळी यांनी मराठी माणसाच्या भावनांना जागृत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांच्या या काव्य संकलनामधील प्रत्येक कविता ही जीवनाची दिव्यता, जीवनाची उदात्तता दर्शविते. महाराष्ट्रातील मराठी माणसांची मान अभिमानाने ताठ होते. या काव्यसंग्रहातून शब्दभावना जागृत करण्याचे काम कवी करतात. सेवेने आणि परोपकाराने आपण प्रत्येकाची मने जिंकू शकतो. माणसामध्ये त्याग, निस्वार्थ बुद्धी, वैराग्य भाव जर असेल तर तो निश्चित विजयी होऊ शकतो. आपण आपल्या मातीवर, जन्मभूमीवर प्रेम केले पाहिजे. आपला निसर्ग, पर्यावरण, नद्या, पाणी, जमीन या सगळ्यांची जपणूक करुन आपण आपल्या महाराष्ट्राची प्रगती केली पाहिजे. हा दृष्टिकोन प्रत्येकामध्ये असला पाहिजे असे ते आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून दर्शवितात. प्राचार्य सदाशिव माळी आपल्या साहित्यातून कर्मकांडाला विरोध करतात. महाराष्ट्र राज्याच्या नवनिर्मितीची स्वप्ने पाहून ते सत्यात उतरविण्यासाठी या कवींनी जी काव्यमाला निर्माण केली ती मनापासून गौरव करण्यासारखी आहे. त्यांच्या वाणीतून निघालेला प्रत्येक शब्द हा जनतेच्या मनात समतेची व बंधुत्वाची भावना जागृत करतो. प्राचार्य सदाशिव माळी आपल्या लेखणीच्या माध्यमातून समाजात परिवर्तन कशा पद्धतीने झाले पाहिजे हे मांडत होते. तसेच लहान मुलांच्या मनावर संस्कार व्हावेत म्हणून त्यांनी पुराणातील कथेचा आधार घेऊन बालसाहित्य लिहिण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी 'सोनेरी पंखाचा राघू' व 'शांतिसागर' या दोन लहान मुलांसाठी गोष्टी लिहून आपले मत मांडले. प्रौढ वाचकासाठी आपल्याकडे जेवढे वाङ्मय निर्माण होते त्याच्या एक तृतीयांश ही बालकासाठी (लहान मुलांसाठी) निर्माण होत नाही. ही वस्तुस्थिती आहे. प्राचार्य सदाशिव माळी यांच्यामते बालकासाठी चांगली पुस्तके, चित्रपट, गाणी यांची उणीव असल्याने मन विषण्ण होते. मुलांची ही मानसिक उपासमार त्यांचे व्यक्तिमत्त्व फुलविण्याच्या आड येते.

बालकाच्या शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक विकासासाठी अशा प्रकारच्या बालसाहित्याची गरज आहे. म्हणून प्राचार्य सदाशिव माळी सारखी उच्च विद्याविभूषित व्यक्ती प्रौढ वाचकासाठी अभ्यासपूर्ण ग्रंथलेखन करण्याची क्षमता अंगी असतांनाही बाल वाचकासाठी 'शांतिसागर' व 'सोनेरी पंखाचा राघू' या गोष्टी लिहिण्यास प्रवृत्त होतात. ही अभिनंदनाची बाब आहे. बालसाहित्यातील आशय आणि अभिव्यक्ती यांचे स्वरुप इतर साहित्य प्रकारांपेक्षा वेगळे असते. कारण बालमनाच्या भावना वेगळ्या असतात, त्यांची भाषाही वेगळी असते. त्यांच्या जाणीवांच्या स्तरावर जाऊन लहान मुलांसाठी लेखन करावे लागते. बालमनाला आकर्षित करणारे लेखन अण्णासाहेबांनी केले आहे. त्यातून बालकांचे मनोरंजन व्हावे त्यांना काही शिकवावे हा हेतू त्यामागे आहे. 'सोनेरी पंखाचा राघू' या कथेतून लहान मुलांना ते

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

नैतिकतेचे, त्यागाचे, सुसंस्काराचे व नीतिमूल्याचे धडे देतात. अशा गोष्टी वाचून बालकांचे मन ही सुसंस्कार संपन्न व्हावीत हाच त्यामागचा उद्देश होय.

'आदरांजली' मध्ये त्यांच्या संपर्कात आलेल्या लहान-मोठ्या अविस्मरणीय व्यक्तिंच्या निधनानंतर लगेच श्रद्धांजलीच्या रुपाने संपादकीय अग्रलेख लिहिलेले आहेत. या अग्रलेखांना ते स्वयंपूर्ण विचारांनी प्रेरित केलेला आत्मविष्कार मानतात. साहित्यामध्ये जसे कथा, कविता, नाटक, कादंबरी, चरित्र व आत्मचरित्राला महत्त्व आहे. तशाच प्रकारचे महत्त्व अग्रलेखालाही असले पाहिजे असे त्यांना वाटते. या अग्रलेखाच्या माध्यमातून संपादकाच्या विचाराचे, वाणीचे व रचनेचे सामर्थ्य लक्षात येते.

प्राचार्य सदाशिव माळी यांनी समाजदर्शन, विचारदर्शन, साहित्यदर्शन यांचा इतिहास समजण्यासाठी महाराष्ट्रातील गेल्या दीडशे वर्षातील पत्रकारांनी लिहिलेल्या चांगल्यात चांगल्या अग्रलेखाचे संकलन होणे गरजेचे आहे असे ही मत प्रदर्शित केले आहे. महाराष्ट्रातील नामांकित वृत्तपत्रांच्या संपादकाच्या गाजलेल्या अग्रलेखाचे दरवर्षी संकलन होणे गरजेचे आहे. मराठी साहित्यात गेल्या दीडशे वर्षाच्या आधुनिक कवितांचे, लघुकथांचे, जसे निवडक संकलन केले जाते तसे अग्रलेखांचे संकलन का होऊ नये ? त्या निवडक अग्रलेखांचे संकलन झाले पाहिजे व ती पुस्तके तरुण पिढी व समाजासमोर आली पाहिजेत. अग्रलेख हा अत्यंत महत्त्वाचा साहित्यप्रकार साहित्य जगाकडून उपेक्षिला जाता कामा नये. म्हणून त्यांनी त्यांच्या अग्रलेखात वाचकांना भावेल असे विचार मांडलेले आहेत. देशप्रेम, समाजप्रेम, गरिबांविषयीची कणव हे त्यांच्या लेखणीचे भावविश्व आहे. ते अंधश्रद्धाळू नाहीत, पण ते देव मानतात. देशात सर्वत्र समानता यावी, देशात कुठेही गरीबी राहू नये, देशात कुठेही जातियता राहू नये असे त्यांना वाटते.[४]

'फुलमाळ' या काव्यसंग्रहातील प्रत्येक कविता ही खान्देशाच्या मातीचे सौंदर्य मोहक रुपाने फुलविण्याचा प्रयत्न करते. प्राचार्य सदाशिव माळी यांची वाङ्मय निर्मिती ही काहीतरी देणारी आहे. जसे समाजातील सुशिक्षित तरुणामध्ये सामाजिक कर्तव्याची जाणीव करुन देणे. त्यांच्या साहित्य लेखनात कुठेही भडकपणा आढळत नाही. सहज आणि स्वाभाविक आविष्कार हे त्यांच्या साहित्य लेखनाचे सौंदर्य आहे. ज्या मातीत ते जन्मले त्या मातीविषयीचे प्रेम ते मोकळेपणाने मांडतात. खान्देशच्या ग्रामीण भूमीत रुजलेल्या साध्या भोळ्या भाव-कुसुमांचा गंध त्यांच्या लेखन सौंदर्याची ओळख आहे. कॉलेज जीवन जगत असतांना बहुतेक तरुण भरकटतात किंवा काहीजण फक्त अभ्यास करुन आपले ध्येय पूर्ण करतात. पण प्राचार्य सदाशिव माळी यांना कॉलेज जीवनात कविता करण्याचा नाद लागला. कॉलेज जीवनातच त्यांनी कविता केल्या. त्या वेळच्या त्यांच्या काही कविता 'फुलमाळ' काव्यसंग्रहात समाविष्ट झाल्या आहेत. स्वत: कष्ट करणारे अण्णासाहेब इतर नव कवींना प्रेरणा देतात. आपल्या कुटुंबापासून दूर गेल्यावर कुटुंबाची आठवण उफाळून येते. आई-वडील, बहीण-भाऊ यांच्याविषयीची ओढ, खेडेगावच्या प्राथमिक शाळेविषयीचे प्रेम, तिच्यातील जुन्या-नव्या बदलांची वेदनायुक्त जाणीव, शेतकऱ्यांच्या मुलांच्या भवितव्याची काळजी, ग्रामीण जीवनाचे वातावरण आपल्या कवितांमध्ये समर्थपणे मांडतात.[५]

विधवेचे वास्तव जीवन कसे असते. हे विधवा बहिणीच्या दुःख पूर्ण जीवनातून चित्रित करतात. विधवा बहिणींच्या दुःखाचे करुण रसपूर्ण चित्र इंग्रजीतील 'Song of the Shirt' या करुणमय कवितेची आठवण करुन देतात. हा काव्यसंग्रह अत्यंत सुंदर, सोज्वळ व सुगंध युक्त आहे. या काव्यसंग्रहातून खऱ्याखुऱ्या कवीची ओळख होते. यात देवाविषयीचा पूज्यभाव, संताविषयी नम्रता आहे, गरिबांविषयी जिव्हाळा सहजपणे अभिव्यक्त झाला आहे. प्राचार्य सदाशिव माळी यांनी गुंफलेली ही 'फुलमाळ' खान्देशातील मातीचे वैशिष्ट्ये दाखविणारी व कवीच्या प्रसन्न सात्विक व समाजोन्मुख रसिक व्यक्तिमत्त्वाची जाणीव करुन देणारी सुगंधी मधूर माळ आहे.[६]

'फुलमाळ' काव्यकृतीच्या माध्यमातून मनाचे पैलू, मनाच्या भावअवस्था आणि शब्दरुपात संवेदनासह असलेली सहवेदनासुद्धा शब्दरुपात प्रकट होत जाते. त्या प्रकटीकरणातून कवी सदाशिवराव माळी त्यांच्या निरागस, साध्या-सरळ स्वाभाविक निसर्गदत्त भावभावनांची पखरण या कवितामधून प्रतिबिंबित होते. निसर्गातील स्वाभाविकता आणि मानवी मूल्यांसह जगणाऱ्या समाजाची वास्तवता यामूळे या कविता कृत्रिम भावनेत अवतरत नाहीत, हेच या कवितेचे निखळ रुप आहे. कविता ही शेवटी कवीची निर्मिती असते. ती प्रकाशित झाल्यावर वाचकांची होते. कधी ही कविता चंचल मनाच्या आनंदी वृत्तीतून स्वैरपणे वागडणारी आहे. तर कधी जीवनातल्या एखाद्या निराशावस्थेतून वैफल्याकडे जाणारी आहे. कवीला वाटते की, माणसा माणसातील राग जाऊन त्यांच्यात प्रेम फुलावे, दंभ झटकून लोभ जडावा, पाप जाळून पुण्य लाभावे, ही लोककल्याणाची सामाजिक सौख्याची अभिलाषा करणारा कवी एक द्रष्टा तत्त्वचिंतक आहे. अण्णासाहेबांच्या सामाजिक आणि कलात्मक कार्यातून 'कलेसाठी कला' नसून 'जीवनासाठी कला' आहे. असा दृष्टिकोन व्यक्त होतो. महात्मा फुले यांनी जी विश्वकल्याणाची, मानवतेची आणि बुद्धिनिष्ठ वैचारिक समतेची मागणी केली ती पवित्र भावना 'फुलमाळ' या काव्यसंग्रहातील कवितांमधून साकारते.[७]

'विचारमंथन' प्राचार्य सदाशिव माळी यांनी इ.स. १९८१ ते १९९० पर्यंतच्या दशकात धुळे येथून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'स्वतंत्र भारत' व 'समाजवादी भारत' या दोन दैनिकांचा संपादक या नात्याने सुमारे अडीच हजार अग्रलेख प्रा. सदाशिव माळी यांनी लिहिले आहेत. या लेखातील काही निवडक अग्रलेख पुस्तक रुपाने प्रकाशित करुन त्यांच्या चिरंजीवाने वाचकांना एक बौद्धिक मेजवानीच दिलेली आहे. त्यांच्या वैचारिक लेखाच्या संकलनाला 'विचारमंथन' असे नाव दिले आहे. या 'विचारमंथन' पुस्तकातून प्राचार्य सदाशिव माळी यांनी जे वैचारिक लेख लिहिलेले आहेत, त्यात समाजाविषयीची जाणीव व विधायक दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवला आहे. मराठी भाषेत हजारो अग्रलेख लिहून श्रेष्ठ संपादकाच्या पंक्तीत बसण्याइतका नावलौकिक असूनही ते स्वत:ला तेवढे मोठे समजत नाहीत. एक नम्र संपादक या नात्याने ते वृत्तपत्र सृष्टीत काम करतात. पैशाच्या, सत्तेच्या लोभापायी

ते लेखन करीत नाहीत तर त्यांच्या मनात असलेले समाजाविषयीचे प्रेम हे त्यांना लिहिण्यास प्रवृत्त करतांना दिसते.

'विचारमंथन' या अग्रलेखाच्या संकलनात एकूण ७५ लेख आहेत. त्या लेखातील सौंदर्य मनाला मोहून टाकते. त्यातील शाश्वत विचार तत्वे वाचकाच्या मनाला स्पर्श करतात. या लेखातील सत्यता समाजाला विचार करण्यास भाग पाडते. प्राचार्य सदाशिव माळी विनम्र स्वभावाचे असल्यामुळे त्यांची भाषा मृदू आहे. प्राचार्य सदाशिव माळी यांच्या वाङ्मयातील सौंदर्य सांगताना प्राचार्य गजमल माळी म्हणतात, सायंकाळच्या वेळी काळ्या ढगाला वेढलेल्या तांबूस रंगाच्या रुपेरी कडा मनात आशेचे किरण जिवंत करीत नाहीत, तर या विचार भावनांचा इंद्रधनुष्यही आकाराला येतो. हे अग्रलेख विविध वाचकांना नव्या जीवनाची ओढ लावतात. भरभरून उत्साह देण्याचे सामर्थ्य या अग्रलेखामध्ये असल्याचे मन ताजे टवटवीत होते.[८]

आज राजकारणी माणसाच्या निष्ठा दिवसागणिक बदलतात. पण प्राचार्य सदाशिव माळी हे निष्ठावंत होते. विवेकशील विचारधारा बाळगणारे होते. मोकळेपणाने आपल्या मनातील गोष्टी इतरांपुढे मांडत होते. त्यांनी आपले व्यक्तित्व स्वयंप्रेरणेने व आपल्या स्वतःच्या प्रयत्नांनी घडविले. प्रत्येक प्रश्नाच्या मूळाशी जाऊन त्याची उकल करण्याची त्यांची प्रवृत्ती आहे. म्हणून त्यांनी विचारमंथन मधून अनेक विषयांवर भाष्य केलेले आहे. त्यात जात, धर्म, पंथ, पक्ष, प्रांत, देश, समाजातील उपेक्षित घटकांचे दुःख, वेदना, संत महात्म्याच्या विचारांची आवश्यकता, जातीय विषमता, अशा अनेक विषयावर आपले विचार मांडले आहेत.

पश्चिम महाराष्ट्रातील एक नामवंत शिक्षणतज्ज्ञ, प्रभावी वक्ता, लोकशाहीची निष्ठा पाळणारा लोकप्रतिनिधी, एक जाणते पत्रकार असे विविध पैलू असणाऱ्या अण्णांचे व्यक्तिमत्त्व उत्तुंग आहे. 'विचारमंथन' मधील अग्रलेखाच्या माध्यमातून व्यक्त झालेले विचार, आज काळ जरी बदलला असला तरी ते मनाचा ठाव घेतात. समाजाला विचार करायला लावतात. 'विचारमंथन' मधील लेखातील विचार शब्दकलेमुळे मनाला भावतात. अल्पअक्षरत्वामुळे काव्यातील विचारांची तीव्रता जाणवते. त्यांचे वृत्तपत्रीय लेखन वाचतांना विलक्षण आनंद होतो. कारण ते लेख कल्पित नाहीत तर त्यात सत्यता आहे, वास्तवता आहे. म्हणून त्याला इतिहासाचे स्वरुप प्राप्त झालेले आहे. व्यसनाधिनता, हुंडाबळी, जातीभेद, दुष्काळ, युद्ध, संस्कृती, राजकारण, समाजकारण, व्यवसाय, ईश्वरभक्ती, शिक्षण, अधिकार अशा विविध विषयांवर अण्णासाहेब विचारांची मांडणी करतात व अशी खंत ही व्यक्त करतात की, 'माणसा माणसा कधी होशील माणूस.'[९]

'सदाशिवाय' यात प्राचार्य सदाशिव माळी यांच्या जीवनाबद्दल त्यांच्या मित्र परिवाराने लिहिलेले गौरवपर लेख समाविष्ट आहेत. या लेखातील सौंदर्य हे अप्रतिम आहे. प्राचार्य सदाशिव माळी यांचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य समाजासाठी प्रेरणादायी आहे. जीवनात प्राचार्य माळींनी ज्या-ज्या क्षेत्रात भरारी घेतली त्या-त्या कार्याबद्दलचा गुणगौरव 'उदाशिवाय' या पुस्तकात करण्यात आला आहे. अण्णा अनेक मोठ्या पदांवर विराजमान असतांना त्यांनी कधी आपल्या मायभूमीची कास सोडली नाही. त्यांचे ग्रंथावर अपरंपार प्रेम आहे. समाजमन संतुष्ट होईल, समाजाचे उद्बोधन होईल अशा साहित्याचे त्यांना आवड आहे. यश-अपयशाची चिंता न करता जीवनात सतत प्रयोग करत राहिले पाहिजे. त्यांच्या विषयी अनेकांनी सविस्तर लिहिले आहे. त्यांचे चिरंजीव 'सदाशिवाय' गौरविकेत एका इंग्रजी म्हणीचा दाखला देतात जो अण्णांच्या बाबतीत समर्पक वाटतो.

"Some People are born great,
Some People achieve greatness,
Greatness is thrust upon some people" (प्रकाशकाचे मनोगत)

यावरुन त्यांचे व्यक्तित्व, त्यांचे लेखन, त्यांचे कार्य याचा प्रत्यय येतो. त्यांच्या जीवनातील संस्कार हे त्यांच्या वाङ्मयात (साहित्यात) पहावयास मिळतात. त्यांची गुरुविषयीची, माता-पिता विषयीची व संता विषयीची भक्ती, आदरभाव, आपल्या मित्र व नातेवाईकावर त्यांनी केलेले निस्वार्थ प्रेम, सतत मेहनत करण्याची त्यांची जिद्द, सत्यवचनी, न्यायप्रिय, गरीब समाजाविषयीची तळमळ, भ्रष्टाचाराचा तिटकारा, निर्व्यसनी, चांगल्या पुस्तकाच्या वाचनाची आवड, साधी राहणी, उच्च विचारसरणी असे अनेक विविधपैलू त्यांच्या साहित्यात पहावयास मिळतात. त्यांच्या लेखनाचे विषय व त्यांची लेखनातून झालेली अभिव्यक्ती वाङ्मयीन सौंदर्याचे दर्शन घडविते.

'स्मृतिगुच्छ' या पुस्तकातून कै. रावसाहेब के. आर. माळी यांच्या जीवनसंघर्षाची गाथा प्रा. सदाशिव माळी मांडतात. के. आर. माळी काका हे सामाजिक कार्यकर्ते व अत्यंत हुशार, कार्यक्षम व खान्देशातील माळी समाजाच्या दृष्टीने ते 'समाजभूषण' होते. या रचनेत अण्णांनी रावसाहेबांच्या गुण वैशिष्ट्याची चर्चा केली आहे. यात ते रावसाहेबांसोबत घडलेल्या जातीयवादाची मीमांसा करतात. अण्णासाहेब रावसाहेबांची व्यक्तिरेखा रेखाटतांना धनाचा लोभ न करणारा, सदाचारी, परोपकारी, निर्व्यसनी, समजूतदार, अध्यात्मिकवृत्तीचे, कुटुंबवत्सल अशा साधी राहणी असलेला, व आचार-विचाराने शुद्ध असलेल्या व्यक्तिची समाजाला गरज आहे, असे समर्पक शब्दात सूचित करतात.

अण्णासाहेब लिहितात चरित्र लेखन हे असामान्य, थोर व्यक्तीनीच लिहिले पाहिजे असे नाही, तर ज्यांचे जीवनचरित्र इतरांना आदर्श, मार्गदर्शक ठरेल, अशा व्यक्तीचे चरित्रलेखन ही समाजाला उपयोगी ठरते. काही सामान्य व्यक्तींच्या जीवनातही कधी कधी आश्चर्यकारक घटना घडतात. काही लोकांच्या जीवनात अतिशय खडतर प्रसंग येतात. आलेल्या अडचणीतून ते कसे बाहेर पडतात. प्रयत्न, चिकाटी, मनोधैर्य यांच्या जोरावर ते कसे यशस्वी होतात. त्या व्यक्तीचे अनुभव, आठवणी ह्या बोधप्रद ठरतात. कै. कौतिकराव रामचंद्र माळी (माळीकाका) यांच्या जीवनाची संघर्षगाथा, त्यांच्या जीवनातील चढउतार, सरकारी प्रशासक म्हणून चोखपणे बजावलेली कामगिरी अत्यंत कार्यक्षम, बुद्धिमान, प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करुन पुढे जाणारे रावसाहेब माळी हे एक आदर्श होते.[१०]

या आत्मचरित्रातून गरीब तरुणांना एक संजीवक प्रेरणा मिळू शकते असे अण्णासाहेबांना वाटते. १९५० मध्ये कायदेमंत्री

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी कै. के. आर. माळी यांना पत्ररुपाने संवाद केला होता. यातून आपल्याला ही बाब लक्षात येते की, माळी समाजाशी कै. रावसाहेब माळी हे किती जोडलेले होते. बहुजन समाजात त्यांच्यासारखे असंख्य सत्यशोधक मंडळी कै. रावसाहेबांनी निर्माण केली. त्यांच्या कार्याची महती ते शब्दरुपाने 'स्मृतिगुच्छ' या रचनेत मांडतांना दिसतात.

'इशारा' या साहित्यकृतीच्या माध्यमातून बहुजन समाजातील पहिला माणूस ज्याने हिंदू समाजातील बहुजन समाजात आत्मावलोकन उत्पन्न करुन आपली ओळख निर्माण केली ते म्हणजे महात्मा जोतिबा फुले, यांच्या 'इशारा' या पुस्तकाचे अण्णासाहेबांनी संपादन केले. आपल्या देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर ब्राह्मणेतरांना जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात मोठी संधी प्राप्त झाली. राजकीय व वाङ्मयीन क्षेत्रात त्यांनी सन्मानाचे स्थान मिळविले. एक कर्ता सुधारक म्हणून जोतिबांना सर्वमान्यता मिळाली. त्यांनी शूद्र-अतिशूद्रांच्या बाजूने सामाजिक विषमता नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. महाराष्ट्राला घडविणारे अनेक कर्ते पुरुष, त्यातला एक आदर्श म्हणून अण्णासाहेब महात्मा फुले यांच्याकडे पाहतात.

ज्योतिबांनी आम्हाला काय दिले आणि काय सांगितले हे पाहण्यासाठी त्यांच्या वाङ्मयाचा ऐतिहासिक दृष्टीने अभ्यास करणे गरजेचे आहे. आजच्या नव्या पिढीला ज्योतिबांचे नाव माहीत आहे, त्यांचे कार्य व वाङ्मय माहीत नाही. त्यांच्या वाङ्मयाचे खरेखुरे दर्शन महाराष्ट्राला घडावे म्हणून ज्योतिबांनी लिहिलेल्या 'इशारा' या पुस्तकाचे संपादन अण्णांनी केले आहे. ज्योतिबांनी महाराष्ट्राला नवे विचार दिले. अडाणी अब्राह्मण यांच्यात आत्मबल निर्माण करण्यासाठी दीपस्तंभाप्रमाणे उभे राहिले. प्रचलित परिस्थितीचे मूल्य ओळखून लोकजागृती कशी होईल यासाठी प्रयत्न केले. शेतकऱ्यांच्या दुःखी जीवनाचे अत्यंत हृदयस्पर्शी वर्णन 'इशारा' या पुस्तकातून महात्मा फुले यांनी केलेले आहे. एकोणीसाव्या शतकातील साहित्य कसे होते याची जिज्ञासा असणाऱ्या मराठीच्या अभ्यासकांना कळावी म्हणून नव्याने या निबंधाचे संपादन कार्य अण्णासाहेबांच्या हातून घडले.

'आनंदाचे डोह' ही अण्णासाहेबांची साहित्यकृती त्यांच्या संतुलित, विचारांचे प्रतिक म्हणून पहावयास मिळते. त्यांच्या अग्रलेखात त्यांचे भावविश्व दडलेले दिसते. 'जगा आणि जगू द्या' हे त्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान. म्हणून 'भाष्यकारांते वाट पुसतू' या पद्धतीने नेहमी प्रकाशाची वाटचाल करणारा हा नम्र संपादक म्हणून मराठी वृत्तपत्र सृष्टीत ओळखला जातो. त्यांचे अग्रलेखातील विचार हे प्रामाणिक, पारदर्शक आहेत. कुठेही संशयास्पद मांडणी दिसत नाही. त्यांच्या रचनेच्या समग्र रुपाने एक ऐतिहासिक, संशोधनात्मक दस्तावेज बनला आहे. १९९० च्या दशकात केलेले त्यांचे लेखन हे आजच्या वर्तमान समाज जीवनात प्रेरक व प्रासंगिक वाटल्यावाचून राहत नाही. दृढनिश्चयी माणसे सतत कर्मनि संस्कृती उभारतात. व एखाद्या कर्माची गोडी लागली, की वेळूतून मधुर स्वर ऐकू येतात. अधिक सुखासाठी अधिक कष्ट करा. अधिक आनंदासाठी अधिक चांगले कर्म करा. जगात अपूर्ण असे काहीच नाही. जे या सृष्टीने आपल्याला दिले ते समाधानाने घ्यावे. असे सुसंस्कृत विचार अण्णासाहेब या लेखांच्या माध्यमातून मांडतांना म्हणतात की, प्रपंचात माणसाने 'आनंदाचे डोही ! आनंद तरंग' उमटविण्यासाठी समाधानी असणे गरजेचे आहे.[११]

संदर्भ ग्रंथ :

१. महाराष्ट्र गीतगंगा (काव्यसंग्रह) : १ मे १९६०
२. इशारा (महात्मा फुले यांच्या पुस्तकाचे संपादन) : २७ नोव्हें. १९६१
३. फुलमाळ (काव्यसंग्रह) : नोव्हें. १९६७
४. शांतिसागर (मुलांसाठी गोष्ट) : जाने. १९७१
५. सोनेरी पंखाचा राघू (मुलांसाठी गोष्ट) : जाने. १९८३
६. आदरांजली (मृत्युलेख) : २१ मार्च २००४
७. आनंदाचे डोह (अग्रलेख) : २१ मार्च २००४
८. विचारमंथन (वैचारिक लेख) : २१ मार्च २००४
९. सदाशिवाय (सत्कारमूर्तींच्या जीवनावरील गौरव ग्रंथ) : २५ मार्च २००७
१०. पुस्तबाग (अमृत महोत्सव (७५ वर्षे) सत्कार समारंभ गौरवग्रंथ) : २५ मार्च २००७
११. स्मृतिगुच्छ (कै. के. आर. माळी यांचे आत्मचरित्र) संपादन : २५ मार्च २००७

107

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 131 Feb. 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

Multidisciplinary International E-research Journal

हिंदी साहित्य में विविध विमर्श

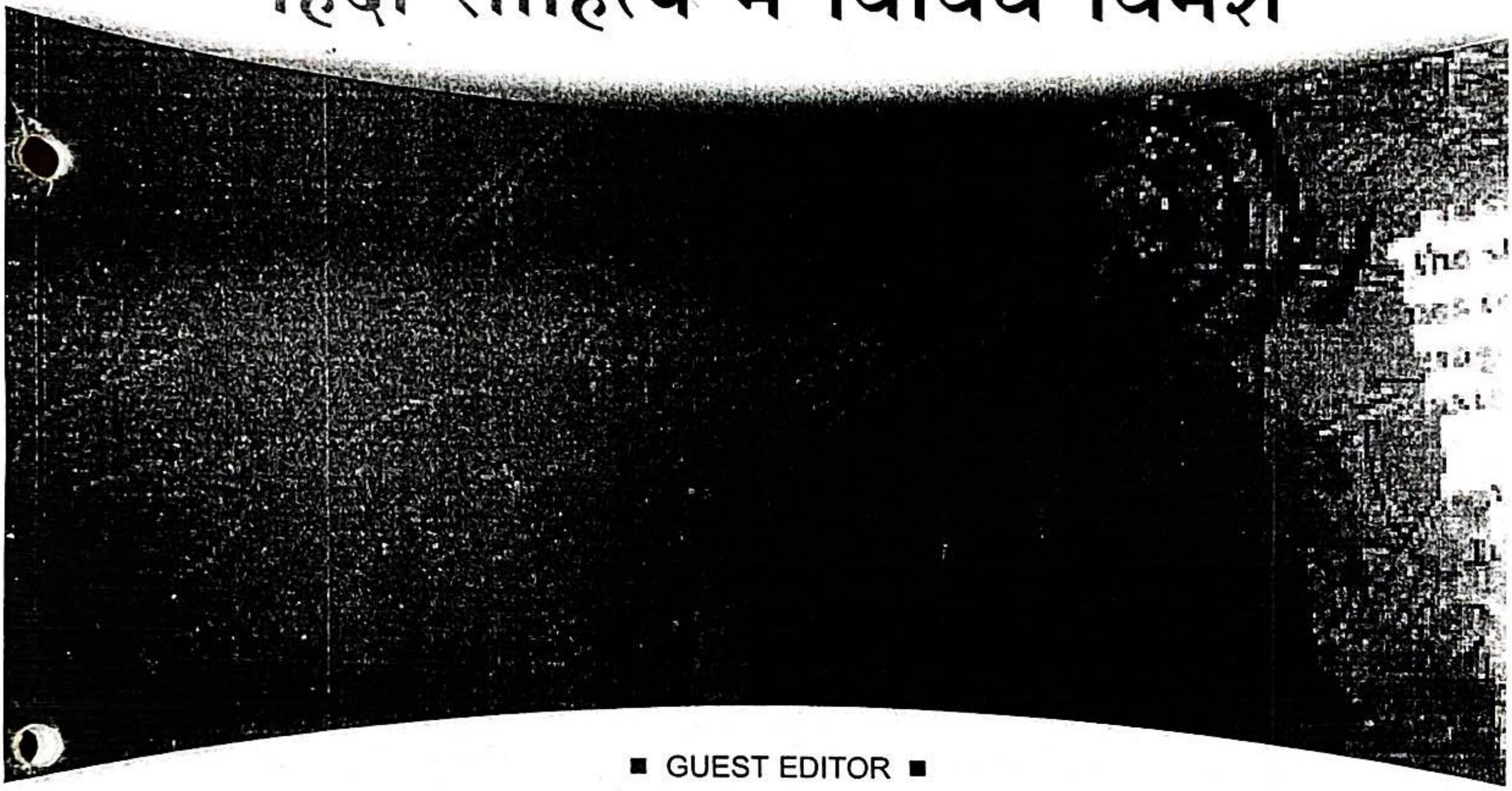

■ GUEST EDITOR ■

Principal Dr. P. R. Chaudhari

■ EXECUTIVE EDITOR ■
Dr. Vijay A. Sonje

■ ASSOCIATE EDITOR ■
Dr. Kalpana L. Patil
Dr. Ishwar P. Thakur
Dr. Satish D. Patil

■ CHIEF EDITOR ■
Mr. Dhanraj T. Dhangar

RESEARCH JOURNEY

MULTIDISCIPLINARY ONLINE RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Arts, Com. & Science ... DHULE

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 131 : हिंदी साहित्य में विविध विमर्श
ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

४४	'त्यागपत्र' उपन्यास में स्त्री–विमर्श हबीब खान	१००
४५	नारी विमर्श और समकालीन महिला कथाकार देवेन्द्रसिंह ठाकुर	१०२
४६	विमर्शों के दौर में हिन्दी कविता (दलित, स्त्री, आदिवासी विमर्श के विशेष संदर्भ में) डॉ. गजानन सुरेश वानखेडे	१०५
४७	आदिम कला 'ललमनियाँ' कहानी में स्त्री विमर्श प्रा.डॉ. लता नामदेव पेंडलवाड	१०९
४८	अंतिम दशक की हिंदी कविता में व्यक्त पारिवारिक विमर्श प्रा. अनिल बाबुलाल सूर्यवंशी	१११
४९	प्रभा खेतान के काव्य में चित्रित लैंगिक संवेदना डॉ. प्रल्हाद विजयसिंग पावरा	११४
५०	समकालीन हिंदी गजल के विविध आयाम प्रा.डॉ. मुकेश दामोदर गायकवाड 'मुकेशराजे'	११८
५१	'सलाम आखिरी' उपन्यास में चित्रित वेश्या समस्या और समाधान प्रा. नटवर संपत तडवी	१२१
५२	आदिवासी भील्ल जनजाति का सामाजिक एवं सांस्कृतिक अध्ययन प्रा. अंजीर नथ्थू भील	१२३
५३	डॉ. सुरेंद्र विक्रम के साहित्य में बालमनोवैज्ञानिकता का चित्रण डॉ. अशफ़ाक़ इब्राहिम सिकलगर	१२५
५४	भगवानदास मोरवाल के उपन्यासों में स्त्री–विमर्श प्रा.डॉ. मनोहर हिलाल पाटील	१२७
५५	आदिवासियों के शोषण का चित्रण करता दस्तावेज– 'पोस्टर' प्रा.डॉ. मनोज महाजन	१२९
५६	२१ वी सदी में हिंदी महिला उपन्यास लेखन प्रा.डॉ. मंजु पु. तरडेजा (सिंधाणी)	१३१
५७	'मुझे चाँद चाहिए' उपन्यास में नारी विमर्श प्रा. माधुरी सुरेष ठाकरे	१३३
५८	निरूपमा सेवती के कहानियों में 'वृध्द विमर्श' डॉ. राहुल सुरेश भदाणे	१३५
५९	हिंदी ग़ज़लकारों की ग़ज़लों में नारी विमर्श डॉ. दिपक विश्वासराव पाटील	१३७
६०	अवधी लोकगीतों में नारी जीवन के विविध आयाम प्रा. सौ. स्वाती व्ही. शेलार	१३९
६१	कृष्णा सोबती का उपन्यास 'दिलो दानिष' में अभिव्यक्त नारी–विमर्श डॉ. आशा दत्तात्रय कांबळे	१४१
६२	गीतांजलि श्री का उपन्यास 'रेत–समाधि' में वृद्ध विमर्श तायडे राजाराम बाबुराव	१४३
६३	धार्मिकता एवं सांस्कृतिकता से भरी मिथिलेश्वर की कहानियाँ डॉ. मनोज नामदेव पाटील	१४५
६४	भगवानदास मोरवाल के उपन्यासों में मुस्लिम स्त्री विमर्श प्रा. डिम्पल एस. पाटील	१४७
६५	अनामिका की कविताओं में स्त्री विमर्श डॉ. रेखा गाजरे, भावना वडगुजर	१५०

Arts, Comm. & ... Sabha ... DHULE ... College

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 131 : हिंदी साहित्य में विविध विमर्श
ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

२१ वी सदी में हिंदी महिला उपन्यास लेखन

प्रा.डॉ. मंजु पु. तरडेजा (सिंधाणी)
अरुणकुमार वैद्य नगर, झुलेलाल सोसायटी, झुलेलाल अपार्टमेन्ट ३०१, साक्री रोड, धुलिया.

स्त्री- विमर्श हमारे देशकाल और पूरे विश्व से जूडा हुआ एक ऐसा मुदद् है जिसमें स्त्री को स्त्री की दृष्टि से देखे जाने की अपेक्षा की जाती है। स्त्री और पुरुष का अनन्योश्रित संबंध रहा है। स्त्री का सहचार्य पुरुष के लिए सदैव सुखद अनुभतियों का स्त्रोत रहा और पुरुष की कल्पना स्त्री के लिए सर्वाधिक आनंददायिनी रही है। चिरकाल से ही नारी की सुकुमारता, विनम्रता, त्याग, दया, कर्तव्यपरायणता का प्रतीक रही है, तो पुरुष कठोरता, शक्ति एवं शौर्य का। किन्तु आज स्त्री और पुरुष दोनो ही अन्तर्विरोधो से गुजर रहे है। स्त्री-विमर्श के बहाने पुरुष समाज की व्यापक निंदा की जाने लगी जबकि स्त्री-विमर्श पुरुष विरोधी कतई नहीं है। यह पुरुषों द्वारा बनायी गई व्यवस्था का विरोधी है। नासिरा शर्मा के शब्दों में स्त्रीवादियों का यह अतिरेक मुझे उलझन में डालता है। पुरुष के खिलाफ खडी होने में स्त्री की मुक्ति क्यों देखी जाती है, ऐसी स्त्री की कल्पना क्यों नही की जाती है जो न अपने खिलाफ हो, न परिवार और समाज के।१ वास्तव में यह विमर्श केवल पितृसत्ता के बहिष्कार तक ही सीमित नहीं है बल्कि यह स्त्री पुरुष संबंधों की मानवीय समरुप पर आधरित है। एक ऐसे समाज की समझ जो न्याय और समता पर खडा हो। क्योकि अगर समस्त पुरुष वर्ग को नकार दिया जायेगा तो पुरुष के बिना स्त्री भी आधे अधूरे का शिकार हो जायेगी। यहाँ स्त्री विमर्श का मक्सद केवल मातृसत्ता का महिमामंडल भी नही है क्योकि स्त्री ने इस पवित्रता के भाव को बहुत गहरी निष्ठा से आत्मसात किया है जो सामाजिक अनुबंध की प्रक्रिया में उसके अबलाकरण की ही है। इस प्रकार स्त्री इस समाज की सर्वग्रासी प्रक्रिया में अपने समाजिक एवं सामुहिक उत्तरदायित्व को पूर्ण करने का प्रयास कर रही है। स्त्री के सरोकारों से जुडे मुद्दों को पुरुष या स्त्री कितनी शिद्दत से उठाते है यही इस विमर्श की प्रासंगिकता है।

पिछले कुछ वर्षो से स्त्री को लेकर अत्याधिक साहित्य सृजन हुआ है। नारी अस्मिता नारी के संघर्ष को समाज में मुख्य पहचान दिलाना स्त्री वादी कथाकारों का मूल उद्देश्य रहा है। हिंदी साहित्य में कई तरह के स्त्री लेखन के दर्शन होतें है। कही वह सारी व्यवस्था के खिलाफ खडी नजर आती है। समाज के समस्त बंधनों को ध्वस्त करती हुई, कहीं वह समता मूलक समाज की पोषणकर्ता और संघर्षशील दिखती है। कही स्त्री, स्त्री की दुश्मन दिखती है। महिला रचनाकार केवल नारी के सुखः दु:ख एवं देहमुक्ति तक सीमित नहीं है। वह व्यापक रुप से भूमंडलीकरण, अर्थतंत्र की साजिशों, बाजारवाद की चालकियों पर भी निगाह जमाए हुए है। उनके लेखन में विविध अनुभव, अनुभूति, विचार अभिव्यक्त हो रहे हैं। उनका साहित्य स्त्री-विमर्श के साथ-साथ दलित-विमर्श, वर्ग विमर्श का प्रयास भी है। समाज में हो रहे परिवर्तन, बदलती स्त्री, बदलते पुरुष, बदलते नियम-कानुन, बदलते रीति-रिवाज स्त्री लेखन के मुद्दे है। इसमें वर्तमान की सच्चाई और आगत की सुनहरी झलक है। स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद नारी जागरण और स्त्री शिक्षा के व्यापक प्रचार-प्रसार के फलस्वरुप इस क्षेत्र में महिला रचनाकारों की एक सशक्त पीढी का आगमन हुआ है।२

मैत्रेयी पुष्पा का 'फरिश्ते निकले' उपन्यास में ग्रामीण स्त्री पर हो रहे अत्याचार और दमन को कथा का आधार बनाया है। इस उपन्यास में उन्होंने किसान, मजदुर, स्त्री और दलित जीवन की प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सच्चाइयों को मुखर किया है। 'फरिश्ते निकले' की नायिका बेला बहु के जीवन में अनेक अनेक घटनाएँ घटती है और जिन व्यक्तियों के साथ उसका वाद-विवाद-संवाद होता है उनका दर्दनाक चित्रण मैत्रेयी पुष्पा ने किया है। उपन्यास की नायिका बेला बहु एक सीमा तक सब-कुछ बर्दाश्त करती है। पर एक दिन सभी अत्याचारियों को घर में जलाकर संघर्ष के अंतहीन रास्ते पर निकल पडती है। यह कमजोर स्त्री के ताकत पर स्त्री में तव्दील होने की कथा है। मैत्रेयी पुष्पा अपने उपन्यासों के माध्यम से ग्रामीण स्त्री को नायकतत्व प्रदान करती है। और स्त्री विमर्श को एक नया अर्थ देती है।

अलका सरावगी का 'एक ब्रेक के बाद' (२००८) कार्पोरेट जगत का सच है। उम्र के जिस मुकाम पर लोग रिटायर होकर चुक जाते हैं, के.वी.शंकर अय्यर के पास नौकरियाँ चक्कर लगा रही हैं। के.वी. मानते हैं कि इडिया के इकोनॉमिक 'बूम' में देश की एक अरब जनता के पास खुशहाली के सपने हैं। दुनिया का शासन अब सरकारों के हाथ नहीं। कॉरपोरेट कम्पनियों के हाथों में है। मल्टीनेशनल कम्पनी का एक्जीक्यूटिव गुरुचरण राय के.वी. की बातों को बिना काटे सुनता रहता है। वह बीच-बीच में पहाडों पर क्या करने जाता है, इनकी कोई भनक के.वी. को नहीं है। अन्तत: वह कम्पनी के काम से मध्यप्रदेश के किसी सुदूर प्रान्त में जाकर लापता हो जाता है। एक ब्रेक के बाद, जिसमे वह एक आई गई खबर हो गया है। के.वी. मिलती है उसकी डायरियाँ, जिसमें लिखी बातों का कोई तुक उन्हें नजर नहीं आता। उपन्यास के तीसरे पत्र भट्ट की नियति एक नौकरी से दूसरी नौकरी तक शहर-शहर भटकने की है। कॉरपोरेट दुनिया के थपेडे खाते-खाते वह बीच में गुरुचरण ऊर्फ गुरु के साथ पहाड-पहाड घूमता है। स्त्रियों के साथ सम्बन्धों में गुरु क्या खोजता है या उसका क्या सपना है, यह जाने बगैर गुरु के साथ भट्ट यायावरी करता जीवन के कई सत्यों से टकराता रहता है। अलका सरावगी का यह नया उपन्यास कॉरपोरेट इंडिया की तमाम मान्यताओं, विडम्बनाओं और धोखों से गुजरता है। इस दुनिया के बाज में कही वह पुराना 'पोगापंथी' और पिछडा भारत है जहाँ तीस करोड लोग सडक के कुत्तों जैसी जिंदगी जीते हैं। कॉरपोरेट इंडिया अपने लुभावने सपनों में खोया यह मान लेता है कि 'ट्रिकल डाउन इन्फेक्ट' से नीचे वालों को देर-सबेर फायदा होना ही है। गुरुचरण का कॉरपोरेट जगत का चोला छोडकर सिर्फ गुरु बनकर जीने का निर्णय तथाकथित विकास की अंधी दौड का मौन प्रतिरोध है। गुरु के रुप में भी उसकी मृत्यु एक तरह से औपन्यासिक आत्महत्या मानी जा सकती है। जिस तरह की संवेदनात्मक दुनिया बनाने का उसका सपना है, उसकी क्रब पर कॉरपोरेट इंडिया उग आया है, जिसमें भट्ट जैसे लोगों के नये सपने और नई सफलताएँ है। इस उपन्यास में वैश्वीकरण, उदारीकरण और बाजार तंत्र के माया जाल को और इस जटिल दुनिया में जीवन जी रहें पात्रों की मन:स्थितियों एवं परिस्थितियों को यथार्थ अभिव्यक्ति देने में अलका सरावगी का यह उपन्यास काफी सफल रहा है।

उषा प्रियवंदा के 'नदी' (२०१४) उपन्यास में बस बहने दो जीवन सरिता को कहीं न कही- जल्दी या देरी से कोई न कोई हल तो निकलेगा। 'यही सूत्र 'नदी' उपन्यास का। नियति, अबूझ जीवन, प्रारब्ध क्या नाम दे उस घटनाक्रम को जो 'नदी' की नायिका आकाशगंगा को जाने किस-किस रुप में कहाँ-कहाँ से विस्थापित करता है। विदेश में निवास करती आकाशगंगा पुत्र की मृत्यु के लिए इस सीमा तक अपने पति द्वारा उत्तरदायी मानी जाती है कि परिवार से विछिन्न कर दी जाती है। पति गगनेन्द्र दो बेटियों सहित भारत आ जाते हैं। सबों से एकाकी छूट गई आकाशगंगा का संघर्ष प्रारंभ होता है। वह अर्जुन सिंह और एरिक के प्रगांड सम्पर्क में आती है। भारत लौटकर सास-ससुर, बेटियों की आत्मीयता में घिरने लगती है कि एक प्राय: अप्रत्याशित

ISSN : 2348-7143
Feb. 2019

स्थिति उसे दूर देश ले आती है। प्रविण दम्पति के साथ रहकर गंगा जीवन का नया अध्याय शुरु करती है। और एरिक के साहचर्य से उत्पन्न उसका बेटा स्तव्य स्टीवेन! आकाशगंगा अपने जीवन प्रवाह में जिन उँचाइयों, गहराइयों, मैंदानों, घाटियों, संकीर्ण पंथों प्रशस्त पाटों से गुजरती है उन्हें उषा प्रियम्वदा ने जीवन्त कर दिया। उषा प्रियम्वदा ने आकाशगंगा के बहाने स्त्री-जीवन के कटू-कठोर यथार्थ का मर्मिक चित्रण किया है। भाषा एवं शैली के लिए तो वे उलग से पहचानी जाती है।३

मनीषा कुलश्रेष्ठ के 'पंचकन्या' (२०१४) उपन्यास में लोक से आए जटिल चरित्र का सच है और व्यक्ति के विवेक से निकला निष्कर्ष। उसके लिए देसी पात्र भी इतना महत्वपूर्ण है, जितना विदेशी। मनीषा कहती हैं कि इस उपन्यास की प्रेरणा और संदर्भ उन्हे प्रदीप भट्टाचार्य के मूल लेख 'पंचकन्या स्त्री सारगर्भिता' से मिला है और खुद लेखिका के मुतबिक, निजी तौर पर फेमिनिज्म शब्द की जगह एलिस वाकर का दिया शब्द 'वुमेनिज्म' में ज्यादा अपने मन के करीब पाती हूँ यह स्त्री होने के एहसास को लेकर ज्यादा सकारात्मक प्रतीत होता है।४

पुराणों के अनुसार, पंचकन्याएँ वे हैं जो विवाहित होते हुए भी पूजा के योग्य मानी जाती हैं, इनमें अहिल्या, द्रोपदी, कुंती, मंदोदरी और तारा का जिक्र आता है, लेकिन मनीषा की पंचकन्याएँ इन पौराणिक नामों से एकदम अलग हैं। प्रज्ञा एक मेहनती और बुध्दिजीवी पत्रकार है, माया संघर्षरत कलाकार है, एग्रेस नृत्यांगना है जो भारत के एक गुरुकुल में कथक सीखने आती है और नागकन्याएँ है- अपने आप में आजाद, संघर्षरत और खुद से प्रेम में डूबी। जहाँ एग्रेस के साथ फ्रांस के थिएटर और कलाकारों से परिचित होनें का मौका मिलता है तो उसकी नानी के साथ बतियाने का एहसास मिलता है, वही नागकन्याओं के साथ रेगिस्तान की चमकती रेत में घुमंत कबीलों की संस्कृति और कठिन जीवन से रु-ब-रु होते है। प्रज्ञा आधुनिक बिंदास शहरी लडकी से आमना-सामना कराती है तो माया और अश्विन के साथ सपनों। खंडहारों और रिश्तों की अनोखी दुनिया में विचरण का मौका मिलता है।

उपन्यास की नायिकाएँ आजादी, अस्तित्व प्रेम और नारी सुलभ स्वभाव की डोरी से परस्पर बंधी हुई नजर आती है वे नारीवादी तो है लेकिन किसी अतिवाद का शिकार नहीं हैं, वे परंपरावादी नारीवाद के बेहतर स्वरुप में हैं, जो अलग-अलग वर्ग और परिवेश से होते हुए भी उन्हें आपस में जोडता है।

पंचकन्या यायावरी के शौकीन पाठकों के लिए भी अच्छा विकल्प है, राजस्थान के सुदूर गाँवों, किलों 'उत्सवों' और बंजारों के रीतिरिवाजों और संस्कृति का सजीव और उनके महोत्सवों की परंपराओं का, उनकी मानसिकता का रोचक वर्णन इस उपन्यास का एक और सकारात्मक पहलू है। उपन्यास के कथा-शिल्प के थोडा कठिन होते हुए भी भाषा-सौंदर्य बाँधे रखता है, इन पात्रों की कहानियों के साथ-साथ चलती हुई उनसें संबंधित विभिन्न परिवेश की विशेषताएँ इतनी खूबसूरती से सामने आती हैं कि हर दृश्य हर पात्र जाना-पहचाना और जीवंत होने लगता है।

चित्रा मुद्गल का 'गिलिगडु' (२००२) उपन्यास आज की युवा पीढी द्वारा अपने बुजुर्गों की घोर उपेक्षा और अवमानना का बडा ही मार्मिक और सजीव चित्रण प्रस्तुत करता है। आज के भरे- पूरे परिवार में भी बुजुर्गों की स्थिति पालतू कुत्तों से भी बदतर है। महानगरों क शिक्षित मध्यवर्गीय परिवार का समकालीन जीवन किस सीमा तक यांत्रिक, आत्मकेंद्रित और अमानवीय हो गया है, यह इस उपन्यास का जीवंत दस्तावेज है।

सूर्यबाला का 'अग्निपंखी' (२०११) सामाजिक उपन्यास है। अग्निपंखी में आत्माभिमानी जयशंकर को शहर के मशीनी जीवन में माँ व पत्नी के साथ आर्थिक चुनौतियों तथा अभावों से जुझते दिखाया गया है।

सुशिला टाकभौरे का 'तुम्हें बदलना ही होगा' उपन्यास दलित- जीवन, वर्ण जाति-भेद की समस्याओं को वर्तमान संदर्भ में गहराई से रेखांकित करता है। महत्वपूर्ण बात यह है कि सुशीला टाकभौरे की नजर महज भेद-भाव पर नही अटकी, वह कथा को इससे आगे भी ले जाना चाहती हैं। उनकी मान्यता है कि आज अंतर्जातीय विवाह भी उच्चवर्ग के मध्य ही हो रहे है। दलितों के साथ वैवाहिक संबंध बनाने से अब भी सवर्ण बच रहे हैं।

निष्कषर्तः २१ वी सदी में हिंदी महिला उपन्यासकार अपने लेखन को जो मजबूती दे रही है, वह उनकी समझ और संघर्ष का ही परिणाम है।

संदर्भ सूची

१) नासिरा शर्मा, औरत के लिए औरत – पृ. १९३
२) महिला कथाकारों के उपन्यासों में समय, समाज और संवेदना, डॉ. वीरेन्द्रसिंह यादव –, पॅसिफिक पब्लिकेशन, दिल्ली – २०१२, पृ. २४
३) नदी, उषा प्रियवंदा – राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, फ्लैप से . . . .
४) पंचकन्या, मनीषा कुलश्रेष्ठ – सामायिक प्रकाशन, नई दिल्ली, फ्लैप से . . .

Arts, Com... DHULE ... Senior College

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII | Issue - I | English Part - II | January - March - 2019

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad (M.S.)

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

CONTENTS OF ENGLISH PART - II

S. No.	Title & Author	Page No.
13	Human Capital Development-Challenges and Necessities **Padmavati Basavarajappa Suganoor**	60-66
14	Impact of Climate Change on Waterborne Diseases **C.V. Wankhede**	67-73
15	Impact of Global Warming on Drought Prone Area in Dhule District **Dr. Suresh C. Ahire**	74-77
16	Impact of Various Types of Gulmohar (Delonix Regia Boj. ex Hook.) Compost on Productivity of Fodder Maize **B. P. Sarwade** **G. D. Mule** **S. A. Survase** **M. S. Jamdhade**	78-84
17	Indian Politics and Environmental Issues **Prof. Dr. Santosh Shivkumar Khatri**	85-89
18	Ethnomedicinal Survey of Indigenous Medicinal Plants Used by the Local Tribes of Vaijapur, Chopda, Jalgaon (Maharashtra) **Shaikh Firdos Jamal Shafiuddin**	90-94
19	Microwave Assisted Chemical Synthesis for Sustainable Development **Balaji D. Rupnar**	95-97
20	Mythology and Environment: A Perspective Study in Novels of Amish Tripathi **Pramod W. Saindane** **Dr. Prof. Sunil G. Baviskar**	98-102
21	Dielectric Properties of Wheat Food Grain and It's their Frequency Dependence **M. N. Chaudhari** **R. B. Ahirrao**	103-109

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & ... College
DHULE

VOLUME - VIII, ISSUE - I - JANUARY - MARCH - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

17. Indian Politics and Environmental Issues

Prof. Dr. Santosh Shivkumar Khatri
Dept. of Political Science, V.W.S Arts, Com. & Science College, Dhule.

Introduction

The environmental issue is now assuming a dangerous proportion through the world. The need for environmental protection is an area which has been at the forefront of the social concern during last two decades at both national and international level. Over the past few years, the national capital has garnered most attention for environmental issue, compared to other major cities in the country. Therefore in the research paper researcher discuss on what is major environmental issues in India, also discus on the approaches and actual work on ground level of various political parties on that issues. In that concern objectives of research paper are following:

Objectives

1) The study of major environmental issues in India.
2) The study of approaches of political Parties on concern subject.

Environment has become mainstream issue during last four decades. These issues identified Global issue during this period and responsibilities fixed on the nation at the Stockholm, Sweden Conference organized by United Nation. Concern the environmental issue India as a signatory to almost all the major international treaties have enacted a series of national policies and laws during that period. But there is no accountability about the solving that issues and implementation of concern law so that we seen the many major environmental issue in present. Some of the most important environmental issue faced by India is as follows:

1. Growing Population

A population of over thousands of millions is growing at 2.11 per cent every year. It puts considerable pressure on its natural resources and reduces the gains of development.

2. Poverty

India has often been described a rich land with poor people. The poverty and environmental degradation have a nexus between them. The vast majority of our people are directly dependent on the nature resources of the country for their basic needs of food, fuel shelter and fodder. About 40% of our people are still below the poverty line.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

3. Agricultural Growth

The people must be acquainted with the methods to sustain and increase agricultural growth with damaging the environment. High yielding varieties have caused soil salinity and damage to physical structure of soil.

4. Need to Ground Water

It is essential of rationalizing the use of groundwater. Factors like community wastes, industrial effluents and chemical fertilizers and pesticides have polluted our surface water and affected quality of the groundwater.

According to NASA groundwater declines are highest on Earth between 2002 and 2008 in northern India. Agricultural productivity is dependent on irrigation. A collapse of agricultural output and severe shortages of potable water may influence 114 million residents in India. In July 2012, about 670 million people or 10% of the world's population lost power blame on the severe drought restricting the power delivered by hydroelectric dams.

5. Development and Forests

Forests serve catchments for the rivers. With increasing demand of water, plan to harness the mighty river through large irrigation projects were made. Certainly, these would submerge forests; displace local people, damage flora and fauna. As such, the dams on the river Narmada, Bhagirathi and elsewhere have become areas of political and scientific debate. Forests in India have been shrinking for several centuries owing to pressures of agriculture and other uses.

6. Land or Soil Pollution

In March 2009, the issue of Uranium poisoning in Punjab attracted press coverage. It was alleged to be caused by ash ponds of thermal power stations, which reportedly lead to severe birth defects in children in the Faridkot and Bhatindadistricts of Punjab. The news reports claimed the uranium levels were more than 60 times the maximum safe limit. In 2012, the Government of India confirmed that the ground water in Malwa belt of Punjab has uranium metal that is 50% above the trace limits set by the United Nations' World Health Organization. Scientific studies, based on over 1000 samples from various sampling points, could not trace the source to fly ash and any sources from thermal power plants or industry as originally alleged. The study also revealed that the uranium concentration in ground water of Malwa district is not 60 times the WHO limits, but only 50% above the WHO limit in 3 locations. This highest concentration found in samples was less than those found naturally in ground waters currently

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

used for human purposes elsewhere, such as Finland. Research is underway to identify natural or other sources for the uranium.

7. Air and Water Population

Majority of our industrial plants are using out-dated and population technologies and makeshift facilities devoid of any provision of treating their wastes. Many metro cities and industrial area are faced the air and water pollution.

Acts are enforced in the country, but their implement is not so easy. The reason is their implementation needs great resources, technical expertise, political and social will. Again the people are to be made aware of these rules. Their support is indispensable to implement these rules.

Politics on Environmental Issues

As India faces above the major environmental problems, the country's main political parties have all ignored environmental issues. Environmentalists say the mission is alarming given the problems India faces.

The three main national groups competing in the Lok sabha's elections 2013-14 have published manifestos that touch on the environment, but say little about major problems such as worsening pollution or projections that the country will have only half the water supply it needs by 2030. But the major parties discuss water in their manifestos, but not in ways that satisfy environmentalists. Congress and AAP briefly say water should be a legal right, though Congress contradicts that by also discussing water pricing. The BJP is the only party to mention water scarcity predictions in its manifesto, but it proposes expensive solutions.

In the Lok sabha's elections 2013-14 prime ministerial candidate Narendra Modi has campaigned almost exclusively on the issue of corruption in the outgoing government. Most of the corruption scandals in recent years have been over allocation of natural resources, land, water for hydropower and minerals. Still, neither the BJP nor Congress party has much to say in their campaign or their manifesto on how the next government will ensure these resources are used in a manner that is fair, efficient, equitable and sustainable. After the election no one say or make the proper policy about the environmental issue. At the least environmental issue and problem is really a major issue for the country. On that issue some law are making in the constitution but all are on paper. NO one political party, politician is serious about the environmental issue today and public also not aware.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College
DHULE

June 2018, in Delhi there was a much publicized citizen protest against the move, with Delhi's residents even going to court. It also resulted in a political slugfest between there major political parties of Delhi. The AAP led Delhi government also had a tiff with BJP led government of India about who allowed the felling of such trees. Though the cutting of trees is on hold for now it is expected to become a point of consideration for at least a section of Delhi's voters.

Green Party Moment and India

Sanjay Kumar, Director at the Centre for the Study of Developing Societies said, India is still at least 20 years away. It will take time for the environment to become an election issue in India. Because in Indian politics water, electricity or even foods are still struggle for many, land up are the major promises of election. That's way the Green party moment are not ripe for the development in India, like Germany, Sweden, Finland and the U.K. But

Conclusion

It is essential to make the public aware of the formidable consequences of the Environmental Degradation, if not retorted and reformative measures undertaken would result in the extinction of life. "The energy and environmental challenges facing the country are so critical that merely playing around with words is unlikely to win elections," Leena Srivastava, executive director of The Energy Research Institute in New Delhi, said politicians have missed an opportunity to connect with voters. Because the political parties and politician discuss on the environmental issues only in election and winter monsoon and on the paper. But in ground level they do not done any work on these issues.

Findings

1) Environmental Concerns in India, like high air pollution or server pollution in water bodies have increasingly been getting the attention of media and citizens, over the past few years.
2) Political parties claim environment protection has always been an integral part of their development plans but there are growing pressure groups of young voters and the middle class who are increasingly forcing political parties to come clean about their stand on environmental issues.
3) The time when elections in India will be fought on environmental issues still seems to be far, Said experts.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. College DHULE

Reference

1) https://economictimes.indiatimes.com
2) https://india.mongabay.com/2018/08/06/are-environmental-issues-finally
3) https://journals.openediting.org
4) Ghosh Asish (2007), Environment Issuse and Concerns, A.P.H. Publishing Corporation, New Delhi.
5) Khan T. I (2001), Environmental Policies for sustainable development, Pointer Publisher, Jaipur.
6) Chatterjee Benimadhab (2002), Environmental Lalws, Deep & Deep Publisher, New Delhi.
7) Thethridpole.net, 25.09.2015, 7:12pm
8) Indianexpress.com, Indian Political Parties gloss over environment, published May 9, 2014 12:16pm, (25.09.2015, 7:12pm)

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. Inc. DHULE

ISSN : 2348-7143
March 2019

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

One Day Multidisciplinary National Conference

Organzied by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College,

Dhule - 424 001 (MS)

NAAC Re-Accredited with Grade - 'B' (IInd Cycle CGPA 2.50)

On

Academic and Administrative Audit

16th January, 2019

- Jointly Organised By -

Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

- Patron -

Hon'ble, Prof. (Dr.) P. P. Patil
Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr) P. P. Mahulikar
Pro Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr) Prashant Magar
Joint Director, HE, Jalgaon

Hon'ble Mr. Akshay Chhajed
Chairman, Vidya Wardhini Governing Council

Hon'ble Mr. Yuvraj Karankal
Secretary & Treasurer Vidya Wardhini Governing Council

- Chief Guest -

Dr. R. S. Mali
Former VC, NMU, Jalgaon

Dr. B. P. Patil
Director, BEE, KBCNMU, Jalgaon

VENUE

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule - 424 001 (MS)

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
०१	नवीन नॅकला सामोरे जातांना महाविद्यालयीन ग्रंथालयानी करावयाची तयारी प्रा. बी.सी. घरटे	००१
०२	'नॅक'चा ग्रंथालयातील सेवांवर प्रभाव प्रा. गोपाल राजाराम पाटील	००२
०३	उच्च शिक्षणासाठी खानदेशात उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या स्थापनेची चळवळ भुषण शांताराम वानखेडे, डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर	००६
०४	ब्रिटिशकाळात लॉर्ड कर्झनचे भारतीय शिक्षणविषयक धोरण प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	०११
०५	चिरंतन विकासासाठी शिक्षण प्रा.डॉ. सुहास गजानन जोशी	०१४
०६	नॅक मूल्यांकनात महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका प्रा. श्रीमती कल्पना शामराव सोनवणे	०१६
०७	'नॅक' आणि महाविद्यालयाच्या विकासात माजी विद्यार्थ्यांची भूमिका डॉ. प्रशांत लगडे	०१८
०८	शैक्षणिक अंकेक्षण आणि उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता प्रा. राजीव आरके	०२१
०९	केवळ पाश्चात्यांचे उच्च शिक्षणा तील अनुकरण प्रगतीला बाधक प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते	०२३
१०	नॅक प्रक्रिया में आंतरिक गुणवत्ता आश्वासन सेल और संकायों की भूमिका डॉ. भिमराव भाऊराव मानकरे	०२६
११	शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अंकेक्षणामध्ये IQAC ची भूमिका प्रा.डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	०२९
१२	उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य अंधानुकरण व राजकारण डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री, श्री. संदिप जगन्नाथ वारूळे	०३२
१३	लायब्ररी डिजिटीझेशन आणि डॉक्युमेंट फॉर नॅक श्री. योगेश एन. पाटील	०३४
१४	उच्च शिक्षण आणि महाराष्ट्र प्रा. गंगाधर जी. ढगे	०३६
15	ICT for Centralized Campus Management Dr. Avinash Y. Badgujar	038
16	The Role of Ethics and Values in Professional Education Dr. N.S. Sonawane, Mr. A.S. Deore	041
17	Dr.B.R.Ambedkar's Thoughts On Higher Education And Its Relevance In Present Scenario Satish Dnyaneshwar Morey	043
18	ICT Enabled Technology in the Present NAAC Accreditation Dr. Sidhartha B. Sawant	045
19	Use of ICT in Higher Education Dr. B.H. Barhate, Dr. S.P. Zanke	047
20	Use of ICT in Education Mrs. Anjali K. Patil	050
21	Higher Education System In India Prin. Dr. Baviskar S.G	052

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sc. College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 176 : Academic and Administrative Audit | March 2019

केवळ पाश्चात्यांचे उच्च शिक्षणातील अनुकरण प्रगतीला बाधक

प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते
प्रमुख, संरक्षण आणि सामरिक अभ्यास विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

आज भारतीय शिक्षण व्यवस्था जागतिक शिक्षण व्यवस्थेत तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. परंतु हे स्थान केवळ संख्यात्मक आहे. गुणवत्ता तसेच संशोधन यात भारतीय शिक्षण व्यवस्था जगात अग्रस्थानी नसल्याचा आरोप केला जातो, तो बऱ्याच अंशी खरा आहे. प्राचीन काळी भारतीय शिक्षणव्यवस्था जगात अग्रस्थानी होती. परंतु पाश्चात्य वसाहत आणि नंतर शिक्षण व्यवस्थेतील इंग्लंड व युरोपीयन देशांचे अनुकरण यामुळे भारताच्या शैक्षणिक प्रगतीला कुंठीत अवस्था प्राप्त झाली. जागतिकीकरणानंतर तर आपण अमेरिकेचे जणू अंधानुकरण केले. यामुळे आज जगातील उच्च मानांकित १०० विद्यापीठांमध्ये भारतीय विद्यापीठांना स्थान मिळू शकत नाही.

तीस वर्षांपूर्वी आपण ज्या स्थितीला होतो – त्यात आज फक्त संख्यात्मक वाढ होते आहे. दुसरीकडे शैक्षणिक प्रगतीत केवळ उच्च व तंत्र शिक्षणालाच महत्त्व देण्यात येत असल्याने प्राथमिक शिक्षणाची दुरावस्था झाली आहे. आज भारतात अंदाजे १० कोटी बालके शालाबाह्य आहेत, जी संख्या युरोपातील अनेक देशांच्या लोकसंख्येपेक्षा कितीतरी अधिक आहे. निरक्षर लोकांच्या संख्येत भारत आज प्रथम क्रमांकावर आहे. त्यातच सरकार सामाजिक दृष्टिकोनाचा त्याग करुन शिक्षणावरील खर्च कमी करण्याच्या मागे लागले आहे. या सर्वांचा दुष्परीणाम देशाच्या सर्वकष प्रगतीवर होतो आहे.

उद्देश

१. आजच्या काळातील भारतातील उच्च शिक्षणातील प्रगतीचा आढावा घेणे.
२. उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य देशांच्या अनुकरणाने झालेल्या लाभांचे विश्लेषण करणे.

गृहितकृत्य

१. भारतातील उच्च शिक्षणात दीर्घकाळापासून केवळ संख्यात्मक वृध्दी होत आहे.
२. उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य देशांचे अंधानुकरण भारताच्या सर्वांगिण प्रगतीला बाधक आहे.

उच्च शिक्षणातील वृध्दी केवळ संख्यात्मक

भारतीय शिक्षण व्यवस्था आज जगात तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. परंतु शिक्षण संस्थांमधील संख्यात्मक वाढ त्या देत असलेल्या शिक्षणाच्या दर्जाशी सांगड घालत नाहीत. त्यामुळेच जगाचे नेतृत्त्व करण्याच्या भारताच्या मार्गात अडथळा निर्माण होत आहे. म्हणून जागतिक दर्जाची शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे, ही भारताची मुख्य गरज आहे. Quality, Quantity, Autonomy, Research and Innovation!"1 असे केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्री प्रकाश जावडेकर यांनी नमूद केले आहे. त्यादृष्टिने फेरबदल करण्याचे प्रयत्न असल्याचा सरकारचा दावा आहे.

२०३० मध्ये भारत जगातला सर्वात तरुण देश असेल व देशात महाविद्यालयीन वयोगटातील १४ कोटी तरुण असतील२ त्यामुळे उच्च शिक्षणात फार काही करण्याची संधी आपल्याला उपलब्ध आहे. परंतु स्वातंत्र्याच्या ७२ वर्षांनंतरही आज केवळ १० टक्क्यांहून कमी भारतीय पदवी पर्यंतचे शिक्षण घेऊ शकतात. विकसित व विकसनशिल देशांमध्ये भारत शिक्षणावर सर्वात कमी खर्च करतो.

भारताच्या तुलनेत भारतासारखी परिस्थिती असणाऱ्या काही देशांची प्रगती मात्र चांगली दिसते. सुमारे ३० वर्षांपूर्वी भारतात चीनपेक्षा पाचपट पदवीधर होते. आज चीनने प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च व तंत्रशिक्षण तसेच संशोधन यात भारताच्या तुलनेत कितीतरी मजल मारली आहे, ज्याचा फायदा आज चीनला उद्योग – व्यापारासह सर्वच क्षेत्रात होतो आहे. त्यादृष्टिने इतर देशांमधील परिस्थिती पाहणे गरजेचे आहे.

पोर्तुगाल

पोर्तुगालमध्ये १२९० पासून विद्यापीठे आहेत. आठराव्या शतकात इंग्लंडचे जगावर वर्चस्व निर्माण होण्यापूर्वी पोर्तुगाल जगातील एक अग्रगण्य राष्ट्र होते. तेथे प्रामुख्याने विद्यापीठ व पॉलिटेक्नीक असे दोन प्रकार आहेत. सरकारी शिक्षणासोबत खाजगी संस्थांही आहेत, मात्र त्यांना विज्ञान, तंत्रज्ञान व उच्च शिक्षण मंत्रालयाच्या कठीण निकषांमधून परवानगी घ्यावी लागते. काही विद्यापीठे ही पोलिस व सैन्य दलाशीही संलग्न आहेत. पोर्तुगालमध्ये उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण ३५ टक्क्यांहून अधिक आहे. गेल्या दहा वर्षांपासून युरोपीयन देशांनी 'पिसा' Programme for International Student Assessment (PISA) हा शैक्षणिक कार्यक्रम आगीकारला आहे. त्याच्यानुसार युरोपीयन देशांमधील विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत मोठा व सकारात्मक बदल झाला आहे. या कार्यक्रमामुळे येथील विद्यार्थी विनाअडथळा ४५ सदस्य देशांमध्ये कुठेशी मुक्तपणे शिक्षण घेऊ शकतो. यातुन पोर्तुगालच्या विद्यार्थ्यांनाही मोठी संधी प्राप्त झाली आहे. केवळ माहिती किंवा ज्ञान वाढविण्यापेक्षा घ्क्षमताङ (लायकी) विकसित करण्यावर यात भर देण्यात आलेला आहे.

जपान

१९व्या शतकाच्या सुरवातीपर्यंत हा देश जगापासून अलिप्त होता. अमेरिकन कमांडर पेरीच्या आगमनानंतर या देशाने इतर देशांशी संबंध ठेवण्यास सुरुवात केली. अमेरिका व पाश्चिमात्य देशांकडून नवीन कल्पना स्वीकारल्या. च्जपानने विविध शैक्षणिक पध्दतींमधून उपयुक्त माहिती व तंत्रज्ञानाचा उपयोग करीत स्वत:ची शिक्षणपध्दती रुपांतरीत करुन आंगीकारली आहे. परंतु त्या त्यांनी आपल्या परिस्थितीनुसार जुळवून घेतल्या. जपानमधील शिक्षणपध्दती शिन्टो, बुध्दीझम व कॉन्फ्यशिनीझमच्या तत्त्वज्ञानावर आधारीत आहे. बदलत्या काळानुसार जपानने त्यांच्या शिक्षणपध्दतीतही बदल केले. विद्यार्थ्याचे वैयक्तिक कार्य, त्यातील मौलिकता आणि शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयकरण असणारे हे बदल होते. शिक्षणातील समानता हे जपानचे वैशिष्ट्य आहे.छ३ असे करताना जपानने कोणत्याही देशाचे अंधानुकरण मात्र केले नाही.

जपानच्या शिक्षणव्यवस्थेत प्रचंड लवचिकता आहे."For admissions to Higher Education - Universities, Junior Colleges, Specialized Training Colleges & Colleges of Technology, you must hold an upper secondary school certificate. 12 years of school education (elementary & secondary) completion is mandatory for entry into Japanese institutions. Students without 12 Years of Education are eligible to apply to higher education institutions, but subject to a precondition- They must have

ISSN : 2348-7143
March 2019

passed the entrance examination- (like Baccalaureate in France, Abitur in Germany, etc.), that confirms that the students have the achievements equal or higher than those who have completed 12 years of school education."4 त्यामुळेच हा देश युरोप तसेच अमेरिकेसारख्या प्रगत देशांशी स्पर्धा करीत आहे. प्रत्येक प्रवेशासाठी दर्जेदार प्रवेश परीक्षेवर त्यांचा भर असतो. जपानची अर्थव्यवस्था पूर्णपणे विज्ञान व तंत्रज्ञानावर आधारीत असल्याने मागणी व परिस्थितीनुसार पाठ्यक्रमात त्वरीत बदल करीत असतात.

जर्मनी

एकेकाळी युरोपातील अग्रगण्य असणाऱ्या जर्मनी या राष्ट्रात साक्षरतेचे प्रमाण ९९ % आहे. लोहपोलाद उद्योग, अवजड वाहनोद्योगसह अनेक उद्योगांमध्ये आजही हा देश अग्रगण्य आहे. जर्मनीतील काही बाबी मात्र लक्षणीय आहेत. येथेही सरकारी व खाजगी विद्यापीठे व शिक्षणसंस्था आहेत. येथील सरकारी शिक्षण संस्था व विद्यापीठांमध्ये ट्यूशन फी आकारली जात नाही. सेमेस्टर व इतर फीस् विद्यार्थी संसद ठरविते. अभ्यासात विद्यार्थ्यांचे कौशल्य विकसित करण्यावर इथे भर दिला जातो. याबरोबरच इंटर्नशिपलाही खूप महत्त्व असते.

जीवन कौशल्यावर उच्च शिक्षणात भर हवा

आज केवळ विद्यार्थ्यांवर माहिती व साचेबध्द अभ्यासक्रमाचा भडिमार केला जातो. त्यात फारशी लवचिकता नसते. सातत्याने बदलणाऱ्या वेगवेगळ्या परीक्षा पध्दतींच्या माऱ्यात विद्यार्थी दबून जातो. जीवन कौशल्य हस्तगत करण्यासाठी त्यात वाव नसतो. ज्ञानापासूनही तो वंचितच राहतो. यामुळे लोकांमध्ये केवळ साक्षरता वाढते. त्यांच्यात शहाणपण – राष्ट्रियत्त्व निर्माण करुन बलशाली आणि संपन्न समाज व राष्ट्रनिर्मितीचे उद्दिष्ट्य मात्र त्यामुळे दूरच राहते. पदवी शिक्षणात रोजगाराभिमुखता नाही. त्यातच नीरस व ताठर परीक्षा पध्दती, गुणांना मिळणारे अत्याधिक महत्त्व – त्यातही पाश्चात्य प्रभावाने सातत्याने होणारे फेरबदल, यामुळे आजची भारतीय शिक्षण पध्दती कुचकामी ठरल्याचा आरोप करण्यात येतो. त्याऐवजी आम्हाला आनंदी बनविणारी व त्यातून जीवनकौशल्य हस्तगत करणारी शिक्षणपध्दती आंगीकारणे अधिक गरतेचे आहे. चएक अब्ज ३० कोटी लोकसंख्येच्या या देशात २/३ लोक ३५ वर्षांच्या आतील आहेत. आमच्याकडे लाखो पदवी व पदविका प्राप्त तरुण आहेत. ज्यांच्याकडे जीवनकौशल्य, रोजगाराभिमुखता किंवा औपचारीक – पारंपरीक करीयरच्या पलीकडे विचार करण्याचा अभाव आहे. मार्ग विन्मुख झालेले, दृष्टिकोन विरहीत व स्वयंआस्था नसलेले हे तरुण एखाद्या स्फोटाच्या प्रतिक्षेत असणाऱ्या टाईमबॉम्बप्रमाणे आहे!छ५

जागतिकीकरणाच्या रेट्यात भारतात अनेक बदल झाले. त्याचा सर्वाधिक दुष्परिणाम शिक्षण क्षेत्रावर झाला. घ्पाश्चिमात्य मॉडेलङ स्वीकारणे बनत गेले. शिक्षण ही आपली जबाबदारी आहे, असे सरकारांना वाटेनासे झाले. नॅक, एपीआय, सीबीसीएस यासारख्या बाबी भारतीय सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय परिस्थितीचा विचार न करता लादण्यात आल्या. गुणांकन व मानांकन याची स्पर्धा सुरु झाली. अमेरिका भारतापेक्षा तिप्पट मोठा व लोकसंख्येने एकचतुर्थांश असलेला देश आहे. पूर्णपणे विकसित असलेला हा देश प्रचंड नैसर्गिक संपदेने संपन्न आहे. हे एक भांडवलशाही राष्ट्र आहे. अनेक बाबतीत तो भारतापेक्षा भिन्न आहे.

अमेरिकेत केवळ प्रवेश परीक्षेतील गुणांवरुन प्रवेश दिला जात नाही, तर Statement of Purpose व चांगली शिफारसही त्यासाठी आवश्यक असते. भारतातील शिक्षणात सर्जनशीलतेला फारसे महत्त्व नाही. अमेरिकेत केवळ पुस्तके अभ्यासून उपयोग नाही. तुम्हाला सातत्याने सादरीकरण करावे लागते. वर्गातील शिक्षणाबरोबरच मॉक टेस्ट, असाईन्मेंट, प्रझेन्टेशन, प्रश्नमंजुषा व गटचर्चा बंधनकारक असेन अंतिम ग्रेडिंगसाठी हे गुण गृहित धरले जातात. भारतात ठरलेला किंवा ठराविक असा पाठ्यक्रम असतो, तर अमेरिकेत विद्यार्थ्याला पाठ्यक्रम व विषयाची निवड करता येते. नोकरीसाठी माजी विद्यार्थी संघ विद्यार्थ्यांच्या मदतीसाठी कार्यरत असतो. अर्थातस सीबीसीएस मध्ये यातील काही बाबी लागू करण्याचा प्रयत्न होतो आहे. परंतू तो अमेरिकन पॅटर्ननुसार जसाच्यातसा लागू केल्यास खूप गोंधळ होईल.

भारतातील शैक्षणिक सुविधा लक्षावधी तरुणांच्या आकांक्षांची पूर्तता करणाऱ्या नाहीत. नॅशनल नॉलेज कमिशनच्या २००९ च्या सर्व्हेक्षणानुसार भारतात येत्या दशकात होणाऱ्या विकासामुळे निर्माण होणाऱ्या शैक्षणिक मागणीची पूर्तता उच्च शिक्षण करु शकणार नाही. भारतात प्रत्येकाला जागतिक दर्जाचे शिक्षण देण्याइतपत सरकारकडे निधी नाही. त्यामुळेच युनेस्कोच्या अहवालानुसार प्रत्येक मुलाला दर्जेदार शिक्षण देण्यात भारताचा क्रमांक अत्यंत निम्न स्तरावर आहे.६ आज भारताच्या अर्थव्यवस्थेला चांगली गती मिळालेली आहे, त्यामुळे शिक्षणावर अधिक खर्च करणे सरकारला शक्य आहे, नव्हे –तसे करणे, ही काळाची गरज आहे.

शिक्षणातील हळूवार गती आणि प्रती ध्यानात घेऊन शिक्षणसंस्थांचा तसेच एकूणच उच्च शिक्षणाच्या दर्जामध्ये वृध्दी व्हावी यासाठी १९८६ मध्ये राष्ट्रीय शिक्षण नीती आखण्यात आली. कार्ययोजना अभिलेखातील मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार यूजीसीने १९९४ ला बंगलोर येथे राष्ट्रीय मूल्यांकन आणि अधिस्वीकृती परिषद स्थापन केली.७ वाजपेयी सरकारने स्थापन केलेल्या अम्बानी – बिरला समितीने २४ एप्रिल २००० ला जो अहवाल सादर केला, त्यातून शिक्षणाची नवी दिशा काय असेल, हे ध्यानात येते. या अहवालानुसार च२०१५ पर्यंत २ कोटी २० लाख लोकांच्या उच्च शिक्षणाची गरज पूर्ण करावी लागेल. त्यासाठी २७ हजाराहून अधिक महाविद्यालये उघडावी लागतील. त्यासाठी साधारण एक लाख ८० हजार कोटी रुपयांचा खर्च आवश्यक आहे. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने उचलावी, तर उच्च शिक्षण खाजगी क्षेत्राकडे सोपविले जावे.छ.८ यातून शिक्षणाचे खाजगीकरण करण्याची सरकारची तयारी असल्याचे स्पष्ट होते. जे आर्थिकदृष्ट्या बहुसंख्य लोकांना परवडणारे नाही. या अहवालानुसार यापुढे अनुदान देण्याचे सरकार टाळेल व स्ववित्तपोषी संस्थांना प्राधान्य देईल, हे स्पष्टपणे दिसून येते.

अर्थात, ही आजची परिस्थिती नसून गॅट करारातच तसे अंतर्भूत आहे. आज शिक्षण हा एकप्रकारचा व्यवसाय झालेला आहे, ही वस्तुस्थिती नाकारता येणार नाही. त्यामुळेच अमेरिकाप्रणित शिक्षण पध्दती लादली जात आहे. प्रस्तावित उच्च शिक्षण आयोगातही याचे प्रतिबिंब दिसत असून अनुदान देण्याचे अधिकार आयोगाला देण्यात येणार नाहीत, ते थेट मनुष्यबळ विकास मंत्रालयामार्फत विशिष्ट निकषांवर दिले जाईल. उच्च शिक्षणाचा भार कोणतेही राज्य एकट्याने उचलू शकत नाही.

उच्च शिक्षण आयोग

भारतातील उच्च शिक्षणाचे नियमन करणाऱ्या यूजीसीची स्थापना १९५६ मध्ये झाली होती. बदलती जागतिक परिस्थिती तसेच गुणवत्ता वाढीसाठी यूजीसीच्या जागेवर उच्च शिक्षण आयोग (Higher Education Commission of India) स्थापन करण्याचा निर्णय सरकारने २०१८ मध्ये घेतला आहे. अद्याप याविषयी पूर्णपणे स्पष्ट झाले नसले, तरी काही बाहेर आलेल्या बाबींवरुन केंद्रसरकारचे उच्च शिक्षणविषयीचे धोरण मात्र प्रकाशात येते. या आयोगाच्या

DHULE

विशेषत: खालीप्रमाणे आहेत.

१. स्वायत्ता वाढविणे, शिक्षण संस्थांच्या दैनंदिन प्रबंधनात न्यूनतम किंवा शून्य हस्तक्षेप.
२. आयोग केवळ शैक्षणिक बाबी बघेल, अनुदानाचे काम सरकारकडेच राहिल.
३. लवचिकता वाढून शैक्षणिक गुणवत्तेला वाव मिळेल.
४. शिक्षण संस्थांवर कारवाई करण्याचा अधिकार.

या आयोगात केवळ ४ शिक्षणतज्ज्ञांचा समावेश असेल, उर्वरीत नोकरशहा असतील. याबरोबरच अनुदानाचा अधिकार केंद्रसरकारने स्वत: घेतल्याने उच्च शिक्षणावर एकप्रकारे अंकुश ठेवण्याचे सरकारचे धोरण दिसून येते आहे.

निष्कर्ष

आज परदेशी विद्यापीठ व शिक्षण संस्थांना भारतात प्रवेश मिळतो आहे. जागतिक बँक व जागतिक व्यापार संघटनेचा शिक्षणाचे खाजगीकरण करण्याचा दबाब आहे. पब्लिक प्रायव्हेट पार्टनरशिप वाढविण्याचा प्रयत्न सुरु आहे. भारतीय शिक्षणव्यवस्थेची वाटचाल खाजगीकरणाच्या दिशेने सुरु आहे, असे स्पष्टपणे दिसते आहे. शिक्षणव्यवस्था भांडवलशाही धोरणानुसार बदलते आहे. त्यातच पाश्चात्य देशांचे अनुकरण मोठ्या प्रमाणावर केले जात आहे. भारतातील सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय परिस्थितीचा विचार करुनच उच्च शिक्षणात फेरबदल करणे आवश्यक आहे. सरकार शिक्षणाच्या बाबतीतील स्वत:ची जबाबदारी व सामाजिक बांधिलकीचा त्याग करु शकत नाही.

राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या किमान ६% खर्च शिक्षणावर करण्याची शिफारस कोठारी आयोगाने १९६६ मध्ये केली होती. गेल्या अनेक वर्षातच सरकारचा शिक्षणावरी खर्च कधीच दोन – तीन टक्क्यांवर गेलेला नाही. सरकारी व अनुदानित शिक्षणसंस्थांमधील नोकरभरती दीर्घकाळापासून बंद आहे. एकप्रकारे सरकार आपली जबाबदारी टाळण्याचा प्रयत्न तर करीत नाही ना? अशी शंका घेण्यास जागा आहे. भारतातील दारिद्र्य, विविधता व सर्व प्रकारच्या परिस्थितीचा विचार करुनच उच्च शिक्षणात फेरबदल झाले, तरच भारतातील उच्च शिक्षणाच्या प्रगतीला गती येईल व भारतातील उच्च शिक्षणही जागतिक दर्जाचे होईल.

संदर्भ

1. India needs a world class higher educational system. economictimes.com. Oct.11.2018
2. www/ey.com. Higher education in India: Vision 2030
3. Higher Education System in Japan www. japaneducation.info / Higher-Education/index.html
४. कित्ता.
5. Mohan Simitra. Rethinking our Education, Mainstream. Vol. LVI No. 34 11/08/2018
6. Impact of Globalization on Indian Education System. www. brainbuxa.com
७. सिंह चंद्रकुमार, उच्च शिक्षा मे गुणवत्ता स्थापित करने में राष्ट्रीय मूल्यांकन और प्रत्यायन परिषद की भूमिका,अध्यापक शिक्षा: गुणात्मक विकास, (सिंह. मयाशंकर संपा.), अध्ययन पब्लिशर्स, दिल्ली, २००४ पृ. ३०
८. सिंह नीलम, शिक्षक –शिक्ष का स्ववित्त पोषीकरण बनाम व्यावसायीकरण,अध्यापक शिक्षा : गुणात्मक विकास, (सिंह. मयाशंकर संपा.), अध्ययन पब्लिशर्स, दिल्ली, २००४ पृ. ७६

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 177 March 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

One Day Multidisciplinary National Conference

DISASTER MANAGEMENT

NEW CHALLENGES AND SOLUTIONS

Organized by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College

Dhule - 424 001 (MS)

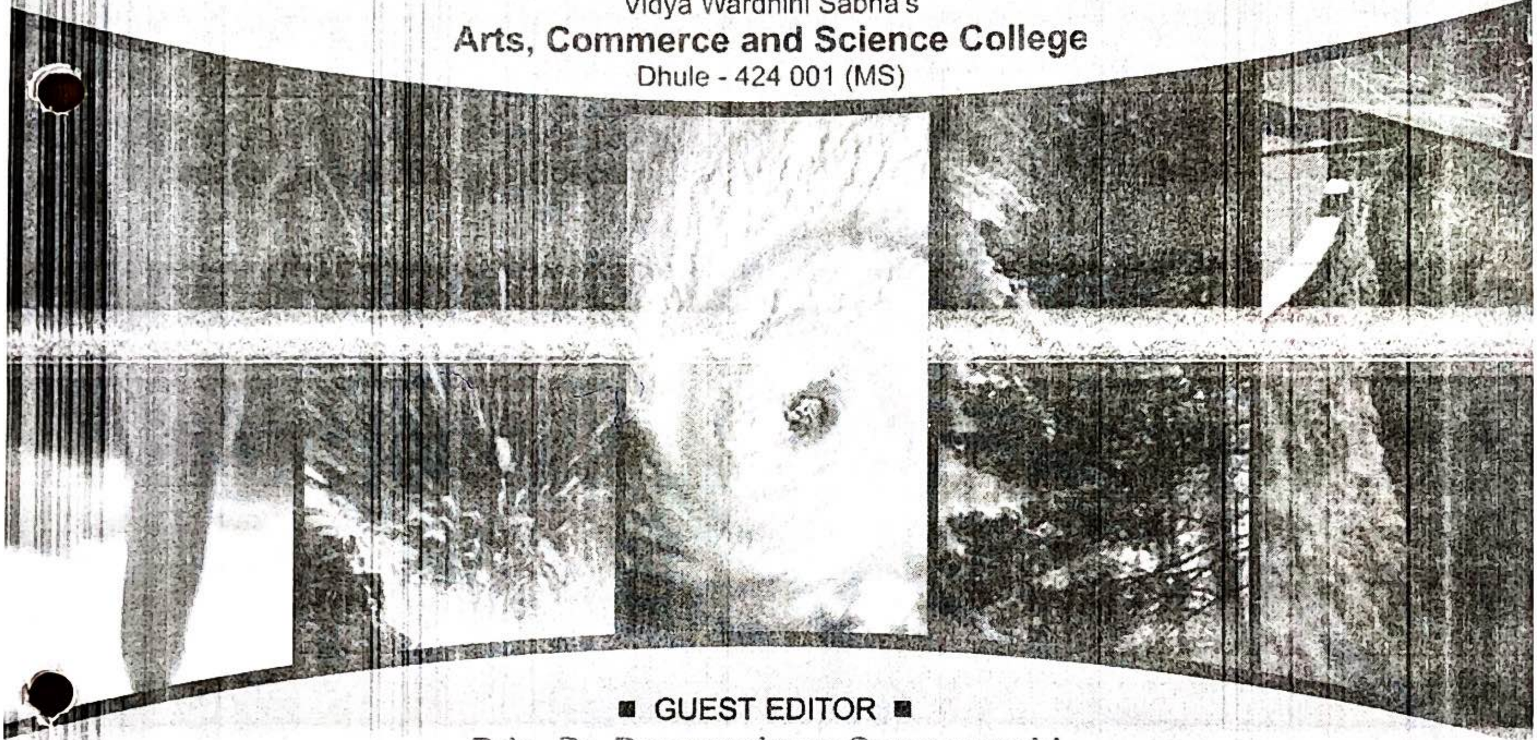

■ GUEST EDITOR ■

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Capt. Dr. K. G. Borse

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Dr. Devendra G. Vispute

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

RESEARCH JOURNEY

MULTIDISCIPLINARY ONLINE RESEARCH JOURNAL

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Vidyawardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

ISSN : 2348-7143
March 2019

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
1	**People's Perspective on Disaster Management and Participation** Prof. (Dr.) Shashikant Kumar	001
2	**Damages to Infrastructure during Extreme Events** Bhasker Vijaykumar Bhatt	004
3	**Challenges In Disaster Mitigation Training For Natural Disasters** Dr. V.P. Nedunchezhiyan, R. Anitha	009
4	**Precaution of Least Impact of Disaster** Dr. Devendra Panditrao Dhakad	013
5	**Disaster Management : The Role of Mental Health Professionals** Khalane Shashikant Hari	016
6	**Modern Disaster Management : An Overview** Mrs. Kalpana Mahesh Patil	019
7	**Disasters have Substantial Social and Psychological Impacts** Praneta Desale	021
8	**Disaster Management : Emergency Methods Of Removing Casualties And First Aid** R.D. Patil	024
9	**Natural Disaster : Financial Impact and Solutions** Sonali Nimba Wagh	028
10	**Systematic Earthquake Relief & Rehabilitation Work In India : Analysing Killari & Bhuj Earthquakes** Dr. Devendra G. Vispute	030
11	**Impact of Global Warming on Sports Performance of Athletes** Prof. Mahendra Pandurang Nagrale	033
12	**Preparedness for Disaster Management** Prof. Capt. Sarbjit K. Cheema	035
13	**Disaster Management is Today's Need** Dr. R. Sudam	037
14	**Disaster Management : Current Situation In India** Dr. Raghunath Sitaram Mahajan	039
15	**Sports Expertise : A Major Concern** Dr. Tejas R. Sharma	042
१६	**आपत्ती व्यवस्थापन – काळाची गरज** डॉ. सतीश पाटील	०४६
१७	**आपत्ती व्यवस्थापनातील भारतीय सेनादलांचे कार्य** प्राचार्य व्ही. वाय. जाधव	०५०
१८	**धुळे जिल्ह्याच्या आपत्ती व्यवस्थापनासाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्याचे योगदान** श्री. जितेंद्र सुधाकर सोनवणे	०५३
१९	**आपत्ती व्यवस्थापन आणि राजकारण** डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	०५७
२०	**नैसर्गीक व मानवी आपत्तीचे निराकरण** प्रा.डॉ. प्रकाश नामदेव पाटील	०५९

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. &... DHULE ... College

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 177 : Disaster Management : New Challenges and Solutions
ISSN : 2348-7143
March 2019

आपत्ती व्यवस्थापन आणि राजकारण

डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राज्यशास्त्र विभाग विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविदयालय, धुळे.

प्रस्तावना

भारत हा निसग सौंदर्याने नटलेला देश आहे.भारताच्या सर्व सीमा निसर्गाने बहरलेल्या आहे.भारताचे वर्णन करतांना बंकीमचंद्र चॅटर्जी म्हणतात की सुजलाम् सफलाम् मलयजशितलाम् सस्यशामलम् मातरम्.खरोखर किती मनोहारी भारत देश.पण कधीकधी हाच निसर्ग जेंव्हा कोपतो.तेंव्हा मग तो नको नकोसा होतो.अर्थातच जेव्हां आपत्ती कोसळते.तेंव्हा त्या निसर्गाचे पूर्वी पाहिलेले प्रेमळ रूप व नंतरचे रूद्रावतार धारण केले रूप यात फारच तफावत जाणवते.

आपत्ती मुळातचः न सांगता येणारी घटना होय.जी नैसर्गिक व मानवी हया दोन्ही स्वरूपाची असते.नैसर्गिक यात भूकंप.दुष्काळ.महापूर .चक्री वादळ व त्सुनामी यासारख्या घटना येतात.तसेच मानवनिर्मितमध्ये रस्त्यावरील अपघात.वायुगळती हयासारख्या आपत्ती येतात. आपत्तींचे स्वरूप एवढे भयानक असते की.काही क्षणापूर्वी असलेले नाहीसे होऊन जाते.आपत्ती मुळे जिवीतहानी.वित्तहानी व त्यांनतर उद्भवणारी रोगराई यासारख्या संकटांना सामोरे जावे लागते.याचे परीणाम अनेक वर्ष भोगावे लागतात.

आपत्ती ही अनपेक्षित असते.पण त्या आपत्तीत प्रसंगावधान दाखवून त्यातून पार होणे महत्वाचे असते.अर्थातच हया आपत्तींचे व्यवस्थापन होणे आवश्यक आहे.हया आपत्ती व्यवस्थापनासाठी आपत्ती ग्रस्तांना प्रशिक्षण व मदत मिळणे महत्वाचे आहे.यात महत्वाची भुमिका आहे ती शासनाची होय.शासन म्हटले कीत्यात सत्ताधारी व विरोधी पक्ष हे दोन्ही येतात.यांची आपत्ती व्यवस्थापनात फारच महत्वाची भुमिका असते.कारण त्यांच्या सहाकार्याने अधिकारी व कर्मचारी हे कार्य करतात.

परंतू सध्याच्या काळात आपत्तीच्या आधिच्या व नंतरच्या होर्णाया उपाययोजना.त्यामधील शासनातील सत्ताधारी व विरोधक यांची भुमिका फारच बदलत चालली आहे.सत्ताधारी व विरोधक हे ज्या राजकीय पक्षांचे आहे.ते राजकीय पक्ष अनेकदा राजकीय खेळी खेळतांना दिसतात.याच भुमिकेचा अभ्यास होणे महत्वाचे आहे.

विषयाचे महत्व

आपत्ती ही अपघाताच्या स्वरूपाची असते. तिचे स्वरूप व त्यानंतर होणारी हानी याचा अंदाज बांधणे अशक्यप्राय गोष्ट आहे.भारतात भुकंप.महापूर वादळ व त्सुनामी यासारख्या नैसर्गिक आपत्तींनी कहर केलेला आहे.तसेच मानवनिर्मित आपत्ती तर दिवसागणिक चालूच असतात.या प्रत्येक आपत्तीत फारच मोठया स्वरूपाची जीवीतहानी व वित्तहानी होते..त्या आपत्तींच्या व्यवस्थापनासंदर्भात पावले उचलली जातात.केंद्र शासनाने २००५ ला आापत्ती व्यवस्थापन विधेयक पारीत केले,त्यानंतर प्रत्येक राज्यांनी त्याबाबत समिती गठीत करून उपाययोजनाबाबत धोरणे ठरवली. पण आपत्तीच्या व्यवस्थापनात येणारे यश तितके समाधानकारक स्वरूपाचे नाही.त्यात फारच त्रुटी जाणवतात.

या त्रुटींचा विचार करता हे का घडले ऋ तर याबाबतची शासनाची भुमिका होय.शासनातील सत्ताधारी व विरोधक यांनी आपल्या पध्दतीने राजकारण केलेले जाणवते.त्यांनी आपले वर्चस्व सिध्द करण्यासाठी व फायदयासाठी प्रयत्न केलेले दिसतात.अर्थातच आपत्ती व्यवस्थापन व त्यात होणारे राजकारण हा विषय संशोधन करण्याचा आहे.म्हणुनच प्रस्तुत संशोधनासाठी निवडलेला विषय नाविन्यपूर्ण व महत्वाचा आहे.

उद्दिष्टे

१. आपत्ती व्यवस्थापन संकल्पना समजून घेणे.
२. आपत्ती व्यवस्थापनातील राजकारणाचा अभ्यास करणे.

गृहित्यकृत्य

१. आपत्तीचे व्यवस्थापन सक्षम स्वरूपात होत नाही.
२. आपत्ती व्यवस्थापनात राजकरण होते.

संशोधन पध्दती

विषयाच्या मांडणीसाठी वर्णात्मक संशोधन पध्दतीचा आधार घेतलेला आहे.तसेच संशोधनातील माहितीचे विश्लेषण करतांना.माहिती संकलनाच्या दुय्यम स्त्रोतातील संदर्भग्रंथ.वर्तमानपत्र व आंतरजाळ यांचा उपयोग केलेला आहे.

आपत्ती व्यवस्थापन

आपत्ती हया पूर्वीपासून घडत आहे.त्या यापुढेही घडणार आहे.पण जेंव्हा त्यामुळे पर्यावरणाला व जीवीताला मोठी स्वरूपाची हानी होते.तेंव्हा तिचा पीणाम भयानक स्वरूपाचा असतो.संयक्त राष्ट्र संघटनेने आपत्तीची व्याख्या अशी केली की.आपत्ती म्हणजे अशी घटना की ज्यामुळे आकस्मित प्रचंड जीवीत हानी व अन्य प्रकारची हानी होते.यात होणारे नुकसान कल्पनेपलिकडचे असते.ज्याची कुठलीच पूर्वकल्पना नसते.आपत्ती हया मानवनिर्मित व निसर्गनिर्मित स्वरूपाच्या असतात.या आपत्तींमुळे होणारी हानी आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक प्रशासन जीवीत व वैदयकीय या सर्वच क्षेत्रातील असते.त्याचे दुरगामी परीणाम होत असतात.

मानवी हस्तक्षेपामुळे निसर्गाच्या चक्रात बदल घडून आपत्ती कोसळते.विकासाच्या नावाने मानवाने निसर्गातील बाबींत अतिक्रमण केले.उदा.डोंगर खोदून रस्ता करणे.घरे बांधणे.नदयात भर टाकून घरे बांधणे.वृक्ष तोड करणे.यासारख्यातून नैसर्गिक आपत्ती ओढावत असते.आपत्तीचे जरी वरवर पाहता दोन प्रकार असले तरी.त्याची विभागणी खालील प्रकारे करता येईल.

१. भौगोलिक आपत्ती
२. पर्यावरणीय आपत्ती

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

ISSN : 2348-7143
March 2019

३. निष्काळजीपणामुळे उद्भवणारी आपत्ती

४. अतिरेकी व कलहामुळे घडलेली आपत्ती

वरील आपत्ती घडु नये किंवा घडल्यास काय काळजी घ्यावी.याचे नियोजन अर्थात आपत्तीचे व्यवस्थापन ही काळाची मोठी गरज आहे.व्यवस्थापन म्हणजे आपत्ती किंवा आणीबाणी सदुश्य परिस्थतीचो पूर्वतयारी व सज्जतेची कुशल हाताळणी.पुर्वीच्या काळात आपत्ती कोसळतच होत्या.पण त्यावेळी उपाययोजना नंतर होत.परंतू संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या आमसभेने सन १९९० ते २000 हे 'राष्ट्रीय विपदा व्यवस्थापन दशक वर्ष ' म्हणून घोषित केले.त्या दशकात येर्णाया आपत्तीचा विचार करून आपत्ती येण्यापूर्वीच्या खबरदारीची चर्चा करण्यात आली.आपत्ती व्यवस्थापनामुळे येर्णाया संकटांचा अंदाज घेऊन त्याविरूध्द लढण्याची तयारी करता येते.

आपत्ती व्यववस्थापनात ज्या बाबी महत्वाच्या आहे. त्यात –

१. जनतेला संकटाची पूर्वकल्पना देणे.

२. संकटाशी सामना करण्याचे प्रशिक्षण देणे.

३. आपत्तीचा अंदाज घेऊन साधने व साहित्यांची उपलब्धता ठेवणे.

४. सर्व हानी टाळण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणे.

५. सजग राहणे.

याबाबतीत महत्वाची भुमिका ही शासन व प्रशासन यांची आहे.शासनातील मंत्री.स्थानिक सदस्य यांनी प्रशासनातील अधिकारी व कर्मचारी यांच्या साहयाने आपत्तीचे व्यवस्थापन करणे महत्वाचे आहे.पण मुळातच येणारी आपत्ती व तिचे व्यवस्थापन यातील राजकीय भुमिका हा अभ्यासाचा विषय आहे.

आपत्ती व्यवस्थापनतील राजकारण

आपत्ती ही नैसर्गिक व मानवी स्वरूपाची असते.पण अनेकदा मानवी कृत्यांने नैसर्गिक आपत्ती कोसळते.यात राजकीयतेचा संबंध येत असतो.

१. २६ जुलै रोजी मुंबई शहरात पूर येण्याचे कारण म्हणजे.मिठी नदीत झालेले अतिक्रमण.यास कारणीभुत आहे.ते सदर ठिकाणचे राजकीय नेते.त्यांनी आपल्या मत पेटीच्या राजकारणासाठी स्थानिक मतदारांना खूष करण्यासाठी नदीत अतिक्रमण करून घरे बांधुन दिली.त्याचा परीणाम पावसाचे पाणी मुंबईत शिरून पूराची आपत्ती कोसळली.

२. तसेच रस्ता रूंदीकरणाच्या नावाखाली डोंगर खोदाई केली जाते.यात रस्ताच्या कंत्राटापासून खोदाईच्या यंत्रापर्यंतची मालकी. यात राजकीय वरदहस्त असतो.या डोंगरखोदाईमुळे ती भुमी भुसभुसित होते व त्याचा भविष्यात विघातक परीणाम सहन करावा लागतो.तर कधी कधी आपत्तीच्या नावाखाली डोंगराच्या जवळील नागरीकांचे स्थलांतर केले जाते.यात आपत्ती पेक्षा जागा हडप करण्याचा हेतु जास्त असतो.

३. आपत्ती कोसळल्यानंतर त्यात मदत कार्य करतांना राजकीय नेते.हे आपलेच जेसीबी.पोकलेन कसे नेता येईल.तसेच आपत्ती निवारण फंडातील निधी आपल्याला कोणत्या मार्गाने मिळविता येईल.याचाच विचार केला जातो.

४. रस्तावरील खड्डे व त्यामुळे होणारे अपघात यास तर राजकारणीच जबाबदार असतात.कारण पावसाळयापूर्वी रस्तावरील खड्डे बुजविण्याची कामे केली जातात.लाखो रूपयांचा निधी त्याकांनी खर्च केला जातो.अनेकांना त्यातून कमिशन मिळतात.पण एक' दोन पावसात जैसे ती स्थिती होते.वाहन चालकांना खड्डयाचा अंदाज न आल्याने अपघात होतात.परीणामी काहींना जीवास देखील मुकावे लागते.

५. अनेकदा तर राजकीय नेते आपत्तीतग्रस्तांना मदत करण्याचे देखावे करतात.तेथेही राजकीय हेतू साध्य करण्याचा प्रयत्न करतात.आपत्ती ग्रस्तांना मदत करतांना स्वयंसेवकांना पक्षाचे किंवा व्यक्तीगत नावाचे टी शर्ट देणे.बॅनर लावणे.साधनांवर नावाचे बोर्ड लावणे.यासारख्या माध्यमातून प्रसिध्दी मिळवत असतात.

विरोधक हे सत्तार्धायांवर आरोप करण्यासाठी तत्पर असतात.आपत्ती आली की.त्यांना ती नामी संधी वाटत असते.आपत्तीचे व्यवस्थापन करण्यापेक्षा ते सत्तार्धायांना जेरीस आणण्याची संधी शोधत असतात.अर्थातच राजकारणाने कोठलेच क्षेत्र सोडले नाही.की जिथे ते आपला हेतू साध्य करणार नाही.परंतू मानव्यतेचा विचार करता.ते चुकीचे आहे. याचे भान राजकारणांनी ठेवायला हवे.

निष्कर्ष

आपत्ती पूर्व व आपत्तीनंतर व्यवस्थापन हा तसा नियोजनाचा भाग आहे.याबाबत भारतात फारच उदासिनता जाणवते.कोणालाच याबाबत गांभिर्य नाही.परदेशात यासंदर्भात फारच सतर्कता घेतली जाते.ते आपत्तीत व्यवस्थापनात कार्यक्षमतेने कामे करतात.आपल्याकडे आपत्ती व्वस्थापनानेच आपत्ती ओढवत असते.यावर कोणाचे नियंत्रण नाही. एखादा रस्ता तयार करतांना झाडे तोडण्याची परवानगी कशी मिळते ऋ नदी' नाल्यात अतिक्रमण कोणाच्या वरद हस्ताने होते ऋ वाहतुकीबाबत काय उपाययोजना आहे ऋ याबाबीत फारच असतर्कता आहे.मुळातचः आपत्ती व्यवस्थापन काय आहे.हेच राजकारणी व्यक्तींना कळले नाही.आपत्ती आल्यानंतरच उपाययोजना करण्याची मनस्थिती आहे.पण त्यातही म्हणावे तसे यश नाही. आपत्ती व्यवस्थापन करतांना त्याबाबत लागणारी साधने कशी उपलब्ध होतील.तसेच प्रशासनातील सर्वच विभाग कसे दक्षतेने कार्य करतील.याबाबत आढावा घेण्याची जबाबदारी राजकीय नेत्यांची आहे.राजकीय नेत्यांना स्थानिक परिस्थीतीची जाण असते.त्यांनी जबाबदारींने आपली भुमिका पार पाडायला हवी.राजकीय हेतू साध्य करण्यापेक्षा माणुसकीचे दर्शन दाखवायला हवे. इतकेच नव्हे तर राजकारणींनी केवळ मताच्या राजकारणासाठी.मतदारांना खुश राखण्यासाठी पर्यावरणाची हानी होईल व त्यातून आपत्ती कोसळेल. असे निर्णय घेऊ नाही व त्याचे समर्थन करू नये.प्रशासनाची दिशाभुल करून आपत्ती व्यवस्थापनात राजकारण न करता प्रशासनास सहकार्य करून आपत्ती व्यवस्थापन यशस्वी रीतीने करणे.ही काळाची गरज आहे.

संदर्भ

१. पी.पी.मराठे.व्हि.जे. गोडबोले.आपत्ती व्यवस्थापन संकल्पना आणि कृती.डायमंड पब्लिकेशन्स.पुणे.२००८

२. कर्नल अभय पटवर्धन आपत्ती व्यवस्थापन नचिकेत प्रकाशन नागपूर ऑक्टोबर २००९

३. लोकमत दैनिक वर्तमानपत्र.९ ऑगस्ट २०१४ वेब आवृत्ती

४. प्रहार दैनिक वर्तमानपत्र.१९ जून २०१३ वेब आवृत्ती

Vidyavardhini Sabha's Arts, C... DHU...

110 - A

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 176 March 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

UGC Approved Journal

One Day Multidisciplinary National Conference

ACADEMIC AND ADMINISTRATIVE AUDIT

Organized by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College

Dhule - 424 001 (MS)

■ GUEST EDITOR ■

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

■ EXECUTIVE EDITOR ■ Asst. Prof. Madhukar Wankhede

■ ASSOCIATE EDITOR ■ Dr. Sarjerao Golde

■ CHIEF EDITOR ■ Dr. Dhanraj T. Dhangar

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
०१	**नवीन नॅकला सामोरे जातांना महाविद्यालयीन ग्रंथालयानी करावयाची तयारी** प्रा. बी.सी. घरटे	००१
०२	**'नॅक'चा ग्रंथालयातील सेवांवर प्रभाव** प्रा. गोपाल राजाराम पाटील	००२
०३	**उच्च शिक्षणासाठी खानदेशात उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या स्थापनेची चळवळ** भुषण शांताराम वानखेडे, डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर	००६
०४	**ब्रिटिशकाळात लॉर्ड कर्झनचे भारतीय शिक्षणविषयक धोरण** प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	०१२
०५	**चिरंतन विकासासाठी शिक्षण** प्रा.डॉ. सुहास गजानन जोशी	०१४
०६	**नॅक मूल्यांकनात महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका** प्रा. श्रीमती कल्पना शामराव सोनवणे	०१६
०७	**'नॅक' आणि महाविद्यालयाच्या विकासात माजी विद्यार्थ्यांची भूमिका** डॉ. प्रशांत लगडे	०१८
०८	**शैक्षणिक अंकेक्षण आणि उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता** प्रा. राजीव आरके	०२१
०९	**केवळ पाश्चात्यांचे उच्च शिक्षणा तील अनुकरण प्रगतीला बाधक** प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते	०२३
१०	**नॅक प्रक्रिया में आंतरिक गुणवत्ता आश्वासन सेल और संकार्यो की भूमिका** डॉ. भिमराव भाऊराव मानकरे	०२६
११	**शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अंकेक्षणामध्ये IQAC ची भूमिका** प्रा.डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	०२९
१२	**उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य अंधानुकरण व राजकारण** डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री, श्री. संदिप जगन्नाथ वारूळे	०३२
१३	**लायब्ररी डिजिटीझेशन आणि डॉक्युमेंट फॉर नॅक** श्री. योगेश एन. पाटील	०३४
१४	**उच्च शिक्षण आणि महाराष्ट्र** प्रा. गंगाधर जी. ढगे	०३६
15	**ICT for Centralized Campus Management** Dr. Avinash Y. Badgujar	038
16	**The Role of Ethics and Values in Professional Education** Dr. N.S. Sonawane, Mr. A.S. Deore	041
17	**Dr.B.R.Ambedkar's Thoughts On Higher Education And Its Relevance In Present Scenario** Satish Dnyaneshwar Morey	043
18	**ICT Enabled Technology in the Present NAAC Accreditation** Dr. Sidhartha B. Sawant	045
19	**Use of ICT in Higher Education** Dr. B.H. Barhate, Dr. S.P. Zanke	047
20	**Use of ICT in Education** Mrs. Anjali K. Patil	050
21	**Higher Education System In India** Prin. Dr. Baviskar S.G.	052

...bha's Arts, C...
DHULE

ISSN : 2348-7143
March 2019

उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य अंधानुकरण व राजकारण

डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री
राज्यशास्त्र विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.
श्री. संदिप जगन्नाथ वारूळे
विठ्ठल नगर येवला, नाशिक.

प्रस्तावना

शिक्षण ही अव्याहत चालणारी प्रक्रिया आहे. शिक्षण म्हणजे व्यक्तीच्या सुप्त गुणांना बाहेर काढणे होय. बालकाची पहिली शाळा ही त्याची आईच असते. शिक्षणाच्या प्रक्रीयेचे ३ टप्पे पडतात. त्यात १. प्राथमिक २. माध्यमिक ३. उच्च शिक्षण.

शिक्षण ही काळाची गरज आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटलेच आहे की शिक्षण हे वाघीणीचे दुध आहेजो कोणी प्राशन करील तो गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही. परंतू ते पचले तर ठिक नाही तर ते व्यक्ती,समाज व शेवटी राष्ट्र यांना त्रासदायक ठरते. शिक्षणाने व्यक्ती सुसंस्कृत व राष्ट्रनिष्ठ होणे महत्वाचे आहे. त्यासाठी पायाभूत शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणाने ही कामगीरी चोक बजविणे तितकेच महत्वाचे आहे. जे शिक्षण समाजास सर्वार्थाने सज्ञानी व बुध्दीनिष्ठ बनवित असेल. तेच शिक्षण लाभदायक ठरत असते. परंतु व्यक्ती उच्च विभुषित होऊनही,जर समाज व राष्ट्रास हानी पोहचवित असेल तर अशा शिक्षितापेक्षा न शिकलेला योग्य ठरेल.

सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेस पाश्चात्य विचारधारेने घेरलेले आहे. अर्थातच शिक्षणात पाश्चात्य अंधानुकरणाचे स्तोम वाढलेले आहे. यात आणखी भर म्हणजे राजकीय नेत्यांचा शिक्षणक्षेत्रातील हस्तक्षेप,जो शिक्षणाच्या प्रक्रियेत मोठा अडथळा निर्माण करीत आहे. उच्च शिक्षणात तर याचे फारच विघातक परिणाम पहावयास मिळत आहे. या अंधानुकरणामुळे बुध्दीमान सुध्दा राष्ट्रनिष्ठा व राष्ट्रप्रेम यांना धुडकावून लावत आहे. यासाठीच उच्च शिक्षणात चालले पाश्चात्य अंधानुकरण व राजकीय नेत्यांनी शासकीय यंत्रणेच्या माध्यमातून चालविलेला हस्तक्षेप. ही चिंतेची बाब ठरत चालली आहे.

विषयाचे महत्व

शिक्षणाने समाज-योग्य दिशेने वाटचाल करीत असतो. पण त्यास तसे शिक्षण मिळणे तितकेच महत्वाचे आहे. शिक्षणाने व्यक्ती संवेदनशील,सहिष्णू बनला पाहिजे. यासाठी त्यास स्वराष्ट्र व स्वभाषेतूनच शिक्षण मिळायला हवे. ही कामगिरी सध्या होतांना दिसत नाही. याचे कारण शिक्षणात विशेष करून उच्च शिक्षणात पाश्चात्य विचारधारेचे चालले अंध अनुकरण होय. तसेच राजकीय सत्तार्थीयांनी शिक्षण क्षेत्रात चालवलेले राजकारण होय. राजकरणी व्यक्तींच्या हस्तक्षेपामुळे शिक्षण खिळखिळे होत चालले आहे. पर्यायाने शिक्षणाने कात टाकली आहे. असे ध्येयहीन शिक्षण राष्ट्रनिर्माण करू शकत नाही. याबाबींचा विचार करता प्रस्तुत संशोधनाचा विषय नाविन्यपूर्ण व महत्वाचा आहे.

उद्दिष्टे

१. उच्च शिक्षणाची संकल्पना समजून घेणे.
२. उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य अंधानुकरण समजून घेणे.
३. उच्च शिक्षणातील राजकारणाचा अभ्यास करणे.

गृहित्यकृत्य

१. उच्च शिक्षणात पाश्चात्य अंधानुकरण चालत आहे.
२. उच्च शिक्षणात राजकारणी हस्तक्षेप करतात .

संशोधन पध्दती – विषयाच्या मांडणीसाठी वर्णात्मक संशोधन पध्दतीचा आधार घेतलेला आहे. तसेच संशोधनातील माहितीचे विश्लेषण करतांना, माहिती संकलनाच्या दुय्यम स्त्रोतातील संदर्भग्रंथ,वर्तमानपत्र व आंतरजाळ यांचा उपयोग केलेला आहे.

उच्च शिक्षण

भारतातील उच्च शिक्षण हे जगातील सर्वात मोठे तंत्र आहे. उच्च शिक्षण फारच व्यापक स्वरूपाचे आहे. हे शिक्षण तसे ऐच्छिक स्वरूपाचे आहे. त्यात पदवीधर पदव्युत्तर पदवी व व्यावसायिक प्रशिक्षण व शिक्षण या घटकांचा समावेश होतो. उच्च शिक्षण हे प्राचीन काळापासून अर्थात तपोवन पध्दतीपासून चालू आहे. उच्च शिक्षण म्हणजे असे की,जे सामान्यरित्या सर्वांना दिल्या जार्णाया शिक्षणानंतर विशेष विषय किंवा विषयांत विशेष व सुक्ष्मरित्या दिले जाणारे शिक्षण होय. उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात १९६४ ६६ च्या शिक्षण आयोगाने चार ध्येय निश्चित केली.

१. मनास व आत्म्यास विश्वास व ज्ञानाचे प्रशिक्षण देणे.
२. सामाजिक आदेशाची तयारी करणे.
३. जीवनातील उच्च मुल्यांवर प्रेम करणे.
४. नेतृत्वाचे प्रशिक्षण देणे.

यानुसार शिक्षणाचे कार्य सुरू आहे. उच्च शिक्षणात याबाबत अनेक बदल झाले. ही उच्च शिक्षणाची जबाबदारी विदयापीठांवर निश्चित करण्यात आली. प्रथम ५० विदयापीठ होते. सध्या ती संख्या ६०० च्या आसपास पोहचली आहे. विदयार्थी संख्या ही कोटीच्या घरात आहे. अनेक शाखा सुरू करण्यात आल्या आहे. परीक्षा पध्दतीत सुधारणा करण्यात आल्या आहे. परंतू एवढे असून देखील भारतातील एक ही विदयापीठ आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील नामांकीत विदयापीठांच्या यादीत नाही. ही चिंताजनक बाब आहे. यास जर कोणते घटक कारणीभुत असेल,तर एक म्हणजे उच्च शिक्षणात चालले पाश्चात्य अंधानुकरण व शिक्षणातील राजकारण होय.

उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य अंधानुकरण

कोणतेही राष्ट्र हे विकसित व स्वायत्त बनवायचे असेल तर त्याची नीव त्या राष्ट्रातील शिक्षणात आहे. त्यासाठी शिक्षण स्वभाषेतून व राष्ट्रनिष्ठायुक्त दिले जाणे महत्वाचे आहे. पण सध्या आपल्या देशातील शिक्षण पध्दतीला पाश्चात्य शिक्षण पध्दतीच्या कर्करोगाने ग्रासले आहे. त्यामुळे ज्या देशात जगाला मार्गदर्शन करण्याची क्षमता आहे. तो कमकुवत बनत चालला आहे. प्राचीन काळातील शिक्षण हे माणसात तेज़ स्वाभिमान निर्माण करणारे होते. पण

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. ... DHULE

शासनाच्या चुकांच्या धोरणामुळे व परदेशातील भौतिक हव्यासामुळे पाश्चात्याचे अनुकरण करून स्वत्व हारून बसलो आहे.

मेकालेच्या शिक्षण पध्दतीने भारतास स्वातंत्र पूर्वकाळात हतबल करून टाकले होते. तशीच अवस्था होत चालली आहे. उच्च शिक्षीत होऊन देखील व्यक्ती कृतीशून्य व भावनाशून्य होत चालला आहे. पाश्चात्य विचारधारेच्या अंधानुकरणातून देश विघातक कृत्याकडे वळत चाललेला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या कथनानुसार शिक्षण वाघीणीचे दूध व ते पिणारा गुरगुरणार. पण हे तर उलटच पहावयास मिळत आहे. तो गुरगुरण्याऐवजी घुरघुरायला लागला आहे व मेंढीवृत्तीचा बनत चालला आहे.

यामुळे पाश्चात्य शिक्षणाचे अंधानुकरण चुकीचे आहे. त्या संदर्भात काही कारणे पुढिल प्रमाणे सांगता येतील.

१. ते संस्कारहीण व निरूपयोगी आहे.

२. त्यात व्यक्तीस दिशा देण्याची क्षमता नाही.

३. पाश्चात्य शिक्षणाच्या भाषेत समृध्दता व व्यापकता नाही .

४. पाश्चात्य संस्कृतीतील विचारांना मजबुतता नाही. दीर्घत्व नाही.

उच्च शिक्षणातील राजकारण

उच्च शिक्षणातील दुसरी अडचण म्हणजे उच्च शिक्षणात राजकीय व्यक्तींनी चालविलेला हस्तक्षेप होय. मुळातच शिक्षण हे स्वतंत्र आहे. ते कोणाच्या आधीन नको. परंतू सध्याच्या काळात राजकीय नेत्यानी शिक्षण संस्था आपल्या ताब्यात घेतलेल्या आहे. तसेच शिक्षण क्षेत्रात निवडणुकांच्या माध्यमातून शिरकाव केलेला आहे. राजकीय नेते हे आपल्या पध्दतीने शिक्षण क्षेत्रात ध्येय' धोरणे राबवितात. ज्या राजकीय पक्षाचे सरकार सत्तेवर येते. ते आपल्या विचारधारेनुसार अभ्यासक्रमात बदल करत असते. याचा परीणाम म्हणजेच शिक्षण दर्जाहीन बनत जाते. राजकारणी व्यक्तींनी शिक्षणात चालविलेले राजकारण मुळातच शिक्षणाच्या ऱ्हासास कारणीभुत आहे. हे राजकारणी विविध निवडणुकांत शिक्षण संस्थेतील शिक्षकांना व विदयार्थ्यांना सहभागी करून घेतात. परीणामी त्यांच्या मुख्य जबाबदारीवर अन्याय करत असतात. हा क्रयशक्तीचा दुरूपयोग आहे.

तसेच उच्च शिक्षणाला खाजगीकरणाच्या समस्येने ग्रासले आहे. उच्च शिक्षण देर्णाया संस्थेत अथवा विदयापीठात राजकारणी नोकरभरती.विदयार्थी प्रवेश.अनुदान व पदोन्नती यासारख्या बाबींत हस्तक्षेप करून शिक्षणातील वातावरण गढूळ करतात. ते शिक्षणासारख्या पवित्र क्षेत्रात घाणेरडे राजकारण करून त्यास मलिन करण्याचे काम करतात. यातून राष्ट्राची न भरून येणारी हानी होते. प्रत्येक वेळी शिक्षणमंत्री हे हुशार व जाणकारच लाभतील असे नाही. त्यामुळे त्यांच्या अखात्यतरीता घेतलेले निर्णय विघातक व दुरगामी परीणाम करून जात असतात.

निष्कर्ष

शिक्षण ही फारच व्यापक व दीर्घ स्वरूपाची प्रक्रिया आहे. यात कोणतीही भुमिका फारच महत्वाची आहे. व्यक्ती व राष्ट्र निर्माणात शिक्षण हे अहम भुमिका निभावत असते. त्यासाठी शिक्षण हे कोणत्या मार्गाने मार्गक्रमण करते हे महत्वाचे आहे. परंतू सदयस्थितीत उच्च शिक्षणात चालले पाश्चात्य अंधानुकरण त्यास धोक्यात आणत आहे. म्हणून उच्च शिक्षणात हे घडू नये. ह्यासाठी शिक्षक विदयार्थी.पालक व शासन यांनी जागृत राहणे आवश्यक आहे. स्व राष्ट्रमुल्य संवर्धक व राष्ट्रनिष्ठा वृध्दींगत करणारे शिक्षणच लाभदायक ठरू शकते.

यासाठी राजकीय नेत्यांनी उच्च शिक्षणातील हस्तक्षेप थांबविला पाहिजे.

त्यांनीच या अंधानुकरणास खिळ घातली पाहिजे. एकवेळ राजकारणात शिक्षण चालेल. त्यामुळे शिक्षित नेते घडतील व ते स्व हितापेक्षा राष्ट्र हित लक्षात घेतील. पण शिक्षणातील राजकारण राष्ट्रास अधोगतीला नेईल. याची जाण राज्यकर्त्यांना असली पाहिजे. यासाठी उच्च शिक्षणासंदर्भात दक्षता घेऊन त्यास पाश्चात्य अंधानुकरणापासून व राजकारणापासून दुर ठेवण्यासाठी. सर्वांनी कटिबध्द असले पाहिजे. तरच संस्कृती व राष्ट्र टिकेल.

संदर्भ

१. डॉ. अरविंद रेडकर शिक्षणाचे राजकारण.लोकवाङ्मय गृह.मुंबई

२. HIGHER EDUCATION IN INDIA: ISSUES, CONCERNS AND NEW DIRECTIONS, UNIVERSITY GRANTS COMMISSION, NEW DELHI, December 2003

३. स्वतंत्र नागरीक साप्ताहिक १५ ऑक्टोबर २०१७ वेब आवृत्ती

४. महाराष्ट्र टाईम्स दैनिक वर्तमानपत्र.९ जुलै २०१७ वेब आवृत्ती

Arts, Com. & Sci. College, DHULE

2018-19

111

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 176 March 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

One Day Multidisciplinary National Conference

ACADEMIC AND ADMINISTRATIVE AUDIT

Organized by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College

Dhule - 424 001 (MS)

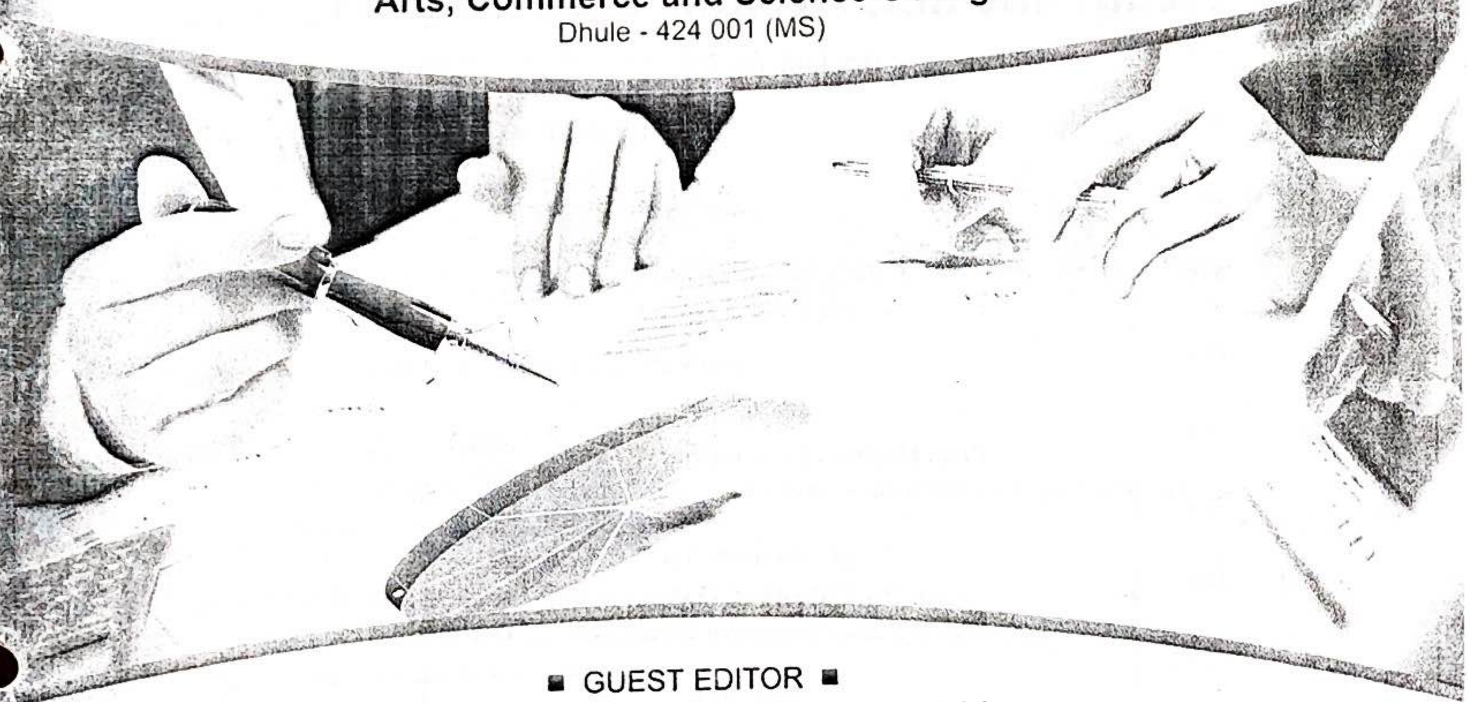

■ GUEST EDITOR ■

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

■ EXECUTIVE EDITOR ■

Asst. Prof. Madhukar Wankhede

■ ASSOCIATE EDITOR ■

Dr. Sarjerao Golde

■ CHIEF EDITOR ■

Dr. Dhanraj T. Dhangar

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

Vidyawardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College DHULE

For Details Visit To : www.researchjournal...

Swatidhan Publications

ISSN : 2348-7143
March 2019

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

One Day Multidisciplinary National Conference

Organzied by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College,

Dhule - 424 001 (MS)

NAAC Re-Accredited with Grade - 'B' (IInd Cycle CGPA 2.50)

On

Academic and Administrative Audit

16th January, 2019

EDITORIAL BOARD
(only for this issue)

GUEST EDITOR
Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi
Principal, Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)

EXECUTIVE EDITOR
Asst. Prof. Madhukar Wankhede
Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)

ASSOCIATE EDITOR
Dr. Sarjerao Golde
Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)

CHIEF EDITOR
Dr. Dhanraj T. Dhangar
MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

EDITORIAL POLICIES-Views expressed in the papers/ articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

ISSN : 2348-7143
March 2019

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
०१	नवीन नॅकला सामोरे जातांना महाविद्यालयीन ग्रंथालयानी करावयाची तयारी प्रा. बी.सी. घरटे	००१
०२	'नॅक'चा ग्रंथालयातील सेवांवर प्रभाव प्रा. गोपाल राजाराम पाटील	००२
०३	उच्च शिक्षणासाठी खानदेशात उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या स्थापनेची चळवळ भुषण शांताराम वानखेडे, डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर	००६
०४	ब्रिटिशकाळात लॉर्ड कर्झनचे भारतीय शिक्षणविषयक धोरण प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	०१२
०५	चिरंतन विकासासाठी शिक्षण प्रा.डॉ. सुहास गजानन जोशी	०१४
०६	नॅक मूल्यांकनात महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका प्रा. श्रीमती कल्पना शामराव सोनवणे	०१६
०७	'नॅक' आणि महाविद्यालयाच्या विकासात माजी विद्यार्थ्यांची भूमिका डॉ. प्रशांत लगडे	०१८
०८	शैक्षणिक अंकेक्षण आणि उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता प्रा. राजीव आरके	०२१
०९	केवळ पाश्चात्यांचे उच्च शिक्षणा तील अनुकरण प्रगतीला बाधक प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते	०२३
१०	नॅक प्रक्रिया में आंतरिक गुणवत्ता आश्वासन सेल और संकायों की भूमिका डॉ. भिमराव भाऊराव मानकरे	०२६
११	शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अंकेक्षणामध्ये IQAC ची भूमिका प्रा.डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	०२९
१२	उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य अंधानुकरण व राजकारण डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री, श्री. संदिप जगन्नाथ वारूळे	०३२
१३	लायब्ररी डिजिटीझेशन आणि डॉक्युमेंट फॉर नॅक श्री. योगेश एन. पाटील	०३४
१४	उच्च शिक्षण आणि महाराष्ट्र प्रा. गंगाधर जी. ढगे	०३६
15	ICT for Centralized Campus Management Dr. Avinash Y. Badgujar	038
16	The Role of Ethics and Values in Professional Education Dr. N.S. Sonawane, Mr. A.S. Deore	041
17	Dr.B.R.Ambedkar's Thoughts On Higher Education And Its Relevance In Present Scenario Satish Dnyaneshwar Morey	043
18	ICT Enabled Technology in the Present NAAC Accreditation Dr. Sidhartha B. Sawant	045
19	Use of ICT in Higher Education Dr. B.H. Barhate, Dr. S.P. Zanke	047
20	Use of ICT in Education Mrs. Anjali K. Patil	050
21	Higher Education System In India Prin. Dr. Baviskar S.G	052

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143 March 2019
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 176 : Academic and Administrative Audit

शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अंकेक्षणामध्ये IQAC ची भूमिका

प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रास्ताविक

उच्च शिक्षण हा विकासाचा पाया समजला जातो. आज जागतिकीकरणाच्या काळात याचे महत्व आणखी वाढले आहे. भारतात प्राचीन काळापासून पुष्कळ मोठी विद्यापीठे अस्तीत्वात होती. त्यामध्ये नालंदा, तक्षशीला, विक्रमशीला, नागार्जुन, काशी, उज्जयिनी, वल्लभ, कांची, मदुरा, अयोध्या ही विद्यापीठे प्रसिध्द होती. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतामध्ये ब्रिटिशांनी विद्यापीठे स्थापन केली. त्यामध्ये कोलकत्ता, मुंबई आणि मद्रास ही होय. या काळात उच्चशिक्षणाचे प्रमाण अत्यंत कमी होते. शिक्षणाशिवाय समाजाचा पर्यायाने देशाचा विकास होणार नाही हे ओळखून तत्कालीन अनेक थोर समाज सुधारकांनी व विचारवंतांनी शिक्षणाचा प्रचार, प्रचार केल्याचे दिसते.१८५४ मध्ये जॉन हेन्री न्युमन या तत्ववेत्याने विद्यापीठ ही संकल्पना मोठया विसतारोन स्पष्ट केली होती. त्यांच्या मते, विद्यापीठामध्ये ज्ञानासोबत दार्शनिक चिंतन, उदारमतवाद, सहिष्णुता, सुसंस्कार आणि मुल्यधिष्टीत विचारही रूजवले पाहिजेत. उदारमतवादी शिक्षण हा विद्यापीठीय शिक्षणाचा कणा असावा. कारण त्याद्वारे व्यक्तीची जडण-घडण माणुस म्हणून होईल. मग पुढे तो डॉक्टर होवो, इंजिनिअर वा उद्योगपती होवो. उदारमतवादी ज्ञानाचा प्रभाव त्या विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यावर कायमचा राहील.

वरील व्याख्येमधील मत आही देशाला तंतोतंत लागू पडते. ब्रिटिशांनी आणलेल्या शिक्षण पध्दतीचा भारताच्या विकासासाठी उपयोग होणार नाही हे ओळखून त्यामध्ये भारतीय शिक्षण तज्ज्ञांनी अनेक बदल केल्याचे दिसते. त्याचाच परिपाक म्हणजे आज अमेरिकेसारख्या अनेक देशात भारतीय डॉक्टर, वकिल, इंजिनिअर अशी तज्ज्ञ मंडळी दिसत आहे. यामध्ये आणखी सुधारण होण्यासाठी भारतामधील उच्च शिक्षण देणारे विद्यापीठे, महाविद्यालये यांचे प्रमाणीकरण (मानांकन) करून घेणे आज बंधनकारक झाल्याचे दिसते. याचाच एक भाग म्हणजे शैक्षणिक आणि प्रशासकिय अंकेक्षण होय. हे अंकेक्षण करण्यासाठी प्रत्येक विद्यापीठ व महाविद्यालयामध्ये अंतर्गत गुणवत्ता सुधार समितीची स्थापन करण्यात आलेली असते. या समिती ही जबादारी आहे. महाविद्यालयाचा पर्यायाने देशातील शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगामार्फत अर्थात नॅक समितीकडून महाविद्यालयाची तपासणी होते. शासन स्तरावर होणारी गुंतवणुक आणि मिळणारा परतावा याचा मागोवा होण्यासाठी शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अंकेक्षण होणे आवश्यक आहे.

विषय निवड

आज भारतामधील शैक्षणिक संस्थामधुन अनेक विद्यार्थी शिक्षण घेऊन डॉक्टर, वकिल, इंजिनिअर, शास्त्रज्ञ, प्राध्यापक अशी वेगवेगळी तज्ज्ञ मंडळी बाहेर पडत असली तरी देशात उच्च शिक्षण देणाऱ्या सर्वच संस्थांचा दर्जा उच्च/उत्तम आहे असे नाही. तेव्हा भारतामधील उच्च शिक्षणाचा दर्जा, गुणवत्ता वाढीसाठी शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अंकेक्षणमध्ये अंतर्गत गुणवत्ता सुधार समिती (IQAC) ची भूमिका काय असावी या दृष्टीने अभ्यास करण्यासाठी प्रस्तुत विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

उद्दिष्टे

१. देशातील उच्च शिक्षणाच्या स्थितीची माहिती जाणुन घेणे.
२. देशातील उच्च शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चाची माहिती करून घेणे.
३. महाविद्यालयातील IQAC विभागाची जबाबदारी जावून होणे.

गृहिते

१. देशातील उच्चशिक्षणाचे प्रमाण वाढत आहे.
२. देशातील उच्चशिक्षणावर होणारा खर्च कमी आहे.
३. देशातील शिक्षण पध्दतीमध्ये बदल होत आहे.

व्याप्ती – प्रस्तुत विषयाची व्याप्ती मोठी असुन संपूर्ण भारतातील विद्यापीठे व महाविद्यालयातील शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अंकेक्षणामध्ये (IQAC) ची भूमिका काय आहे, यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधन पध्दती – प्रस्तुत विषयाच्या संशोधनासाठी पूर्णपणे द्वितिय साधन सामग्रीचा वापर करून आवश्यक ती आकडेवारी, माहिती घेण्यात आली आहे, तसेच विविध संदर्भग्रंथ, मासिके, दैनिके, विविध वेबसाईट, क्रमिक पुस्तके यांचा आधार देण्यात आला आहे.

विषय विस्तार

देशाचा जलद विकास करायचा असेल तर उच्च शिक्षणची गरज असते. मात्र भारतामध्ये आज उच्च शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण फक्त २५ टक्के आहे. त्यामध्ये गेल्या दोन दरशकात इंजिनिअरिंगसह तंत्रज्ञानाच्या शिक्षणाच्या सुविधा मोठया प्रमाणात वाढल्या असल्या तरी आजही बी.ए. (३८%) बी.एस्सी. (१६%) या पारंपारिक पदवी अभ्यासक्रमांना जाणाऱ्यांची संख्या जास्त आहे. इंजिनिअरिंग शाखेत पदवी शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या १४% आहे. तर शिक्षण संस्थांच्या बाबतीत देशातील ७७.८ टक्के महाविद्यालये खाजगी संस्थांच्या ताब्यात आहेत. यापैकी ६४.२ टक्के महाविद्यालय विना अनुदानित तत्वावरील असून ती मुख्यत: इंजिनिअरिंग मेडिकल आणि अन्य व्यावसायिक अभ्यासक्रमासाठीची आहे. या खाजगी संस्थामध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी, गुणवत्तेबरोबरच लक्ष्मी देखील महत्वाची असते. यामुळे हुशार गरीब विद्यार्थी यापासुन दूर लोटला जात आहे.

देशातील अनेक समस्याचे कारण म्हणून लोकसंख्या वाढ हे आहे अशी संपूर्ण देशभर चर्चा केली जाते. मात्र ज्या देशाशी आपण नेहमी तुलना करतो त्या चीन आणि जपान या देशाने जगाला दाखवून दिले आहे की, अतिरिक्त लोकसंख्या आपत्ती न होता तिचे रूपांतर संपत्तीमध्ये करता येते. भारत हा तरूण देश म्हणून ओळखला जातो, याचा अर्थ भारतामध्ये तरूणांची संख्या अधिक आहे. या तरूणांना योग्य ते कौशल्याभिमुख आणि उत्तम शिक्षण दिले तर दा तरूणाला प्रशिक्षित मनुष्यबळ म्हणून देशभरातुन मागणी येईल. आणि त्याद्वारे भारताला उत्पादकता वाढवता येईल. मात्र भारतीय विद्यापीठांचा दर्जा आणि तेथुन मिळणारे शिक्षण याची आकडेवारी बघितली तर आपण जगाच्या खुप मागे असल्याचे दिसते.

जागतिक विद्यापीठाशी भारतीय विद्यापीठाची तुलना करता असे दिसते की, जगातील २०० अव्वल विद्यापीठाच्या यादीमध्ये एकही भारतीय विद्यापीठ

ISSN : 2348-7143
March 2019

नाही. खालील तक्त्यावरून भारतीय विद्यापीठाचा गुणवत्ता व दर्जात्मक नंबर आपल्या लक्षात येईल.

क्र.	शैक्षणिक संस्थेचे नाव	जागतिक क्रमांक
१	इंडियन इंस्टिटयुट ऑफ सायन्स	२५१-३००
२	आयआयटी मुंबई	३५१-४००
३	आयआयटी दिल्ली	५०१-६००
४	आयआयटी कानपूर	५०१-६००
५	आयआयटी खारनपुर	५०१-६००
६	आयआयटी गुहावाटी	६०१-८००
७	आयआयटी मद्रास	६०१-८००

वरील तक्त्यावरुन आपणला जागतिक विद्यापीठामध्ये भारतीय विद्यापीठाचा क्रमांक कुठे आहे आणि त्याचा दर्जा लक्षात येतो. उच्च शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण कमी, वरून हा दर्जा असल्याने गेल्या काही वर्षात देशभरात विविध जाती-जातीमध्ये धर्मा-धर्मामध्ये आरक्षणासाठी मोर्चे निघालेले दिसतात. याचे मुळ शिक्षणात आणि रोजगारात आहे हे त्रिकालबाधित सत्य नाकारून चालणार नाही.

भारतीय विद्यापीठे आणि आमचे महाविद्यालयीन शिक्षण याचा विचार करता एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते ती म्हणजे आमच्याकडे शिक्षण या अत्यंत महत्वाच्या विषयाकडे जसे लक्ष द्यायला हवे तसे दिले जात नाही. एकीकडे आम्ही महासत्ता होण्याचा विचार मांडतो, सुबत्तेची मोठी स्वप्ने पाहतो पण त्यासाठी आवश्यक मनुष्यबळ निर्मिती आणि विकासाकडे मात्र गांभीर्याने पाहत नाही. आपण फक्त उच्च शिक्षणाचाच विचार केला तरी सव्वाशे कोटीहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या आपल्या देशात ४२ केंद्रिय, २९० राज्य, १८ अभिमत आणि ११२ खाजगी विद्यापीठे आहे. मात्र भारताच्या एक चतुर्थांश लोकसंख्या असलेल्या अमेरिकेत २५०० पेक्षा अधिक विद्यापीठे आहेत तर चीनमध्ये २००० पेक्षा अधिक विद्यापीठे आहेत. यावरून लक्षात येते की, आपणाला उच्च शिक्षणाच्या बाबतीत मोठा पल्ला गाठायचा आहे. यासाठी सरकारला शिक्षणावरील खर्च वाढवावा लागणार आहे.

भारतामध्ये उच्चशिक्षणावरील खर्च (GDP%)

भारतामध्ये शिक्षणावर होणारा खर्च इतर देशाच्या तुलनेत कमी आहे. शिक्षणासारख्या महत्वाच्या बाबींवर अधिक खर्च अपेक्षित आहे. परंतु आपल्या देशात स्थुल देशांतर्गत उत्पादनाच्या तुलनेत खुप कमी खर्च होत असलेल्या खालील तक्त्यावरून दिसते.

वर्ष	शिक्षणावरील खर्च (GDP%)
२०१२-१३	३.१%
२०१३-१४	३.६५%
२०१४-१५	२.८%
२०१५-१६	२.४%
२०१६-१७	२.६%

इतर देशाशी तुलना करता आपल्या देशातील हा खर्च खुप कमी असल्याचे दिसते. उदा. २०१६-१७ या वर्षामध्ये कोलंबिया ४.५ टक्के, चीन ४ टक्के, श्रीलंका ३.५ टक्के आणि पाकिस्तान २.८ टक्के एवढा खर्च केला आहे. तेव्हा शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून हा खर्च वाढवावा लागेल. एकूण देशांतर्गत उत्पादनाच्या ६ टक्के रक्कम शिक्षणसाठी देण्याची कोठारी आयोगाची शिफारस पन्नास वर्षानंतरही कागदावरच आहे. आज खाजगीकरणाद्वारे शिक्षण विस्तार हे जणु सुत्रच बनले आहे. असे होणे योग्य नाही.

IQAC ची भूमिका

आज विकासाची आणि समानतेची वाट दाखविणाऱ्या शिक्षणाचे वस्तुकरण आणि खाजगीकरण होत आहे. देशात शिक्षणाचे प्रमाण वाढत असले तरी दर्जेदार आणि रोजगाराभिमुख शिक्षणाची आवश्यकता आहे. भारत आज महासत्ता बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. परंतु त्यासाठी अणवस्त्रे अथवा दोन अंकी विकासदर गाठणे एवढेच पुरेसे नाही. यासाठी ज्ञानाधिष्ठित समाज निर्माण करावा लागणार आहे. शिक्षण पध्दतीमध्ये अमुलाग्र बदल होणे आवश्यक आहे. या दृष्टीने सरकारने पावले उचललेली दिसत आहे. आज प्रत्येक विद्यापीठ व महाविद्यालयामध्ये अंतर्गत गुणवत्ता सुधार समिती गठीत करण्यात आलेली असून या विभागाची जबाबदारी मोठी आहे. आज प्रत्येक विद्यापीठ व महाविद्यालयांना नॅक करून घेणे अनिवार्य आहे. यामध्ये IQAC ची भूमिका महत्त्वाची असते. संशोधनाला चालना देणे, शैक्षणिक अंकेक्षण करणे अर्थात महाविद्यालयातील प्राध्यापकांनी किती संशोधनाची व समाज उपयोगी संशोधने केली याचा लेखा-जोखा या विभागाकडे असणे आवश्यक आहे. IQAC विभाग हा ज्ञानाधिष्ठीत महाविद्यालय, विद्यापीठ व नॅक यांच्या मधील महत्त्वाचा दुवा आहे. महाविद्यालयाचा विकास, दर्जा, गुणवत्ता इंत्यभूत माहिती या विभागाकडे असते. या बरोबरच महाविद्यालयात चालणारे अभ्यासक्रम, प्रवेश क्षमता, अनुदानित-विनाअनुदानित प्रवेश क्षमता, संवर्गनिहाय मुला-मुलींची संख्या, महाविद्यायास प्राप्त होणारा निधी, खर्च, विविध सामित्या, कर्मचारी यांची संख्या, रिक्त पदे, एपीआय तपासणी, भौतिक सुविधाची माहिती, वित्त व्यवस्था, महाविद्यालयाचे उत्पन्न खर्च, ग्रंथालयाची माहिती, ग्रंथालयातील ग्रंथ संख्या, सॉफ्टवेअर, विद्यार्थी कल्याणकारी योजना, क्रिडा, एनएसएस, एनसीसी, परिक्षेचे निकाल, संशोधन, विद्यार्थी फिडबॅक, विद्यार्थ्यांचे यश, अभ्यास आणि अभ्यासोत्तर उपक्रम या संबंधी माहिती या विभागाकडे असणे आवश्यक असते.

शिफारशी

१. उच्च शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण वाढविण्यासाठी गरीब विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती द्यावी.
२. उच्च शिक्षणावरील खर्चाचे प्रमाण ६ टक्के करावे.
३. व्यवसायभिमुख शिक्षण देणाऱ्या संस्थांची संख्या वाढवावी.
४. आपल्या विद्यापीठाचा दर्जा सुधारण्यासाठी जगातील चांगल्या विद्यापीठाशी सामंजस्य करार करावा.

सारांश

सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की, विद्यापीठामध्ये/महाविद्यालयामध्ये होणाऱ्या प्रत्येक घडामोडीची माहिती त्याचा दस्तऐवज हा IQAC

विभागाकडे असायलाच हवा. यामधुन या विभागाने अहवाल तयार करून तो नॅक समितीला सादर करणे व आपल्या महाविद्यालयाचे मानांकर करून घेणे, त्याचा सुधारणा करणे हे सर्वात महत्त्वाचे कार्य आहे. महाविद्यालयाचे प्राचार्य आणि अधिक्षक यांची जेवढी जबाबदारी तेवढीच IQAC ची असते. IQAC मुळे महाविद्यालयाचा दर्जा, गुणवत्ता सुधारण्याला मोठी मदीत होते. एकूणच IQAC विभागाकडून एक प्रकारे शैक्षणिक व प्रशासकीय अंकेक्षण होत असते.

संदर्भ

1. https://www.business-standard.com/article/current affairs/the word / univercity rankings 2018
2. https://www.hieu.org/in
3. https://maharashtratimes.indiatimes.com / aditorial / Ravivar-Mata/ higher- education- status and future- in- india.
4. https://lokmat.news18.com/blog
5. https://www.indianexpress.com/article/education/economics-erve-government
6. https://www.loksatta.com
7. https://mahamtb./com/Encyhc/2018/7/7 Need of higher education Commission html.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 177 : Disaster Management : New Challenges and Solutions
ISSN : 2348-7143
March 2019

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

One Day Multidisciplinary National Conference

Organzied by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College,

Dhule - 424 001 (MS)

NAAC Re-Accredited with Grade - 'B' (IInd Cycle)

On

Disaster Management : New Challenges and Solutions

17th January, 2019

- Jointly Organised By -

Department of Sports & Physical Education and NCC

- Patron -

Hon'ble, Prof. (Dr.) P. P. Patil
Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr) P. P. Mahulikar
Pro Vice Chancellor, KBCNMU, Jalgaon

Hon'ble Prof. (Dr) Prashant Magar
Joint Director, HE, Jalgaon

Hon'ble Mr. Akshay Chhajed
Chairman, Vidya Wardhini Governing Council

Hon'ble Mr. Yuvraj Karankal
Secretary & Treasurer Vidya Wardhini Governing Council

- The Keynote Address -

Dr. Shashikant Kumar
Principal, BCHS, APIED, V.V. Nagar

- Invited Guest Speakers -

Prof. Dr. S.J. Deore
Pune Campus, SNDT University, Mumbai

Prof. Dr. Satish U. Patil
Project Officer, Disaster Mgt. Centre, Yashada, Pune

Er. Bhaskar Bhatt
Asso. Prof., BCHS, APIED, V.V. Nagar, Gujarat

Prin. Dr. V.Y. Jadhav
Art's College, Thalner, Tal. Shripur, Dist. Dhule

Mr. Jintendra Sonawane
Dist. Disaster Mgt. Officer, Dhule

VENUE

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule - 424 001 (MS)

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

ISSN : 2348-7143
March 2019

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

SPONSORED

One Day Multidisciplinary National Conference

Organzied by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College,

Dhule - 424 001 (MS)

NAAC Re-Accredited with Grade - 'B' (IInd Cycle)

On

Disaster Management : New Challenges and Solutions

17th January, 2019

EDITORIAL BOARD
(only for this issue)

GUEST EDITOR
Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi
Principal, Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)

EXECUTIVE EDITOR
Capt. Dr. K. G. Borse
Director of Physical Education and Associate NCC Officer,
Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)

ASSOCIATE EDITOR
Dr. Devendra G. Vispute
Head, Dept. of Defence and Strategic Studies
Vidya Wardhini Sabha's Arts, Commerce and Science College, Dhule (MS)

CHIEF EDITOR
Dr. Dhanraj T. Dhangar
MGV'S Arts, Sci & Comm College, Yeola, Dist. Nashik.

EDITORIAL POLICIES-Views expressed in the papers/ articles and other matter published in this issue are those of the respective authors. The editor and associate editors does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed in the articles. All copyrights are respected. Every effort is made to acknowledge source material relied upon or referred to, but the Editorial Board and Publishers does not accept any responsibility for any inadvertent omissions.

Vidya Wardhini Sabha's Arts, Comm. & Sc. College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal*
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 177 : Disaster Management : New Challenges and Solutions
ISSN : 2348-7143
March 2019

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
1	**People's Perspective on Disaster Management and Participation** Prof. (Dr.) Shashikant Kumar	001
2	**Damages to Infrastructure during Extreme Events** Bhasker Vijaykumar Bhatt	004
3	**Challenges In Disaster Mitigation Training For Natural Disasters** Dr. V.P. Nedunchezhiyan, R. Anitha	009
4	**Precaution of Least Impact of Disaster** Dr. Devendra Panditrao Dhakad	013
5	**Disaster Management : The Role of Mental Health Professionals** Khalane Shashikant Hari	016
6	**Modern Disaster Management : An Overview** Mrs. Kalpana Mahesh Patil	019
7	**Disasters have Substantial Social and Psychological Impacts** Praneta Desale	021
8	**Disaster Management : Emergency Methods Of Removing Casualties And First Aid** R.D. Patil	024
9	**Natural Disaster : Financial Impact and Solutions** Sonali Nimba Wagh	028
10	**Systematic Earthquake Relief & Rehabilitation Work In India : Analysing Killari & Bhuj Earthquakes** Dr. Devendra G. Vispute	030
11	**Impact of Global Warming on Sports Performance of Athletes** Prof. Mahendra Pandurang Nagrale	033
12	**Preparedness for Disaster Management** Prof. Capt. Sarbjit K. Cheema	035
13	**Disaster Management is Today's Need** Dr. R. Sudam	037
14	**Disaster Management : Current Situation In India** Dr. Raghunath Sitaram Mahajan	039
15	**Sports Expertise : A Major Concern** Dr. Tejas R. Sharma	042
१६	**आपत्ती व्यवस्थापन – काळाची गरज** डॉ. सतीश पाटील	०४६
१७	**आपत्ती व्यवस्थापनातील भारतीय सेनादलांचे कार्य** प्राचार्य व्ही. वाय. जाधव	०५०
१८	**धुळे जिल्ह्याच्या आपत्ती व्यवस्थापनासाठी जिल्हा आपत्ती व्यवस्थापन आराखड्याचे योगदान** श्री. जितेंद्र सुधाकर सोनवणे	०५३
१९	**आपत्ती व्यवस्थापन आणि राजकारण** डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री	०५७
२०	**नैसर्गीक व मानवी आपत्तीचे निराकरण** प्रा.डॉ. प्रकाश नामदेव पाटील	०५९

Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal | ISSN : 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) - 6.261 | March 2019
Special Issue 177 : Disaster Management : New Challenges and Solutions

Systematic Earthquake Relief & Rehabilitation Work In India: Analysing Killari & Bhuj Earthquakes

Dr. Devendra G. Vispute
V. W. S. Arts, Commerce and Science College, Dhule.

Introduction

Earthquakes create tremendous loss and damage to the affected country. We constrain to opine that we don't have modern techniques to make alert to the people at the time of arrival of earth quakes as Japan is having in hand up to the desired extent. Horrible natural disaster like earthquake is outside of human control. Earthquakes are impossible to predict. The human and economic cost cannot be prevented. But we can reduce the losses through systematic relief and rehabilitation work.

We do not have the ability to accurately identify future catastrophes. So it is necessary to work on all these levels. But due to lack of coordination disaster management has been eroded. We are not able to cope with disasters. Though, disaster Management is primarily responsibility of state government, it is responsibility of all sections of any nation. This paper has focused on the consequences of earthquake. It will also deal with the condition of earthquakes in India analysis of the Killari and Bhuj earthquakes.

Objectives

1. To examine the relief and rescue work done in Killari and Bhuj earthquake.
2. To evaluate the rehabilitation process of Maharashtra and Gujarat state government.

Hypotheses

1. The relief and rescue work done in Killari and Bhuj earthquake are a good example in India.
2. Execution of rehabilitation works menace of disaster effectively.

Earthquake is a natural disaster having innumerable consequences. But they can be overcome with proper concentration and managements. This can be interpreted with the examples of the earquakes happened in India and seriously tacked by the society and government. There are two examples where earth quake hit areas were tackled affectively in respect of Killari 1993 (Maharashtra) and Bhuj 2001 (Gujarat) by the then Chief Ministers Mr. Sharad Pawar and Mr. Narendra Modi respectively. Due to their adept guidance, meticulous, judicious, sympathetic perspectives and foresighted vision, the disaster affected areas were tackled and set praise worthy example for others in the interest of human being. Nowadays such disasters are being tackled by the NDRF with the aid and help of militarily forces. The lacuna lies in the help of military forces. The idea is that NDRF should perform independently.

Even chief minister of Maharashtra, Mr. Devendra Fadanvis recently appreciated the relief and rescue work done after the killari earthquake by Mr. Sharad Pawar.

In the past seven decades, many earthquakes have hit the India's catastrophe. It has huge damage. Obviously there was no prepayment to face such an objection. Majority of government and chief minister's objections were reduced. But Mr. Pawar and Mr. Modi have skillfully treated the situation. They used to cooperate well. Considering their experience, Priminister Aal Bihari Vajpeyi has appointed him as Vice Chairman of National Commission on Disaster Management. He also used expertise of Mr. Pawar in Gujarat earthquake.

"Four massive earthquakes - in Latur - Osmanabad in 1993, Jabalpur in 1997, Chamoli in 1999 and Kutch in 2001 - killed about 20,000 people and destroyed property worth almost Rs.140 billion. On September 30, 1993, the severe earthquake that shook the Latur area killed 9,782 people and caused damage totaling Rs.10 billion."1

Earthquake of Marathwada (1993)

On 30 September 1993, an earthquake measuring 6.4 on the Richter scale struck the Marathwada region of Maharashtra. It was a shallow focus earthquake with its epicenter in Killari village in Latur District. The districts of Latur and Osmanabad in the Marathwada region cover a total area of 14,726 sq. km. and have a population of about 3 million. The earthquake severely affected 67 villages. It also caused extensive damage to houses and public buildings in another 817 villages in Latur and 374 villages in Osmanabad District. 1,328 villages were affected & 26,000 houses were damaged. Infrastructure comprising roads, communication systems, water supply schemes and buildings also suffered damage.

"There have been persistent tremors in Latur for the past year, but despite requests from residents, the authorities did nothing to help them build quake-proof houses. Mr. Pawar, who is personally supervising the relief work, puts the number of homeless at nearly 130,000. In some villages, as many as three quarters of the local people are unaccounted for."2 'As the geologist called the Maharashtra earthquake is a seismological surprise", because an earthquake of such magnitude rarely happens in a non-seismic zone or categorized area as Zone-I'3 After the earthquake occurrence, search and rescue was conducted by the survivors and with the limited police rescue teams.

Help From Various Sources

This earthquake was overcome just because of the helps from various sources. The Indian army took over the task of search and rescue operation from the next day onwards. The rescue activities known as operation 'Sahayata' with about 10,000 troops engaged in extricating bodies buried under debris, helped to victims and survivors. The army operation was coordinated with the civil administration by a special cell set up at the operation room at Pune.4

The Maharastra Government had done a better job though with limited experience in earthquake disasters. When earthquake struck at Marathwada region gave a great surprise to the administration. It took at least two to four days to arrange rescue and relief operation effectively. Later on an efficiently well streamlined delivery system was organized along with voluntary agencies. surprisingly with few transmissions losses. This delivery system was taken care of relief supplies

DHULE

ISSN : 2348-7143
March 2019

sent to the affected camps, arranged all villages and camps with supplied clean water in tankers, milk in 500 mi. Sachets was distributed to families in every village and also arranged a primary health Unit in all disasters affected area. 5

The Maharashtra government formulated a system in which a team consisting of an officer from the administration, an officer from police and head of the local village. They have issued every affected family a 'family card' and every affected person an "individual card" to regulate and record the relief aid distributed to the victims. This to an extent systematized the relief distribution process.6 The rehabilitation process was initiated by government of Maharashtra throw the district administration along with 13 other departments, headed by a special commissioner who was responsible for implementing the rescue, rehabilitation &reconstruction.

"When that devastating earthquake was realized, Mr. Pawar rushed to helicopter and reached Latur early in the morning. No other chief minister has ever displayed such a shout to this day. All the government machinery started working immediately, because of this. Mr. Pawar took the guess and ordered it at a very fast pace. So the help came in the streamline. Overall, they managed to manage all the conditions properly. That is why Marathwada has been able to survive early in a big crisis!" said journalist Dhanajay Lambe who provided coverage of the earthquake. Mr. Pawar makes an appeal to various agencies to help such awful situation and coordinate all the relief work personally!"7 expound Mr. Lambe, who was correspondence of Daily Marathwada, Aurangabad at that time.

Earthquake of Gujrat (2001)

The earthquake in Kutch (26 January 2001) measuring 6.9 on the Richter scale, destroyed over 12 lakh houses across Gujarat, but the worst hit was Bhuj, 60 km from the epicentre at Bhachau. Over 38,000 homes collapsed in the city, killing 2,370 people.

The relief Commissioner of Bhuj has established a NGO Coordination Centre and sub centers. More than 300 NGO's involved in relief operations. Earthquakes one of the effect was the ascension of Narendra Modi as a Chief Minister in October 2001, because C.M. Keshubhai Patel was seen to have mishandled post quake situation in the Gujarat. Mr. Narendra Modi work during Bhuj earthquake set a precedent for rehabilitation because it war done in record time. The rehabilitation of Kutch is considered among Mr. Modi's biggest administrative successes.8

"Experiences of earthquake coverage in 2001 were a question mark on the overall disaster management system of the country. After massive earthquake in the country, the condition of disaster management is so pathetic. Actually, the number of victims in Bhuj was around 10 thousand; the actual figures were much more. Rescue work began in Gujarat very fast. But the comfort code was not as it was!"9 Sais Mr. Rahul Ranalkar; special correspondence of Daily Lokmat, Jalgaon - who rushed in first instant after quake.

'Several villages in Kutch were submerged in the earthquake. The earthquake victims were started at the time of several anti-land operations. The villages which wanted help, in the villages, were involved in the name of theirs. They wanted to take advantage of the destruction of all records of Gram Panchayats.'10

Mr. Ranalkar explained the situation as follows - "The organizations did not understand exactly what they should do. In the villages where there is already reached the blanket, the blanket was again being transported there. Therefore, this was a very low budget planning. These questions could not have been raised if the people rescued after the earthquake were planning a survey on the war-field. The number of self-helpers was increasing, but no concrete planning was found to where to get their help." 11 After Mr. Modi tacking charge as Chief Minister, the situation become under control in short period.

Considerable measures to tackle Disaster effectively

Need for preparedness and, in the event of another tragedy elsewhere, the need to share skills. "Kutch shows that perhaps each State should have a parallel district administration which can be assembled at short notice in case of disasters. It would obviate the need to involve Army and paramilitary personnel. Skilled international teams arrived for rescue and in one instance, when the Swiss team landed at Ahmedabad airport, with sniffer dogs, after a 10-hour pre-departure drill back home and 10 hours of flight, they were asked to 'freshen up' and have a meal when to cope with rigors, they sustain themselves on mere fluids till the job is done. A team was dispatched from Ahmedabad to Bachchau by bus when every moment counts, especially when 36 hours had already elapsed since the quake." 12 This showed a remarkable lack of appreciation that time is of the essence.

Coming to relief, had Maharashtra shared its experience from the word go, assistance would have reached people more methodically and with a purpose. Latur showed that Indians can rise to the occasion in sending relief material, but it is important that it reaches the right people in the right proportion. In Gujarat, as in Latur, relief poured in spontaneously, indiscriminately and haphazardly into Kutch, and when misdirected, lent itself to wastage or misuse. Everything went to Bhuj and not the surrounding areas. 13

Disasters need commensurate responses

No State except Maharashtra has a disaster management plan, the success of which has been like the curate's egg, a lot of work has to be done before a plan is evolved. Preparedness is of two kinds. One is of the mindset, where the sensitivity of the implications of the disaster numbs the best- trained minds. The other involves the official machinery, which the Prime Minister, Mr. A.B. Vajpayee, who heads this committee, admits is 'not equipped as required'. He was apparently talking about the approach as well as the tools, and Gujarat slipped badly here as did other States coping with disasters one time or the other.

Maharashtra C. M. Mr. Pawar had been airborne in a helicopter by the crack of dawn, only two hours after the Latur quake. In contrast, the Gujarat Chief Minister, Mr. Keshubhai Patel, attending the Republic Day function was not even aware of the potential implications of the earthquake. In Bhuj itself, petty officials, keen on surveying the loss to their own families, found it difficult to disengage themselves from the Republic Day events. Most were themselves victims, only 17 % presented

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

themselves for relief-related duty on the third day.

As compared to Latur earthquake, death rates are significantly lower in case of Bhuj earthquake. Latur earthquake occurred in a region with very highly vulnerable constructions and at a time when most people were sleeping indoors. Bhuj earthquake on the other hand occurred in a region with better constructions and at a time when many people were outdoors. As a result, Latur earthquake caused significantly higher death rates as compared to Bhuj earthquake.14

Natural disasters, like earthquake are part of the environment. Most people are not fully prepared to help themselves when disaster occurs. The recent disasters however have given us clearer perceptions. They taught ways to overcome worst effects through positive responses. It is realized that greater emphasis should be given on training, preplanning and preparedness; which we can effectively manage them when disasters strike.

Now Central Government has established NDRF to tackling disasters. It is responsible for providing aid and assistance to the affected state, including deploying, at the State's request, of Armed Forces, Central Paramilitary Forces, National Disaster Response Force (NDRF), and such communication, air and other assets, as are available and needed in disaster. National Disaster Response Force (NDRF) is under the National Disaster Management Authority.

Conclusion

Any type of disaster can be overcome with the proper management and planning by the government. It the proper awareness is imparted, it can be helpful to face and dificulties occurred during disaster.

Recommendations

1. Earthquake hazard awareness has to be created through very early age from Primary schooling; like, do and don'ts during the earthquake are taught through school curricula including, earthquake drills.
2. Public awareness is necessary. It is necessary to come forward with various organizations with the government. An independent team should be formed for this. Even today, you are not sensitive for earthquake prone area.
3. It is very essential to train the citizens. The training needs to be taken care of, how to behave in such situations.
4. Safety measures will not be hampered in disaster.
5. In the flood or tsunami situation, it is necessary to take independent training of fire brigade, municipal, police, paramilitary, other governmental department and voluntary organization and citizen.

Reference

1. Deulgaonkar Atul, Latur Revisited, https://frontline. thehindu.com/static/html/ fl2020/ stories/ 20031010001308700. htm
2. India Earthquake Strains Country's Relief Efforts, https:// www. csmonitor. com/1993/ 1004/04031.html
3. M. Abraham, "The Tremors Continue", Week, October 23. (1994), p.23.
4. Reddy R, "Earthquake", Week, October, 17, (1993), p.32.
5. Killari. Mahrashtra Earthquake in Central India", EERJ Special Report, (Jan., 1994). p.6.
6. Frontline, (November, 1993). p. 4.
7. Lambe Dhanjay, Interview on 29/12/2018.
8. Era of Transformation and progress, www.scribd.com>doc
9. Ranalkar Rahul, Interview on 03/01/2019
10. Ibid.
11. Ibid.
12. Vijapurkar Mahesh, Sharing of skills during disaster vital, https:// www. thehindu. com/ thehindu/ 2001/03/02/stories/05021349.htm
13. Ibid.
14. Jain Sudhir K. & Pathak Shashank, Intensity Based Casualty Models: Case Study Of Bhuj and Latur Earthquake in India,www.iitk.ac.in/nicee/wcee/article/WCEE2012_4830

Impact Factor 6.261 **ISSN- 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

23 March 2019, Special Issue- 168 (I)

Globalisation : Challenges and Opportunities for India

Chief Editor
Dr. Dhanraj T. Dhangar
Assist. Prof. (Marathi)
MGV'S Arts & Commerce college,
Yeola, Dist. Nashik (M.s.) India

Executive Editor of This Issue
Dr. Shivaji Dalnar
Principal
Punyashlok Ahilyadevi Holkar Mahavidyalaya,
Ranisawargaon, Tq. Gangakhed , Dis. Parbhani

Co-Editor
Dr. Angad Gadme
Dept. of Sociology,PAH Mahavidyalaya,
Ranisawargaon, Tq. Gangakhed , Dis. Parbhani

Prof. Anand Ghan
Dept. of Military Science, PAH Mahavidyalaya,
Ranisawargaon, Tq. Gangakhed , Dis. Parbhani

Vidyawardhini Sabha's Arts, Comm. & Science Senior College * DHULE

22. 'जागतिकीकरणाचे भारतीय शेतीवरील परिणाम' — 66
डॉ.एस.डी.भागानगरे

23. मानसिक आरोग्य आणि ताण व्यवस्थापन — 69
प्रा. लोमटे सुषमा सुंवरराव

24. आयुर्वेदाचार्य राजीव दीक्षित यांचे विचार — 72
डॉ. पाटील बाजीराव माणिकराव

25. विद्यार्थ्यांसाठी योग शिक्षणाचे महत्त्व — ७५
डॉ. डुमनर व्ही.एच.

26. आज की शिक्षा और मनौवैज्ञानिक क्षमता विकास — 78
डॉ. विश्वनाथ भोजाजी रासवे

27. जागतिकीकरण आणि मराठी भाषेसमोरील आव्हाने — ८०
डॉ. चव्हाण श्रीहरी दासू

28. योग आणि मानसिक आरोग्य — ८२
डॉ.अनिल बन्सीधर वाघ

29. जागतिकीकरण व ज्ञानरचनावाद — 86
डॉ.मोरे व्हि.पी., श्री.रामकिशन मुळे

30. ताण-तणाव व निरोगी जिवणासाठी प्राणायाम — 88
प्रा. डॉ. भडके डि. डि.

31. इक्कीसवीं सदी की हिंदी कविता और नारी विमर्श — 90
डॉ. लक्ष्मण तुळशीराम काळे

32. जागतिकीकरण आणि देशांतर्गत बदलती आव्हाने — 93
प्रा. महेश चौरे

33. जागतिकीकरण आणि भारतीय स्त्रीयांचा राजकारणातील सहभाग — 95
डॉ.शारदा गोंविदराव बंडे

34. स्पर्धा आणि मानसिक आरोग्य — 97
प्रा. डॉ. नलगे जी.पी.

35. आनंदी जीवनासाठी संगीत चिकीत्सा — १००
मानसी सचिन सरदेशपांडे

36. जागतिकीकरण आणि भारताचे परराष्ट्र धोरण — 102
प्रा. डॉ. दत्ताजी हुलप्पा मेहत्रे

37. जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजावरील परिणाम — 104
प्रा.बळीराम वसंतराव पवार

38. जागतिकीकरण व भारतीय बँक सेवाक्षेत्र — 106
प्रा. डॉ. रामदास डी. मुक्टे

39. जागतिक व्यापार संघटनेतील भारतीय कृषि आणि नागर संस्कृती — 108
प्रा. डॉ. रामदिनेवार गोविंद शंकरराव

40. जागतिकीकरण आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक अभ्यास — 111
डॉ. सुखनंदन ढाले

41. जागतिकीकरण आणि दलित साहित्य — 115
डॉ. भारत विठ्ठलराव शिंदे

42. जागतिकीकरणाचा भारतीय समाजावर झालेला परिणाम — 117
सहा. प्रा. डॉ.अल्का बा. सोमवंशी

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science DHULE

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 168 (I) | March 2019 | UGC Approved No. 40705
Globalisation: Challenges and Opportunities for India

आयुर्वेदाचार्य राजीव दीक्षित यांचे विचार

डॉ. पाटील बाजीराव माणिकराव
तत्त्वज्ञान विभाग , पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, लातूर , राणीसावरगाव

आयुर्वेदाचार्य राजीव दीक्षित यांच्या मते १४८ रोग भारतात आहेत. "स्वामी विवेकानंदाच्या मते, रोगाला येवू देणे किंवा येवू न देणे हे आपल्या हातात आहे. भोग हेच रोगाचे प्रवेशद्वार आहे." आपले आरोग्य आपल्या हाती आजारी पडून उपचार घेण्यापेक्षा आजारी पडू नये म्हणून प्रयत्न करावेत बिना औषधाचे, उपचाराचे आरोग्य, आपण चांगले ठेवू शकतो. मनुष्य शरीर हे खूपच महत्त्वपूर्ण आहे, अनेक योनीतून माणसाला जन्म मिळतो. म्हणून त्याचे काळजीने जतन केले पाहिजे.

१. आरोग्याची चिकित्सा स्वतःच करा :-

जेवण झाल्यास दीड तासानंतर कोमट पाणी घोट घोट करुन बसून प्यावे थंडपाणी पिऊ नये. उन्हाळ्यात माठातले पाणी प्या, सकाळी तोंड न धुता उषपान करा, सकाळची लाळ आपल्या शरीरासाठी आवश्यक आहे. फ्रिज मधील थंड पाणी पिणे चांगले नाही.

जेवणाच्या वेळा निश्चित करा आपलं शरीर कधीही काहीही खाण्यासाठी नाही, आपल्या शरीरात जठर आहे, जठराग्नी वाढल्यासच सकाळी जेवण करा. जठराग्नी कोणत्या वेळी प्रखर होते सूर्योदयानंतर अडीच तासानी जठराग्नी तीव्र होते त्यावेळी पोटभर जेवण करा. नाष्टा न करता भरपेट जेवण करा. कारण अन्नाचा एकएक कण आपल्यासाठी उपयोगी पडेल. दुपारी थोड जेवण करा. रात्रीचे जेवण सूर्यास्तापूर्वी करा. जास्तीत जास्त जेवण सकाळी झाले पाहिजे. जे जे आपणास पसंत आहे ते सकाळी खा. आपण जर वेळच्या वेळी जेवण केले नाही तर २७ प्रकारच्या रोगाचे शिकार होवू म्हणून वानरासारखे सकाळीच भरपूर खा भारतामध्ये जेवणाच्या बाबतीत उलट पद्धत आहे. आपण सकाळी नाष्टा कमी, दुपारचे जेवण फूल आणि रात्रीचे जेवण सर्वात जास्त करतो त्यामुळे आपण आजारी पडतो. सुर्यास्तानंतर जेवण करु नका. सूर्यास्तापूर्वी ४० मिनिटे अगोदर जेवण करा व रात्री दूध घ्या. यामुळे शुगर कमी होईल तसेच कोणताही रोग होणार नाही.

२. दोन विरुध्द वस्तू एकदाच खावू नका :-

उदा:- कांदा+ दुध , दुध+ आंबट दुधासोबत आवळा खावू शकता आंबा+ दुध नको, मध+तूप एकत्रीत खावू नका उडीद + दही, व्दिदल+ दही नको उडीदाची दाळ सर्व दाळीचा राजा आहे त्यामुळे एकटीच खा अशा १०३ वस्तू पदार्थ आहेत ते खावू नका. उडीद+ दही म्हणजेच दहीवडा खाल्याने ब्लडप्रेशर वाढतो. दोन विरुदध वस्तू एकदाच सेवन करु नका अशा वस्तूची संख्या १०३ आहे. कांदा आणि दूध एकत्रित खाल्याने अनेक त्वचा रोग होतात. त्या बरोबर दूध आणि लिंबू, संत्रा, मौसंबी व आंबट आंबा एकत्रित खावू नका, आवळ्या सोबत काहीही खावू शकता दुधाबरोबर गोड आंबा खावू शकता, मधा बरोबर तूप, उडीददाळ आणि दही (दाळी सोबत दही नकोच) एकत्रीत खावू नये.

३. जमीनीवर बसून जेवा :-

सुखासन किंवा कुकुडू (कोंबडा) पदधतीने जेवण करा त्यामुळे जठराला ताण पडून जठराग्नी वाढतो. सकाळी ९.३० पर्यंत भरपूर जेवा जमीनीवर मांडी घालून जेवणे सुध्दा चांगले आहे.

४.ज्या जेवणाला अन्नाला सुर्यप्रकाश आणि हवा लागत नाही ते अन्न खाऊ नका:-

उदा. कुकर, ओव्हन मधील अन्न खान्यायोग्य नाही. जेवण शक्यतोवर चुलीवर व मातीच्या भांडयात तयार केल्याने त्यातून प्रोटीन्स बरोबर इतर अनेक अन्नघटक मिळतात. डबाबंद अन्न खाणे टाळावे.

५. घरी फ्रिज, AC वापरु नका:-

कारण या फ्रिजमध्ये थंडवा निर्माण करण्यासाठी १२ गॅसेसची आवश्यकता असते त्यात सर्वात धोकादायक CFC म्हणजेच C= क्लोरिन - विष F= फ्लोरिन- अत्यंत विष C= कार्बनडायऑक्साईड = विषाचा बाप हे असतात त्यांचा संयोग फ्रिज मध्ये ठेवलेल्या पदार्थाशी येतो व त्यांचा परिणाम आपल्या शरीरावर होवून अनेक प्रकारच्या आजारांना आपण बळी पडतो. म्हणून नैसर्गिक पध्दतीचे जेवण घ्या.

६. ताजे अन्न खा:-

तयार केलेले अन्न गरम गरम असताना खा ते अन्न केवळ ४८ मिनिटात संपवले पाहिजे नंतर खाल्ले तर त्याची पोषकता कमी होवून ते शिळे होते व असे अन्न खाल्यास वात, कफ आणि पित्ताची निर्मिती होते व माणूस आजारी पडतो. म्हणून दर वेळीचे जेवण ताजेच खाले पाहिजे.

७.शारीरिक श्रम करा:-

आधुनिकतेच्या नावाखाली आपण अनेक गोष्टी मशिनच्या व्दारे करतो ते टाळून पूर्वीच्याच गोष्टी करा. आपल्या घरी आपण मिक्सर वापरतो त्या पेक्षा खलबत्ता वापरा, बाजारातून तयार पीठ आणण्यापेक्षा घरी जाते घ्या, वार्शिंग मशिनच्या वापर टाळून कपडे हाताने घरीच धुवा, फरश्या स्वत: हाताने साफ करा, झाडून मशिनने न काढता हाताने काढा म्हणजे आपणास वेगवेगळ्या प्रकारच्या व्यायामाची अनुभूती मिळेल स्वंतत्र व्यायाम करण्याची आवश्यकता नाही.

पूर्वीच्या काळी जात्यावर दळण दळले जायचे त्यामुळे स्त्रियांना सिझरिंगचे प्रकार नव्हते, पण आता प्रत्येक स्त्रिला सिझरिंग करावे लागत आहे सिंझरिंग व्दारे जन्मलेले बाळ चतुर हुशार तल्लख नसते. त्यामुळे प्रत्येकाने घरी जात्यावर दळून दररोज ताजे पीठ आपल्या स्वंयपाकात वापरा व पुरुषाने सुध्दा जाते चालवायला काही हरकत नाही अनेक रोगापासून मुक्तता मिळेल, लठ्ठपणा कमी होईल. तसेच ७ दिवसात ज्वारी व बाजरीचे

तर १४ दिवसात गव्हाचे पीठ उपयोगात आणले पाहिजे. नाहीतर त्यातील पोषकता कमी होते. कोणतेही पीठ चाळून वापरु नये, त्यातील फायबर कमी होतात. जे की आपल्या शरीरास आवश्यक असतात.

८.पोट नेहमी साफ ठेवा:-

पोटाची काळजी घ्या कारण शरीराचे दुखणे दूर करण्यासाठी पोट महत्त्वाचे आहे. आपणास पोटापासून ९० टक्के आजार होतात व १० टक्के आजार पोटाबाहेरील असतात त्यात अपघात सुध्दा आले. त्यापैकी पोटाची काळजी घेऊन आपण स्वत:च ८५ टक्के आजार घरच्या घरी दुरुस्त करण्यापेक्षा ते न होण्याची काळजी घेवून टाळू शकतो. १४८ रोग पोटापासून होतात. त्यासाठी पोट साफ ठेवा. जेवणानंतर लगेच पाणी पिणे विषासारखे आहे. कारण भूक लागणे म्हणजे जठराग्नी भडकणे. अग्नी पाण्याने विझते त्यामुळे जेवण पचणार नाही. ते सडेल व आपल्या शरीरात वेगवेगळ्या प्रकारचे गॅसेस तयार होयून. अपचन जळजळ पित्त अशा १०३ रोगांची निर्मिती होईल कोलस्ट्रॉल वाढेल म्हणून जेवण झाल्यास दीड तासानंतर पाणी प्या. ते ही घोटाघोटाने प्या जेणे करुन आपली लाळ पाण्यात मिसळली पाहिजे. जेवणात पाणी पिण्याची इच्छाच झाली तर दोन बदली अन्नाच्या मध्ये म्हणजे भाकरी संपवून भात सुरु करण्यापूर्वी घोटभर पाणी प्या. सकाळच्या भरपेट जेवणानंतर कोणत्याही सिजनेबल मौसमी फळांचा रस घ्या, फ्रिजमधील रस घेवू नका. दुपारच्या जेवणानंतर ताक, मठ्ठा घ्या. तसेच सुर्यास्तापूर्वी ४० मिनिटे हलके अन्न घ्या, रात्री झोपताना दुध घ्या. या क्रमात बदल करु नका आणि आपले आरोग्य आपल्या हाती ठेवा. अशा क्रमाने आपले आयुष्य अपघात वगळता १०० वर्षापेक्षा पुढे जाईल.

९. व्यसन करु नका:-

तंबाखू, सुपारी, गुटखा ही व अशी कोणतीही व्यसने करु नका कारण हे खाल्याने नेहमी थुंकावे लागते आपली लाळ खूप महत्त्वाची आहे. ती आपल्या शरीरातील पित्तावर नियंत्रण ठेवते म्हणून कोणतेही व्यसन करु नका, व्यसन करायचे असेल तर आवळा सुपारी खा, हिरवे गडद पान खा, त्यात सुपारी व कात घालू नका तंबाखु, गुटखा, खैनी खावू नका. स्वत: बरोबर पर्यावरण अस्वच्छ करु नका. लाळ अनेक रोग होण्यापासून आपणास वाचवते कारण ती औषधी आहे.

१०. जेवणानंतरची विश्रांती :-

जेवणानंतर २०-४० मिनिटे आराम करा, भगवान विष्णू, गोविंदा सारख्या आवस्थेत झोपून वाम कुक्षी घ्या. त्यासाठी बाहेरच्या देशामध्ये प्रत्येक कार्यालयामध्ये जेवणानंतरच्या विश्रांतीची व्यवस्था केलेली आहे. असे भारतात सुध्दा केले जावे. संध्याकाळच्या जेवणानंतर दोन तास झोपू नका, किमान १० मिनिट वज्रासन करा. महात्मा गांधीजी नेहमी वज्रासनातच बसत होते. जेवताना चित्त आणि मन शांत ठेवा.

११. झोपेच्या दिशा:-

महर्षी पतंजली च्या मते, विश्रांती घेत असताना डोंक नेहमी पुर्वेला व पाय पश्चिमेला करुनच झोपा. अडचणीच्या वेळी डोंक दक्षिण व पाय उत्तरेला करा. अभ्यास उत्तरेकडे तोंड करुन करा. या पेक्षा वेगळ्या दिशांचा अवलंब केल्यास वेगवेगळ्या आजारांना बळी पडावे लागेल.

१२. चिकित्सा:-

वात रोग टाळण्यासाठी शुदध तेल खा, रिफांइड अथवा डबल रिफांइड तेल खावू नका त्यामध्ये खाण्यायोग्य काहीही पोषक द्रव्य नसतात. कोणतेही साधे पण शुध्द कसलीही प्रक्रिया न केलेले तेल प्रमाणात खावे, तेल रिफांइड करण्यासाठी अनेक केमिकल्सचा वापर करावा लागतो. ते शरीरास धोकादायक असतात. शुदध तेल वासयुक्त असते खूप चिपचिपे असते. परंतु त्यात अनेक जिवनसत्व असतात. सर्वात जास्त रोग वात रोग आहेत. ते केवळ शुदध तेल खाल्यानेच नियंत्रित राहतात. या तेलातून HDL जास्त मिळतो. तसेच LDL कमी होतो. पण अनेक डॉक्टरर्स रिफाइंड तेल खा म्हणून सांगतात त्यांचे आणि तेल कंपन्याचे साटेलोटे असते हे लक्षात असू दया. कारण पूर्वी ब्रॅडेड रिफाइंड तेल नव्हते म्हणून अटॅक सारखे रोग नव्हते. नेहमी वेगवेगळ्या शुदध तेलांचा वापर करा. हिवाळ्यात भरपूर तीळ, शेंगदाने खा.

पित्तरोग टाळण्यासाठी गावरान गायीचे तूप खा. पैलवानांनी गावरान म्हशीचे तूप खाणे चांगले. आपल्या शरीरासाठी पांढऱ्या रंगाचे अन्न अनुकूल नाही त्यात म्हाशीचे दुध, साखर, जास्त मिठ खाणे टाळा. चॉकलेटी गुळ खा. त्यात भरपूर प्रमाणात फॉस्फरस असतो. थंड पाणी पिऊ नका. दूध व गुळ खावू नका, दही व गुळ खा. तीळ, शेंगदाना, राजगीरा, गुळ घालून लाडू किंवा चिक्की हिवाळ्यात भरपूर खा. गुळ लठ्ठपणा कमी करतो. काळा तीळ भरपूर खा. उन्हाळ्यात तिळ खावू नका.

कफ रोग टाळण्यासाठी काळा गुळ, मध पाक खा. पावसाळ्यात हलके जेवण करा. हिरव्या पालेभाज्या खावू नका कारण त्यात पाणी भरपूर असते. साखरेत ॲसिड असल्याने साखर खावू नका. पावसाळ्यात उपवास करा. भारतीय परंपरेत आरोग्याच्या दृष्टीनेच सर्व सणांची रचना करण्यात आली आहे याच काळात श्रावण, नवरात्र, रोजा हे मोठे उपवास येतात.

वात, पित्त व कफ नाशक म्हणून हर्डे, दहेडा व आवळा यांच्या १:२:३ प्रमाणानुसार त्यापासून त्रिफळा चूर्ण बनवले जाते. ते दररोज गुळ किंवा मधाबरोबर सकाळी घेतल्याने शरीराचे पोषण होते तर रात्री दुधाबरोबर किंवा पाण्याबरोबर घेतल्याने म्हणजेच शरीरशुदधीसाठी याचा उपयोग होतो. म्हणून त्रिफळा चूर्ण पोषक आणि रेचक अशा दोन्हीही दृष्टया शरीरास हितकारक आहे. याचे सेवन अंतर देवून वर्षभर केल्यास आपले आरोग्य उत्तम राहील.

१३. स्वयंपाक घर म्हणजेच औषधालय :-

पुर्वी मसाले हा शब्द नव्हता मूस्लिम, इंग्रजांच्या आगमनानंतरच मसाले असे शब्द निर्माण झाला आहे. आपल्या स्वयंपाक घरात अनेक लोणच्यामध्ये मेथी, मोहरी , हळद, मीठ, अजवाइन, शुद्ध तेल, दालचिनी, लवंग, मिरे, हिंग, सुंठ, जिरे, ओवा, दालचिनी, पत्री, करडई, आवळा, आंबा, लिंबू, हळदी आचार, चूना, दहेडा अशा पध्दतीच्या वेगवेगळ्या औषधी घातल्या जातात म्हणून कोणतेही लोणचं खाण्यासाठी उत्तम असते. त्यामुळे कोणत्याही प्रकारचा वात, पित्त, कफ दोष आपणास होत नाही.

RESEARCH JOURNEY International Multidisciplinary E-Research Journal | ISSN- 2348-7143
Impact Factor - (SJIF) – 6.261, (CIF) - 3.452, (GIF) –0.676 Special Issue – 168 (I) | March 2019 | UGC Approved No. 40705
Globalisation: Challenges and Opportunities for India

या सर्व वरील औषधी कोणत्या वेळी किती प्रमाणात वापरायच्या कोणत्या, भाज्यात कोणता मसाला वापरायचा, याचे प्रमाण ठरलेले आहे. प्रत्येक मसाला हे औषध आहे अनेक भाज्यामध्ये याचे योग्य प्रमाणात वापर करुन आपल्या शरीरातील आवश्यक घटकांची निर्मिती करुन आपले आरोग्य व्यवस्थित ठेवले जाते. गडद रंगाची मौसमी फळांचे सेवन करा व तंदुरुस्त रहा. १०८ वस्तू आपल्या स्वयंपाक घरामध्ये असतात. वात आणि कफाचे ५० रोग दालचिनी नीट करते.

१४. नैसर्गिक आवेग रोखू नका :-

भरपूर हसा, यांत्रिक हसून नका, शिंख आडवू नका. घोट घोट करुन तहान भागवा, भुक रोखु नका, शाकाहारींनी उपवास करु नये, मांसाहरीनी उपवास करावा. केला तरी केवळ पाणी पियून उपवास करा. इतर ग्लासापेक्षा तांब्याच्या ग्लासात पाणी प्या. जांभई आडवू नका. लघवी ला आवर घालू नका. मलविसर्जन करा. साधुसंतानी विर्य रोखावे ग्रहस्थीने कधीच विर्य रोखू नये ते चांगले नाही.

१५. मोक्ष संकल्पना:-

जो माणूस आपल्या दुख्ख: ला दूर करुन दुसऱ्याचे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न करतो. त्याला मोक्षप्राप्ती होते. केवळ आपणच आपले दुःख दूर करुन आनंदी राहतो त्याला मोक्ष मिळत नाही. जो व्यक्ती केवळ दुसऱ्याचे दुख:दूर करण्याचा प्रयत्न करतो मग ते दूर होवोत किंवा न होवोत तरी सुद्धा प्रयत्न करणाऱ्याला मोक्ष प्राप्ती होते. दुसऱ्याचे दुःख दूर करणाऱ्या तसेच प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तीलाच सद्ग्रस्त म्हणतात. दुख तिन प्रकारची असतात दैहिक (शारिरिक), दैविक (ईश्वरकृत , नैसर्गिक) भौतिक (मानवी) हे दुःख दूर करण्याचा प्रयत्न करावा.वरिल सर्व बाबी डॉक्टरांनी पाळल्या तर त्यांना सुध्दा मोक्ष प्राप्ती होते.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

१. चरक संहिता- पाण्डेय काशिनाथ चतूर्वेदी गोरखनाथ - चरक संहिता -पृ.क्र. ५७६
२. शिंदे सचिन, राष्ट्रबंधु राजू दिक्षित यांचा आरोग्यमंत्र, शिंदे प्रकाशन , आळंदी, चौथी आवृत्ती, ५ मे २०१४
३. www.rajudixitmp३.com

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College * DHULE

RESEARCH JOURNEY

Impact Factor 6.261 ISSN- 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOW ASSOCIATION'S

UGC Approved Multidiciplinary international E-research journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

PUBLISHED BY
Mrs. Swati Dhanraj Sonawane,
Director, Swatidhan International Publications, Nashik

PRINTED BY
Shaurya Publication
Kapil Nagar, Latur-413512

SWATIDHAN PUBLICATION

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & ... College DHULE

ISSN 2349-638x
Impact Factor 5.707

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur's
Affiliated to Dr. Ba[illegible] Ambedkar Ma[illegible] University [illegible]

VASANTRAO KALE MAHAVIDYALAYA

Dhoki, Tq. & Dist. OSMANABAD (MS)

ICSSR, New Delhi Sponsored

National Level Seminar [illegible]

RURAL COMMUNITY DEVELOPMENT IN INDIA IT'S CHALLENGES AND REMEDIES

Saturday, 9th March 2019

Dr. Haridas Fere
Principal

Dr. Jyoti Nade
Convenor

: Organized By :

Department of Public Administration
Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Borgaon (Kale) Tq. & Dist. Latur's
VASANTRAO KALE MAHVIDYALAYA, DHOKI
Tq. & Dist.- Osmanabad (MS).

21.	डॉ. [illegible]	[illegible] मूलमंत्र : [illegible] आसूड	[illegible]
22.	प्रा.डॉ.बाजीराव [illegible] पाटील	व्यवसायाचे सामाजिक उत्तरदायित्व	[illegible]
23.	डॉ. प्रमोद बालाजीराव बेरळीकर	कृषी उद्योग व ग्रामीण विकास	58
24.	प्रा राजाराम भिसे	महीला आणि कौटुंबिक समस्या हुंडा पध्दती	60
25.	प्रा.डॉ.सूर्यकांत माधवराव दळवे	भारत में महिला सशक्तिकरण में आने वाली बाधाएँ	63
26.	डॉ. प्रा. बी.एल. दाणे	ग्रामीण विकासावर माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा प्रभाव	65
27.	प्रा.डॉ. जगदीश देशमुख	ग्रामीण विकास आणि शासकीय योजना	67
28.	डॉ. विठ्ठल शंकरराव देशमुख	ग्रामीण सामाजिक विकास एक अभ्यास	69
29.	प्रा. रामेश्वर शंकरराव धप्पाधुळे	ग्रामीण समुदाय विकास आणि शासकीय योजना	71
30.	प्रविण पांडुरंगराव लोणीकर	आदिवासी क्षेत्रातील बाल आरोग्याच्या समस्या आणि सामुदायिक आरोग्य विकास	73
31.	डॉ. जयदेव उध्दवराव मोहिते	महिला सबलीकरणात कायद्यांची भूमिका	75
32.	डॉ. वितेश भारत निकते	भारतीय उच्च शिक्षण : वास्तव व समस्या	77
33.	प्रा. बी.टी. पवार डॉ.काकासाहेब पोकळे	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्राम विकासाच्या सह संबंधाचा अभ्यास	79
34.	डॉ. प्रकाश रावसाहेब शिंदे	ग्रामीण विकासासाठी स्त्री सबलीकरणाची आवश्यकता	84
35.	डॉ. शिवाजी लच्छिराम राठोड प्रा.डॉ. एल.के. उलगडे	ग्रामीण एकात्मिक विकास व आरोग्य सुविधा	86
36.	प्रा. एस. सय्यद	ग्रामीण विकासात RKVY योजनेची भूमिका	88
37.	प्रा. मोहंमद हनिफ इस्माईलसाब शेख	महिला शेतमजूर- सामाजिक समस्या एक दृष्टीक्षेप	90
38.	अलका विठ्ठल शिंदे	ग्रामीण विकासातील महिला नेतृत्व - एक अभ्यास	93
39.	प्रा. डॉ. एम. डी. [illegible]	देशाच्या सर्वांगिण विकासात ग्रामीण विकासाचे महत्त्व	[illegible]
40.	प्रा.डॉ. [illegible] मारोती [illegible]	भारतीय ग्रामीण विकास [illegible] अभ्यास	[illegible]
41.	प्रा. [illegible]	ग्रामीण विकासात मनरेगाची भूमिका	[illegible]

	[illegible]	[illegible] मूलमंत्र : [illegible]	
[illegible]	[illegible]	व्यवसायाचे सामाजिक उत्तरदायित्व	[illegible]
[illegible]	[illegible] वेरळीकर	कृषी उद्योग व ग्रामीण विकास	[illegible]
[illegible]	[illegible] मिसे	महीला आणि कौटुंबिक समस्या हुंडा पध्दती	[illegible]
25.	प्रा.डॉ.सूर्यकांत माधवराव दळवे	भारत में महिला सशक्तिकरण में आने वाली बाधाएँ	63
26.	डॉ. प्रा. बी.एल. दाणे	ग्रामीण विकासावर माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा प्रभाव	65
27.	प्रा.डॉ. जगदीश देशमुख	ग्रामीण विकास आणि शासकीय योजना	67
28.	डॉ. विठ्ठल शंकरराव देशमुख	ग्रामीण सामाजिक विकास एक अभ्यास	69
29.	प्रा. रामेश्वर शंकरराव धण्याधुळे	ग्रामीण समुदाय विकास आणि शासकीय योजना	71
30.	प्रविण पांडुरंगराव लोणारिकर	आदिवासी क्षेत्रातील बाल आरोग्याच्या समस्या आणि सामुदायिक आरोग्य विकास	73
31.	डॉ. जयदेव उध्दवराव मोहिते	महिला सबलीकरणात कायद्यांची भूमिका	75
32.	डॉ. वितेश भारत निकते	भारतीय उच्च शिक्षण : वास्तव व समस्या	77
33.	प्रा. बी.टी. पवार डॉ.काकासाहेब पोकळे	स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि ग्राम विकासाच्या सह संबंधाचा अभ्यास	79
34.	डॉ. प्रकाश रावसाहेब शिंदे	ग्रामीण विकासासाठी स्त्री सबलीकरणाची आवश्यकता	84
35.	डॉ. शिवाजी लच्छिराम राठोड प्रा.डॉ. एल.के. उलगडे	ग्रामीण एकात्मिक विकास व आरोग्य सुविधा	86
36.	प्रा. एस. सय्यद	ग्रामीण विकासात RKVY योजनेची भूमिका	88
37.	प्रा. मोहंमद हनिफ इस्माईलसाब शेख	महिला शेतमजूर- सामाजिक समस्या एक दृष्टीक्षेप	90
38.	अलका विठ्ठल शिंदे	ग्रामीण विकासातील महिला नेतृत्व - एक अभ्यास	93
39.	प्रा. डॉ. एम. डी. [illegible]	देशाच्या सर्वांगिण विकासात ग्रामीण विकासाचे महत्त्व	[illegible]
40.	प्रा.डॉ. [illegible] मारोती [illegible]	भारतीय ग्रामीण विकास व [illegible] एक अभ्यास	[illegible]
41.	प्रा. डॉ.डी. [illegible]	ग्रामीण विकासात मनरेगाची भूमिका	[illegible]

व्यवसायाचे सामाजिक उत्तरदायित्व

प्रा.डॉ. [illegible] पाटील
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय
राणीसावरगाव

पुर्वी व्यवसायाकडे केवळ आर्थिक मफयासाठीच म्हणून पाहीले जाई परंतू आजच्या सामाजिक विचारवंतांना ते मान्य नाही त्या मुळे व्यवसाय हा तत्त्वज्ञानाच्या नीतिशास्त्राच्या अभ्यासक्षेत्रात अभ्यासला जाणारा विषय आहे. व्यावसायाची सामाजिक जबाबदारी आहे. समाजाप्रती व्यवसायाचे नैतिक उत्तर दायित्व आहे. व्यवसाय ही एक सामाजिक संस्था आहे. या संस्थेच्या माध्यमातून समाजाचे अनेक प्रश्न सोडवता येणे शक्य आहे. कोणतयाही व्यवसायामध्ये समाजातील मनुष्यबळ, नैसर्गिक साधन संपत्ती या वापर केल्याने मानवाच्या गरजा भागवने हे व्यवसायाचे नैतिक उत्तरदायित्व असते. म्हणून व्यवसाय केवळ नफा मिळवण्यासाठी स्थापन केलेला व्यक्तीगत मालकीचा होवूच शकत नाही म्हणून समाजाच्या उन्नतीसाठीच त्याची निर्मीती केली जाते.कोणताही व्यवसाय समाजाच्या सहकार्यातून निर्माण होतो म्हणून प्रत्येकाला आपल्या व्यवसायाच्या माध्यमातून समाजाला विविध सेवा सुविधा पुरवून त्याच्या ऋणातून मुक्त होण्याचा प्रयत्न केला पाहीजे. व्यवसायाच्या माध्यमातून जर समाजाला त्यांच्या गरजा आपण व्यवस्थित पुरवल्या नाहीत तर समाजाचे फार मोठे नुकसान होते उदा:- एखाद्या औषध कंपनीने जर निकृष्ट दर्जाच्या औषधाची निर्मीती करुन ती समाजाला दिली तर त्यापासून समाजाला रोगापासून मुक्ती मिळणार नाही म्हणून उच्च प्रतीची सेवा देण ही प्रत्येक व्यवसायाची नैतिक जबाबदारी आहे. "समाजातील मूल्यांची व उदिष्टांची पूर्तता करण्या बाबत व्यवसायावर गर्भितपणे असणारी कर्तव्ये आणि कर्तव्यपूर्ततेसाठी व्यावसायिकांने स्वीकारलेले व्यवसायाचे धोरण, धोरणाची अंमलबजावनी करण्यासाठी घेतलेले निर्णय [illegible] निर्णय राबवण्यासाठी स्वीकारलेला मार्ग म्हणजे व्यवसायाची सामाजिक जबाबदारी होय."
स्वहितासाठी कार्य करित असतांना इतरांच्या अधिकारावर त्यांच्या हितसंबधावर कोणत्याही प्रकारचे आक्रमन केले जाणार नाही, अशी व्यक्तीगत हमी देण्याचे कर्तव्य म्हणजे सामाजिक जबाबदारी होय"

वरिल व्याख्यांच्या अनुशंघाने आपनास सामाजिक जबाबदारी म्हणजे व्यवसायिकांनी समाज हितासाठी पाळावयाची कर्तव्ये व्यवसायाचा विकास समाजावर अवलंबून असतो. विकासासाठी सामाजिक साधन सामग्री व समाजाचा उपयोग होतो. शासनाची संरक्षण व्यवस्था, कायदे याचा फायदा होत असतो. केवळ समाजामूळेच व्यवसायाची आर्थिक स्थिती सुधारते तो समाजावरच अवलंबून असतो एकुणच व्यवसायाची सर्वबाजूने वृदधी समाजामूळे होत असल्याने व्यवसायाची सुदधा समाजाप्रती काही जबाबदाऱ्या व उत्तरदायित्व असतात ती पुढील प्रमाणे सांगता येतील. व्यवसाय हा समाजाचा भाग असतो. व्यवसायासाठी समाजाचे योगदान असते. जसे व्यवसाय उभारणीसाठीची जागा, बँक लोन, कायदे, संरक्षण या सर्व गोष्टी आपणास समाजाच्या माध्यमातूनच मिळतात म्हणून व्यवसायाची सुदधा जबाबदारी हीच असते. की समाजाच्या गरजा भागवण्यासाठी विविध उत्पादनाची निर्मिती करणे. व्यवसात केवळ नफा प्राप्त करुन चालत नाही तर समाजाच्या गरजा भागव ने ही नैतिक जबाबदारी व्यवसायाची असते. व्यवसाय करण्यासाठीची सर्वोपरी मदत आपण समाजाकडून घेत असतो त्यामूळे समाजाचे ऋण फेडण्याची आपली सुदधा एक जबाबदारी असते या उददेशाने आपण व्यवसाय करत असतो. समाजापुढील विविध निर्माण होणाऱ्या समस्या सोडवने हे व्यवसायाचे कर्तव्य असते कारण आपल्या व्यवसायाचे उदिदष्ट आपण समाजाच्या मदतीनेच गाठत असतो. व्यवसायाला नफा हा समाजाकडून मिळतो व्यवसायाची भरभराट होते त्यामूळे व्यवसायाचे सुदधा समाजाप्रती उत्तरदायित्व किंवा जबाबदारी असते म्हणून सामाजिक महत्व म्हणजेच ग्राहक हीत, कामगार हित, भागदारकांचे हित जोपासण्याची जबावदारी व्यवसायीकांची आहे.

१) व्यवसाय व भागधारक :-

व्यवसाय स्वत:किंवा भागधारकांच्या मदतीने आपण स्थापन केलेला असल्याने आपल्या व्यवसायामध्ये [illegible] सौदयाच्या विवरणा प्रमाणे प्रत्येक भागधारकांच्या गुंतवणूकी प्रमाणे त्याला सुदधा फायदा [illegible] व्यवसायात अधिकचा फायदा झाला तर तो फायदा सर्व भागधारकांना देवून त्यांचे [illegible] व्यवसायधारकाने केला पाहीजे. तसेच होणाऱ्या फायदयातून आपल्या व्यवसायामध्ये वृध्दी [illegible]

२) व्यावसायिकाने विश्वस्ताची भूमिका बजावावी :-

[illegible]

... म्हणजे कामगार कर्मचारी त्याच्या शिवाय आपला व्यवसाय अपनास चालवता येत नाही. ... व्यवसायाचे यश अपयश हे कर्मचाऱ्यावर अवलंबून असल्याने व्यवसायाच्या आर्थिक उत्पन्नानुसार त्यांना ... मिळाले पाहीजेत व्यवसायाच्या माध्यमातून त्यांच्या कुटुंबाचे जिवनमान उंचावण्याची नैतिक जबाबदारी ही व्यवसायाची असते. कामगाराच्या उन्नतीसाठी वेगवेगळया कल्याणकारी योजना राबवण्याची जबाबदारी व्यवसायिकांची आहे.

४) व्यवसाय व ग्राहक :-

व्यवसायाच्या यशापयशासाठी मुख्य घटक म्हणजे ग्राहक आहे हे जाणून ग्राहकांचे अधिकात अधिक कल्याण साधण्याचा व उत्तमोत्तम सेवा देण्याचा प्रयत्न व्यवसायिकांने केला पाहीजे. व्यवसायाच्या वाढीसाठी ग्राहक महत्वाचा आहे तोच आपल्या व्यवसायाच्या यशाचा पाया आहे. म्हणून योग्य अशा त्याच्या गरजांची सेवांची पुर्तता व्यवसायाच्या माध्यमातून केली पाहीजे. ग्राहकाला ज्या वस्तू किंवा सेवा आपण पुरवतो त्या सेवांच्या किंमती ग्राहकांना परवडणाऱ्या असल्या पाहीजेत त्याच्या या माध्यमातुन पिळवनुक होता काम नये. त्याला किमान किंमती मध्ये सेवांचा पुरवठा केला पाहीजे. त्याच प्रमाणे चैनिच्या वस्तू व जिवनावश्यक वस्तू मधील जीवनावश्यक वस्तूवर तर अधिक किंमत आकारु नये. ग्राहकांना चांगल्या प्रतीच्या वस्तू वाजवी किंमतीमध्ये पुरवण्याची जबाबदारी व्यवसायिकांची आहे. ग्राहकांच्या आवडी निवडी व गरजा लक्षात घेवून लवकरात लवकर सेवा पुरवण्याची जबाबदारी व्यवसायिकांचीच आहे.

५) व्यवसाय व पुरवठा संस्था :-

ज्या संस्था अपणास मालाचा पुरवठा करतात उदा :- शेतकरी यांच्या कडून वेगवेगळया प्रकारचे उत्पादनं विक्रीसाठी व्यवसायिक घेवून जातात त्या शेतकऱ्यांचे सुदधा कल्याण आपल्या व्यवसायाचे ध्येय असले पाहिजे. व्यवसायाचा मुख्य घटक म्हणजे शेतकरी त्यांनी निर्माण केलेल्या वस्तूवरच बरेच व्यवसाय चालत असतात त्या मुळे व्यवसायिकांने त्यांच्या कडून योग्य किंमतीतच उत्पादन खरेदी करुन त्याला सुदधा जास्तीत जास्त सहकार्य करण्याची जबावदारी व्यवसायिकांची आहे.

६) व्यवसाय व सरकार :-

आपला व्यवसाय अधिकृतरित्या करुन सरकारला आपल्या उत्पन्नातून व्यवसायकराचा वेळोवेळी भरणा न चुकता करुन देश उभारणी साठी हातभार लावला पाहीजे. कारण या कराच्या माध्यमातून शासनाला अनेक सोयी सुविधा आपल्या सुगट सर्वांना पुरवाव्या लागतात त्यामूळे कायदयाचा चौकटीत राहून व्यवसाय केला पाहीजे, लाचलूचपत टाळली पाहीजेत, समाजविरोधी कृत्य टाळून सरकारमार्फत चालवल्या जानाऱ्या विकास यज्ञाला कराचा भरणा करुन सहकार्य करावे. तसेच समाजाला चांगल्या प्रतीच्या सेवा पुरवण्याची प्रयत्न करावा.

७) व्यवसाय व समाज :-

समाजामध्ये अनेक वेळा नैसर्गिक व मानव निर्मित आपत्ती येतात त्या वेळी सुदधा व्यवसायिकांनी होता होईल तेवढी मदत समाजाला केली पाहीजे.

www.aiirjournal.com

सारांश :

व्यवसायाचे कार्य अशा प्रकारे संचलित केले जावे की, ग्राहक, सरकार, कामगार,आणि समाज या सारखे विविध हितसंबंध असणाऱ्या समूहाबाबत असणारी सामाजिक जबाबदारी पार पाडताना त्यांच्यात समानता राहू शकेल.

संदर्भ ग्रंथ

... व्यवसाय व्यवस्थापनाची मूलतत्त्वे, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९६
... - व्यवसाय व्यवस्थापनाची मुलतत्त्वे, पृ.क्र. २
... मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशन, दिल्ली, आठवा संस्करण, ... की रूपरेखा,
... पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९६
... व्यवसाय व्यवस्थापनाची ... मुंबई, फेब्रुवारी २००३,

"सामान्यांसाठी शिक्षण"
स्थापना १९६७

Kisan Shikshan Prasarak Mandal,Borgaon (Kale) Tq.& Dist. Latur's

VASANTRAO KALE MAHVIDYALAYA,

DHOKI, Tq. & Dist.- Osmanabad (MS).

: Published By :
Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)
ISSN 2349-638x | Impact factor 5.707
Website : www.aiirjournal.com | Email : aiirjpramod@gmail.com
Chief Editor - Pramod Tandale

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 176 March 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

One Day Multidisciplinary National Conference

ACADEMIC AND ADMINISTRATIVE AUDIT

Organized by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College

Dhule - 424 001 (MS)

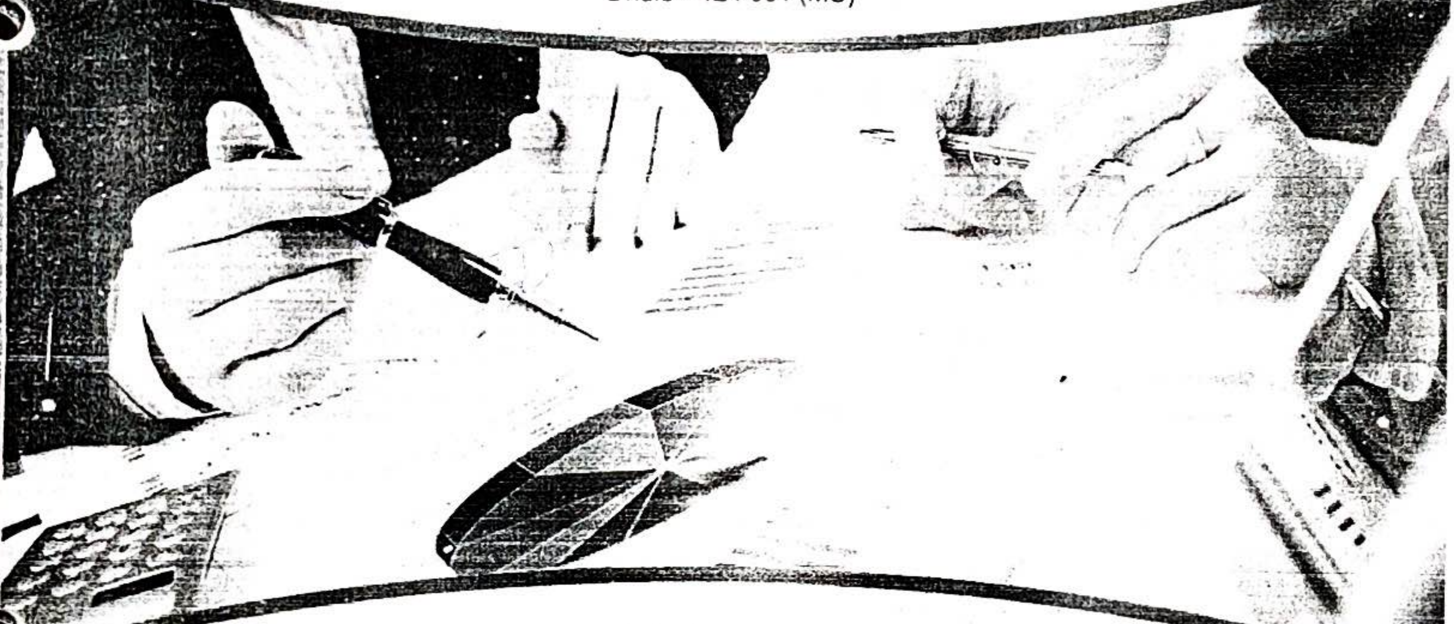

■ GUEST EDITOR ■

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

■ EXECUTIVE EDITOR ■ **Asst. Prof. Madhukar Wankhede**

■ ASSOCIATE EDITOR ■ **Dr. Sarjerao Golde**

■ CHIEF EDITOR ■ **Dr. Dhanraj T. Dhangar**

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

Swatidhan Publications

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
०१	नवीन नॅकला सामोरे जातांना महाविद्यालयीन ग्रंथालयानी करावयाची तयारी प्रा. बी.सी. घरटे	००१
०२	'नॅक'चा ग्रंथालयातील सेवांवर प्रभाव प्रा. गोपाल राजाराम पाटील	००२
०३	उच्च शिक्षणासाठी खानदेशात उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या स्थापनेची चळवळ भुषण शांताराम वानखेडे, डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर	००६
०४	ब्रिटिशकाळात लॉर्ड कर्झनचे भारतीय शिक्षणविषयक धोरण प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	०१२
०५	चिरंतन विकासासाठी शिक्षण प्रा.डॉ. सुहास गजानन जोशी	०१४
०६	नॅक मूल्यांकनात महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका प्रा. श्रीमती कल्पना शामराव सोनवणे	०१६
०७	'नॅक' आणि महाविद्यालयाच्या विकासात माजी विद्यार्थ्यांची भूमिका डॉ. प्रशांत लगडे	०१८
०८	शैक्षणिक अंकेक्षण आणि उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता प्रा. राजीव आरके	०२१
०९	केवळ पाश्चात्यांचे उच्च शिक्षणा तील अनुकरण प्रगतीला बाधक प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते	०२३
१०	नॅक प्रक्रिया में आंतरिक गुणवत्ता आश्वासन सेल और संकायों की भूमिका डॉ. भिमराव भाऊराव मानकरे	०२६
११	शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अंकेक्षणामध्ये IQAC ची भूमिका प्रा.डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	०२९
१२	उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य अंधानुकरण व राजकारण डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री, श्री. संदिप जगन्नाथ वारूळे	०३२
१३	लायब्ररी डिजिटीझेशन आणि डॉक्युमेंट फॉर नॅक श्री. योगेश एन. पाटील	०३४
१४	उच्च शिक्षण आणि महाराष्ट्र प्रा. गंगाधर जी. ढगे	०३६
15	ICT for Centralized Campus Management Dr. Avinash Y. Badgujar	038
16	The Role of Ethics and Values in Professional Education Dr. N.S. Sonawane, Mr. A.S. Deore	041
17	Dr.B.R.Ambedkar's Thoughts On Higher Education And Its Relevance In Present Scenario Satish Dnyaneshwar Morey	043
18	ICT Enabled Technology in the Present NAAC Accreditation Dr. Sidhartha B. Sawant	045
19	Use of ICT in Higher Education Dr. B.H. Barhate, Dr. S.P. Zanke	047
20	Use of ICT in Education Mrs. Anjali K. Patil	050
21	Higher Education System In India Prin. Dr. Baviskar S.G.	052

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. ... DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 176 : Academic and Administrative Audit
ISSN : 2348-7143
March 2019

'नॅक' आणि महाविद्यालयाच्या विकासात माजी विद्यार्थ्यांची भूमिका

डॉ. प्रशांत लगडे
मराठी विभाग, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

उच्चशिक्षणात विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकासाला केंद्रस्थानी ठेऊन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि कृती कार्यक्रम १९८६च्या निर्देशानुसार व सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार 'नॅक' या संस्थेची स्थापना करण्यात आली. 'नॅक' (NAAC) हे 'राष्ट्रीय मूल्यांकन व अधिमान्यता समिती' (नॅशनल असेसमेंट एण्ड क्रीडिटेशन कौन्सिल) याचे संक्षिप्त रूप आहे. या संस्थेची स्थापना १६ सप्टेंबर १९९४ रोजी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने केली असून ही एक स्वायत्त संस्था आहे. विविध शैक्षणिक संस्थेमधील महाविद्यालये व विद्यापीठे यांच्या गुणवत्तेची सत्य पडताळणी करून त्यांचे यथायोग्य मूल्यमापन करणे व त्याप्रमाणे त्या संस्थेला योग्य तो दर्जा प्रदान करणे हे 'नॅक' चे मुख्य उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे 'नॅक' ला सामोरे जातांना प्रत्येक महाविद्यालयातील प्राचार्य, प्राध्यापक आणि व्यवस्थापन समिती हे त्यांच्या मार्गदर्शना प्रमाणे सुधारणा करतांना दिसून येत आहेत. कारण विद्यापीठ अनुदान आयोग University Grants Commission (U.G.C.) व अखिल भारतीय तंत्रशिक्षण मंडळ All India Council for Technical Education (A.I.C.T.E.) या संस्थांच्या अंतर्गत येणाऱ्या महाविद्यालयांनी स्वत:चे नॅक मार्फत मूल्यमापन करून किमान दर्जा मिळविल्यावरच पुढील अनुदान मिळणार आहे. 'नॅक' आणि महाविद्यालयांचा दर्जा यांचा संबंध अनुदानाशी जोडल्यामुळे ते नियमित वेळी करणे सर्व महाविद्यालयांसाठी अनिवार्य झाले.

महाविद्यालयांच्या मूल्यमापनात 'नॅक' ने वेगवेगळ्या बाबींवर भर दिलेला दिसतो. त्यातील 'माजी विद्यार्थी' आणि महाविद्यालयाच्या विकासात त्यांचा सहभाग किंवा योगदान जाणून घेण्यासाठी स्वतंत्र वेगळा वेळ चर्चेसाठी राखून ठेवलेला आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात महाविद्यालयाच्या विकासात माजी विद्यार्थ्यांचे योगदान किंवा भूमिका याचा विचार केला आहे.

महाविद्यालयाच्या स्थापनेपासून पुढे दरवर्षी विद्यार्थी हे पदवीधर होऊन बाहेर पडत असतात. बाहेर पडत असतांना महाविद्यालयातील घालवलेला काळ तसेच जीवनाला मिळालेला आकार, मित्र, शिक्षक, वर्ग, मैदान, तेथील वृक्ष या सर्वांशी एक वेगळेच नाते जोडले गेलेले असते. तिथल्या वातावरणाशी एकरूप झाल्यामुळे बाहेर पडतांना खुप वेदना होतात परंतु भावी जीवनासाठी, रोजगारासाठी बाहेर पडणे आवश्यक असते. ही आठवणींची शिदोरी घेऊन बाहेर पडणारा विद्यार्थी नेहमीच आपल्या महाविद्यालयाबद्दल जिव्हाळा मनात जपून असतात. या महाविद्यालयामुळे आज आपण हे सगळे वैभव उपभोगतो आहोत. याची जाणीव त्यांच्या मनामध्ये असते आणि कुठल्या का मार्गाने तो महाविद्यालयाच्या विकासात सहभागी होऊ इच्छित असतो. 'नॅक' मार्फत मूल्यांकनात माजी विद्यार्थ्यांचा सहभाग आवश्यक होण्याअगोदरही अनेक महाविद्यालयात माजी विद्यार्थी संघ स्थापन झालेले दिसतात. यावरून माजी विद्यार्थ्यांची आपल्या महाविद्यालयाबाबतची भूमिका लक्षात येते.

उद्दिष्ट्ये

१) 'नॅक' ला अपेक्षित माजी विद्यार्थ्यांचे व माजी विद्यार्थी संघाचे कार्य.
२) महाविद्यालयाच्या विकासात माजी विद्यार्थ्यांची भूमिका.
३) महाविद्यालयाची माजी विद्यार्थ्यांप्रती भूमिका.

वरील उद्दिष्टांचा विचार करण्याचा प्रयत्न येथे केला आहे.

विश्लेषण

'नॅक' ला धर्मदाय आयुक्तांकडे नोंदणी (Registration) झालेला माजी विद्यार्थी संघ अपेक्षित आहे. त्या संघाची स्वतंत्र अशी घटना असणे गरजेचे आहे. तसे असेल तरच त्या विभागातील इतर गोष्टींना महत्त्व प्राप्त होते. संघ स्थापनेसाठी आतापर्यंत महाविद्यालयातून शिकून बाहेर पडलेल्या जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना एखाद्या मेळाव्याच्या निमित्ताने एकत्र बोलावणे गरजेचे असते. यासाठी काही माजी विद्यार्थ्यांना घेऊन प्राचार्यांना व प्राध्यापकांना प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. कारण प्रत्येक प्राध्यापकांचे वेगवेगळ्या विद्यार्थ्यांशी चांगले नाते असते. स्पेशल विषयाचे विद्यार्थी तर अगदी कुटुंबासारखे जोडले गेलेले असतात. यापैकी संपर्कात असणाऱ्या विद्यार्थ्यांकडून त्यांच्या बॅचला असणाऱ्या इतर विद्यार्थ्यांचे मोबाईल नंबर, पत्ता, कार्यालयाचा पत्ता याची माहिती मिळू शकते. या सर्वांचे सोशल मिडीयातील 'व्हॉटस्प ग्रुप', 'फेसबुक' वगैरे तयार करून जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांपर्यंत मेळाव्याला येण्याची माहिती किंवा निमंत्रण पोहचवू शकतात. काहीवेळा बॅचेस नुसारही छोटे-छोटे मेळावे, सदिच्छा भेटी असे कार्यक्रम घेऊन नंतर मोठ्या मेळाव्याचे आयोजन करता येऊ शकते. वृत्तपत्रातूनही याची माहिती देता येऊ शकते. मेळाव्याचे आयोजन करते. वेळी भावनिक आवाहन करणे आवश्यक असते. मेळाव्याच्या दिवशी सर्वानुमते माजी विद्यार्थी संघाच्या अध्यक्षपदी एका माजी विद्यार्थ्याची नियुक्ती करावी तसेच कार्याध्यक्ष, सचिव, खजिनदार, उपाध्यक्ष यांचीही निवड करावी. सात, अकरा अशा ठराविक संख्येचा संघ स्थापन करून त्याची घटना तयार करून तशी धर्मदाय आयुक्तांकडे नोंद करून संघाची स्थापना करावी. महाविद्यालयात त्याचे स्वतंत्र कार्यालय असावे.

आर्थिक मदत

माजी विद्यार्थी हा अनेक मार्गाने महाविद्यालयाच्या विकासात भर घालू शकतो. कारण हजारोंच्या संख्येने बाहेर पडलेले विद्यार्थी जीवनात वेग-वेगळ्या क्षेत्रात यशस्वी झालेले असतात. काही यशाच्या उंच शिखरावर पोहचलेले असतात. हे सर्व आपल्याला महाविद्यालयाने दिलं आहे, त्यांचं आपण काही देणं लागतो ही भावना त्यांच्या मनामध्ये असते. महाविद्यालयांमध्ये माजी विद्यार्थी देणग्या देवून अनेक प्रकारची मदत करू शकतात. कार्यक्रमांसाठी मोठा हॉल तयार करून देऊ शकतात. तसेच महाविद्यालयातील गरजू विद्यार्थ्यांना दत्तक घेऊन त्यांच्या शिक्षणाचा खर्च करणे, ग्रामीण भागातून किंवा लांबून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सायकलींचे वाटप करणे, तसेच वह्या, पुस्तके किंवा इतर साहित्य देणे. महाविद्यालयाच्या ग्रंथालयामध्ये माजी विद्यार्थ्यांमार्फत अभ्यासिका तयार करणे, स्पर्धा परीक्षांची पुस्तके तसेच लॅबसाठी उपकरणे देणे, विविध स्पर्धा भरवून त्यासाठी लागणारी बक्षीसे देऊ शकतात. आर्थिक मदत अनेक मार्गाने करता येऊ शकते.

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

माजी विद्यार्थ्यांची मार्गदर्शकाची भूमिका

इतरही मार्ग महाविद्यालयाच्या विकासास हातभार लावण्यासाठी आहेत. म्हणजे महाविद्यालयात विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी अनेक विभाग चालवले जातात. जसे

एन.एस.एस. एन.सी.सी., क्रिडा, कलामंडळ, वक्तृत्व व वादविवाद मंडळ, प्लेसमेंट सेल, स्पर्धा परिक्षा केंद्र, यामध्ये आजी विद्यार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शनाची गरज असते. ती गरज महाविद्यालयाचे माजी विद्यार्थी भरून काढू शकतात, कारण त्यांनी त्यांच्या काळात त्या-त्या विभागात यश मिळवलेले असते. म्हणून आपल्या अनुभवाचा उपयोग आजी विद्यार्थ्यांना होऊ शकतो. त्यांना मार्ग दाखविण्याचे काम ते करू शकतात.

एखादा उत्कृष्ट माजी खेळाडू नविन खेळाडूंना मार्गदर्शन करून आपल्या महाविद्यालयाचा त्या खेळातील दबदबा कायम ठेऊ शकतो. एखादा माजी वादपटू नवीन येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करून आपली परंपरा पुढे चालवू शकतो. हेच कलाकारांच्या बाबतीतही आहे. तेही आपल्या अनुभवाचा वापर करून कलाक्षेत्रात महाविद्यालयाची छाप कायम ठेऊ शकतात.

एन.एस.एस. /एन.सी.सी. मध्येही माजी विद्यार्थ्यांचे सहकार्य तर अपेक्षित आहेच. पण जीवनात यशस्वी होण्यासाठी आम्ही कसे परिश्रम घेतले हे अनुभवाचे बोल सांगून महाविद्यालयातील नवीन पीढीला वळण लावण्याचे काम करू शकतात.

स्पर्धा परिक्षेसंदर्भात मार्गदर्शन

स्पर्धा परीक्षा विभागालाही माजी विद्यार्थ्यांच्या मार्गदर्शनाची गरज असते. कारण महाविद्यालयातील अनेक विद्यार्थी प्रशासनात उच्चस्थ पदावर पोहचलेले असतात. स्पर्धा परीक्षा पास होण्यासाठी किंवा उच्च पदावर जाण्यासाठी कसा अभ्यास केला पाहिजे, कोणते पुस्तक वाचली पाहिजे या संदर्भातील व्याख्यान, मार्गदर्शनाचे कार्यक्रम हे आजी विद्यार्थ्यांसाठी घेतले पाहिजेत.

प्लेसमेंटद्वारा नोकरीची संधी

महाविद्यालयातील अनेक माजी विद्यार्थी हे मोठे यशस्वी उद्योजक असतात किंवा मोठमोठ्या उद्योग समुहांमध्ये चांगल्या पदावर असतात. अशा माजी विद्यार्थ्यांनी आपल्या महाविद्यालयातील आजी विद्यार्थ्यांना प्लेसमेंट सेल द्वारे नोकरीच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. ज्यामुळे महाविद्यालयाच्या प्रवेश प्रक्रियेला त्याची मदत होईल.

महाविद्यालयाची माजी विद्यार्थ्यांप्रती भूमिका

महाविद्यालयात अनेक प्रकारचे उपक्रम, कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते, स्पर्धा भरविल्या जातात. विद्यार्थ्यांचे कलामहोत्सव वक्तृत्व किंवा वादविवाद स्पर्धा, बक्षीस समारंभ, विविध विषयांवरिल व्याख्याने असतात. अशा वेळी उद्घाटक, प्रमुख पाहुणे, व्याख्याता म्हणून जर महाविद्यालयातील प्राचार्यांनी माजी विद्यार्थ्यांना जास्तीत-जास्त प्रमाणात आमंत्रित केले तर त्यांच्या अनुभवाचा फायदा तर विद्यार्थ्यांना होईलच तसेच माजी विद्यार्थ्यांना आपले महाविद्यालय आपल्याला विसरले नाही या भावनेतून एका आपुलकीचे नाते निर्माण होऊ शकते. त्या निमित्ताने एकत्र आल्यामुळे चर्चा होतात. या चर्चांमधून काही नवीन उपक्रम ते महाविद्यालयाला देऊ शकतात. तसेच त्याची जबाबदारीही ते घेतील असे वातावरण महाविद्यालयांमधुन निर्माण झाले पाहिजे. त्यामुळे आपल्याला अपेक्षित बदल घडवून आणता येईल. आतापर्यंत आपण माजी विद्यार्थ्यांनी संपर्क साधून त्यांना एकत्र कसे करावयाचे, त्यांच्या अनुभवाचा व इतर गोष्टींचा महाविद्यालयाच्या विकासात कसा उपयोग करून घ्यावयाचा याचा विचार केला. यापैकी अनेक गोष्टी महाविद्यालयांमधून होत असतीलही परंतु त्याचे रेकॉर्ड असणे गरजेचे असते कारण 'नॅक' च्या वेळी रेकॉर्ड बघितले जाते. तसेच माजी विद्यार्थी संघाचे स्वतंत्र बँक अकाऊन्ट असावे. त्याचे दरवर्षी ऑडीट होणे आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे पारदर्शकता निर्माण होते. सभासदांकडून आलेली वर्गणी तसेच देणगीदारांकडून आलेला पैसा यांचा वापर कसा आणि कुठे केला याचा लेखाजोखा माजी विद्यार्थ्यांच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेत वाचला गेला पाहिजे. नवीन योजना आणि त्यासाठी लागणारी मदत याचीही माहिती दिली गेली पाहिजे. याबरोबरच शैक्षणिक, सांस्कृतिक, क्रिडेच्या क्षेत्रात माजी विद्यार्थ्यांचे योगदान, (यासाठी पत्रव्यवहारात तशी नोंद ठेवणे गरजेचे असते.) विनामोबदला केलेले मार्गदर्शन, विद्यार्थ्यांचे हित साधण्याचा प्रयत्न, वेगवेगळ्या स्पर्धांसाठी दिलेले वैयक्तिक पारितोषिक या सर्व बाबींची तसेच केलेल्या पत्रव्यवहाराची नोंद असणे आवश्यक असते. याशिवाय सभासद नोंदणी वही किंवा रजिस्टर, अभिप्राय वही, फोटो अलबम, प्रोसेडिंग वही, पेपर कटींग असलेली फाईल, सभासदांचे सभासदत्वाचे भरून दिलेल्या अर्जांची फाईल, वेग-वेगळ्या क्षेत्रात उच्चस्तर पदावर असणाऱ्या माजी विद्यार्थ्यांच्या नावाची स्वतंत्र यादी, महाविद्यालयाच्या विकासासाठी मदतीचा हात पुढे केलेल्यांची स्वतंत्र यादी असे स्वतंत्र रेकॉर्ड माजी विद्यार्थी संघाचे असले पाहिजे.

माजी विद्यार्थी संघाच्या रेकॉर्ड संदर्भात घ्यावयाची काळजी

- **सभासद नोंदणी अर्ज** – सर्वात प्रथम संघ स्थापनेवेळी सभासद अर्ज तयार करून तो पूर्ण भरून घेणे. या अर्जावर सभासदाचा फोटो, त्याचे संपूर्ण नाव, पत्ता, मो. नंबर, त्याचा सध्या काम करित असलेल्या कार्यालयातील हुद्दा, कार्यालयाचा पत्ता, महाविद्यालयात कोणत्या वर्षी प्रवेश घेतला, किती वर्ष महाविद्यालयात शिक्षण घेतले? कोणत्या शाखेतून पदवीधर झाला? तसेच त्या काळात काही उल्लेखनीय कामगिरी असेल तर तशी नोंद करावा. हे अर्ज भरून याची स्वतंत्र फाईल करावी.
- **अभिप्राय वही** – यात महाविद्यालयात येणाऱ्या माजी विद्यार्थ्यांकडून अभिप्राय नोंदवला जातो. या अभिप्राय नोंदवही वरून महाविद्यालयाशी माजी विद्यार्थी जोडले गेलेत की नाही हे कळते.
- **माजी विद्यार्थी संघाची घटना** – ही घटना लिखित असून ती धर्मदाय आयुक्तांकडून नोंदणी वेळी मान्य झालेली असली पाहिजे. घटनेमुळे पुढे माजी विद्यार्थी संघाचे काम करतांना कोणालाही अडचण येत नाही. घटनेचे पालन करावे लागते.
- **स्वतंत्र बँक खाते** – माजी विद्यार्थी संघाचे स्वतंत्र बँक खाते असावे. त्यात विविध माजी विद्यार्थ्यांकडून आलेल्या देणग्या, सभासद फी जमा करावी. घटनेनुसार पैसे काढण्याचा अधिकार दोन-तीन माजी विद्यार्थी पदाधिकारी यांच्या सहीने असावा. दरवर्षी ऑडीट करून घ्यावे. आलेल्या पैशांचा विनियोग कुठे आणि कसा झाला याचा तपशील माजी विद्यार्थ्यांच्या वार्षिक सर्वसाधारण सभेत सादर करावा.
- **प्रोसेडिंग वही** – यात प्रत्येक सभेचे मिनीटस् लिहिले पाहिजेत हे लिहित असतांना सभा घेण्याचे कारण किंवा विषय, मागील इतिवृत्तांचे वाचन, नवीन योजनंची माहिती, आलेल्या सभासदांची नोंद हे अपेक्षित आहे. तसेच मिनीटस् लिहिल्यानंतर खाली अध्यक्षांचा शिक्का व सही असणेही आवश्यक आहे.
- **पेपर कटींग (कात्रणे)** –माजी विद्यार्थी संघामार्फत महाविद्यालयात अनेक उपक्रम राबवले जातात, तसेच त्यांच्या मार्फत व्याख्याने

...Vardhini Sabha's Arts, Com. & S... DHULE

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143 March 2019
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 176 : Academic and Administrative Audit

वेगवेगळ्या विभागात मार्गदर्शन, आर्थिक मदत, खेळातील मार्गदर्शन, शिबीरे व मार्गदर्शन या सर्वांच्या वृत्तपत्रांमध्ये बातम्या देणे तसेच आलेल्या बातम्यांचे कात्रणे काढून ती कोऱ्या कागदावर चिकटवून त्याखाली कॅप्शन देऊन त्या सर्व बातम्यांच्या कात्रणाची स्वतंत्र फाईल करावी. कॅप्शन देत असतांना पेपरचे नाव, दिनांक, पेज नंबर लिहावेत.

- **पत्रव्यवहार** – माजी विद्यार्थ्यांना कोणत्याही उपक्रमासाठी बोलावणे तसेच त्यांच्याकडून वेगवेगळ्या स्वरुपात मदत घेणे यासाठी निमंत्रण पत्र तसेच आभार पत्र यांचेही रेकॉर्ड ठेवणे.
- **कार्यक्रमाचे फोटो (छायाचित्र)** – माजी विद्यार्थ्यांकडून होणारे कार्यक्रम, त्यांचा सहभाग, विविध कार्यक्रमातील उपस्थिती, या सर्वांचे छायाचित्र हे कार्यक्रमांच्या तारखांनुसार अलबम मध्ये लावुन कॅप्शन द्यावे.
- **उच्चस्थ पदावर असणाऱ्या विद्यार्थ्यांची यादी** – महाविद्यालयातील उच्चस्थ पदावर असणाऱ्या माजी विद्यार्थ्यांची त्यांच्या पदानुसार एक स्वतंत्र यादी करावी. यात त्यांचा फोटो ते सद्या भुषवित असलेले पद, इतर जास्तीची माहिती माजी विद्यार्थी संघाच्या भिंतीवर दिसेल अशी लावावी किंवा मग महाविद्यालयाच्या दर्शनी भागावर असणाऱ्या भिंतीवर लावावी म्हणजे आजी विद्यार्थ्यांना त्यांच्यापासून प्रेरणा मिळेल.

समारोप

महाविद्यालयाच्या नावलौकिकात भर घालणाऱ्या माजी विद्यार्थ्यांना पुन्हा महाविद्यालयाच्या गतिविधी मध्ये आणून त्यांच्या अनुभवाचा फायदा आजी विद्यार्थ्यांना मिळावा, महाविद्यालयाची उज्वल परंपरा पुढेही सतत प्रवाहीत होत जावी. तसेच महाविद्यालयाच्या विकासात भर घालण्यासाठी माजी विद्यार्थ्यांचा हातभार लागावा. महाविद्यालयाचा परिवार कितीही वाढत गेला तरी तो माजी विद्यार्थी संघाद्वारे जोडला जावा हीच अपेक्षा माजी विद्यार्थी संघाकडून असेल.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

Impact Factor – 6.261 Special Issue - 176 March 2019 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

UGC Approved Journal

One Day Multidisciplinary National Conference

ACADEMIC AND ADMINISTRATIVE AUDIT

Organized by

Vidya Wardhini Sabha's

Arts, Commerce and Science College

Dhule - 424 001 (MS)

■ GUEST EDITOR ■

Prin. Dr. Dnyaneshwar Suryawanshi

■ EXECUTIVE EDITOR ■ Asst. Prof. Madhukar Wankhede

■ ASSOCIATE EDITOR ■ Dr. Sarjerao Golde

■ CHIEF EDITOR ■ Dr. Dhanraj T. Dhangar

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

TRUE-COPY
Vice-Principal
Vidya Wardhini Sabha's
Arts, com. & Sci. College, DHULE

'RESEARCH JOURNEY' *International Multidisciplinary E- Research Journal* | ISSN : 2348-7143 March 2019

Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 176 : Academic and Administrative Audit

INDEX

No.	Title of the Paper's and Author's	Page No.
०१	नवीन नॅकला सामोरे जातांना महाविद्यालयीन ग्रंथालयानी करावयाची तयारी प्रा. बी.सी. घरटे	००१
०२	'नॅक'चा ग्रंथालयातील सेवांवर प्रभाव प्रा. गोपाल राजाराम पाटील	००२
०३	उच्च शिक्षणासाठी खानदेशात उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या स्थापनेची चळवळ भुषण शांताराम वानखेडे, डॉ. सुनिल चंद्रकांत अमृतकर	००६
०४	ब्रिटिशकाळात लॉर्ड कर्झनचे भारतीय शिक्षणविषयक धोरण प्रा.डॉ. संजय जिभाऊ पाटील	०१२
०५	चिरंतन विकासासाठी शिक्षण प्रा.डॉ. सुहास गजानन जोशी	०१४
०६	नॅक मूल्यांकनात महाविद्यालयीन ग्रंथालयाची भूमिका प्रा. श्रीमती कल्पना शामराव सोनवणे	०१६
०७	'नॅक' आणि महाविद्यालयाच्या विकासात माजी विद्यार्थ्यांची भूमिका डॉ. प्रशांत लगडे	०१८
०८	शैक्षणिक अंकेक्षण आणि उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता प्रा. राजीव आरके	०२१ ✓
०९	केवळ पाश्चात्यांचे उच्च शिक्षणा तील अनुकरण प्रगतीला बाधक प्रा.डॉ. देवेंद्र विसपुते	०२३
१०	नॅक प्रक्रिया में आंतरिक गुणवत्ता आश्वासन सेल और संकायों की भूमिका डॉ. भिमराव भाऊराव मानकरे	०२६
११	शैक्षणिक आणि प्रशासकीय अंकेक्षणामध्ये IQAC ची भूमिका प्रा.डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	०२९
१२	उच्च शिक्षणातील पाश्चात्य अंधानुकरण व राजकारण डॉ. संतोष शिवकुमार खत्री, श्री. संदिप जगन्नाथ वारूळे	०३२
१३	लायब्ररी डिजिटीझेशन आणि डॉक्युमेंट फॉर नॅक श्री. योगेश एन. पाटील	०३४
१४	उच्च शिक्षण आणि महाराष्ट्र प्रा. गंगाधर जी. ढगे	०३६
15	ICT for Centralized Campus Management Dr. Avinash Y. Badgujar	038
16	The Role of Ethics and Values in Professional Education Dr. N.S. Sonawane, Mr. A.S. Deore	041
17	Dr.B.R.Ambedkar's Thoughts On Higher Education And Its Relevance In Present Scenario Satish Dnyaneshwar Morey	043
18	ICT Enabled Technology in the Present NAAC Accreditation Dr. Sidhartha B. Sawant	045
19	Use of ICT in Higher Education Dr. B.H. Barhate, Dr. S.P. Zanke	047
20	Use of ICT in Education Mrs. Anjali K. Patil	050
21	Higher Education System In India Prin. Dr. Baviskar S.G	052

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.261
Special Issue 176 : Academic and Administrative Audit
ISSN : 2348-7143
March 2019

शैक्षणिक अंकेक्षण आणि उच्च शिक्षणातील गुणवत्ता

प्रा. राजीव आरके
मराठी विभाग, विद्यावर्धिनी सभेचे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे.

एकूणच आधुनिक मानवी जीवनामध्ये उच्च शिक्षणाला अतिशय महत्वाचे स्थान असल्याचे दिसून येते. इतकेच नव्हे तर एकूण शिक्षणच मानवी जीवनातले महत्वाचे मूल्य मानले जाते. कारण शिक्षणामध्ये मानवी जीवनाला आमुलाग्र वळण देण्याचे सामर्थ्य असल्याचे सिध्द झाले आहे. किंबहुना माणसाचे माणूसपणाचा सिध्द करणारे शास्त्र म्हणून शिक्षणाकडे पाहिले जाते. माणसाच्या माणसपणाचा विकासक्रम जर लक्षात घेतला, तर त्यात 'वय' हा अत्यंत महत्वाचा घटक मानला जातो. कारण माणसाच्या व्यक्तिमत्वाचा विकास ही काही अचानकपणे घडून येणारी घटना नसते, तर त्या व्यक्तिमत्व-विकासाचे वयपरत्वे निश्चित असे टप्पे पडतात. प्राथमिक-माध्यमिक-उच्चमाध्यमिक आणि पदवी-पदव्युत्तर असे ते टप्पे आढळतात. अर्थात, हे सर्व टप्पे शिक्षणाच्या अनुषंगाने पाडले जात असले तरी, मानसशास्त्रीयदृष्ट्या तसेच शारिरीकदृष्ट्या त्यांना अतिशय महत्वाचे स्थान असते. शारिरीक विकासाबरोबरच मानसिक व बौध्दिक विकास घडत जाताना हे टप्पे लक्षात घेतले जातात. कारण या प्रत्येक टप्प्यावर माणसाच्या शारिरीक, मानसिक, बौध्दिक आणि भावजीवनात अपूर्व असे बदल होतात. या बदलांना परिवर्तनात रूपांतरित करावयाचे असेल तर त्यासाठी शिक्षणाची अत्यंत अपरिहार्य अशी गरज असते. कारण शिक्षणात प्रचंड प्रमाणात संस्कारक्षमता असते. किंबहुना शिक्षण हे संस्कारक्रमांची शृंखलाच असते. त्यामुळे प्राथमिक-माध्यमिक-उच्चमाध्यमिक-पदवी-पदव्युत्तर या टप्प्यावर विशिष्ट व निश्चित स्वरुपाचे संस्कार माणसावर टाकले जाऊन त्याचे 'संपूर्ण माणसा'त रुपांतर केले जाते. कारण शिक्षण हे जाणीवपूर्वक दिले जाणारे संस्कार असतात. जे माणसातल्या सूप्त सामर्थ्यांना उजागर करून त्याचे रुपांतर 'सामान्य माणसा'त करतात. असा 'संपूर्ण माणूस'च देशाची संपत्ती असतो आणि तो घडविण्यात उच्च शिक्षणाची अत्यंत महत्वाची भूमिका असते.

मानवी जीवनातल्या औपचारिक शिक्षणातला 'उच्चशिक्षण' हा अत्यंत महत्वाचा पण अंतिम टप्पा असतो. या टप्प्यावर जर वैविध्यपूर्ण तसेच नाविन्यपूर्ण शैक्षणिक संस्कार माणसावर झाले नाहीत तर, माणसाचे 'संपूर्ण माणसा'त रुपांतर करण्याचे शिक्षणाचे उद्दिष्ट अपूर्ण राहते. ते अपूर्ण राहू नये म्हणून सर्वच आधुनिक राष्ट्रे व त्या राष्ट्रांतले सर्व शासक उच्च शिक्षणाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष घालतांना आढळतात. म्हणूनच कुठल्यांही आधुनिक राष्ट्राच्या विकासाचा दर्जा जर मोजावयाचा असेल तर तो त्या देशातील शिक्षण व शिक्षणाच्या दर्जावरून मोजावा असे म्हटले जाते.

आज आपण जागतिकीकरणाच्या पोटात वावरत आहोत आणि त्यात शिक्षणाकडे एक वस्तू म्हणून बघितले जात असल्यामुळे त्याचे वेगात खाजगीकरण आणि बाजारीकरण घडून आले. अर्थात खाजगीकरण आणि बाजारीकरण या जागतिकीकरणाच्या दोन प्रवृत्ती तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून सक्रिय झालेल्या असल्यामुळे त्यात मोठी स्पर्धात्मकता उतरली आहे. शिक्षणाच्या सर्वच पातळ्यांवर ही स्पर्धात्मकता उतरली असल्याकारणाने शिक्षणासंदर्भात गुणवत्तेचा विचार मोठ्या प्रमाणात समोर आला आहे. भारतातल्या विद्यमान शिक्षण-उच्चशिक्षणात गुणवत्तेला धरुन, म्हणूनच विविध प्रयत्न सरकारच्या तसेच युजीसी व नॅक यांसारख्या सरकारी संस्थांच्या वतीने केले जात आहेत. अर्थात, त्याला भारतातील उच्चशिक्षणाच्या सद्यस्थितीची जोडही आहे हे मात्र विसरून चालत नाही. एका सर्वेक्षणानुसार, ''आपल्या देशात जवळजवळ ६५० विद्यापीठे, ३८ ते ४० हजार महाविद्यालये व ३ कोटी ३५ लाख विद्यार्थी, अशी प्रचंड संख्यात्मक वाढ झाली असली, तरी गुणवत्ता, संशोधनाचा दर्जा, नाविन्यपूर्णता, कौशल्याभिमुख अभ्यासक्रमांची निर्मिती व त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी याबाबत कमालीचे निराशाजनक चित्र आहे. जगातील उत्कृष्ट २०० विद्यापीठांत भारतातील एकाही विद्यापीठाचा समावेश नाही.''१ अशा परिस्थितीत भारतातील उच्चशिक्षणाचा दर्जा उंचावणे जागतिक शिक्षण व रोजगार बाजाराचा विचार करता अपरिहार्य होऊन बसले आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून महाराष्ट्र विद्यापीठ कायदा, २०१६ मध्ये विद्यापीठ आणि संलग्नीत महाविद्यालयांमध्ये शैक्षणिक आणि प्रशासकीय स्वरुपाचे अंकेक्षण करणे अत्यावश्यक मानण्यात आले आहे आणि अशा स्वरुपाचे अंकेक्षण विद्यापीठ आणि महाविद्यालयांनी अत्यंत हिरीरीने करावे अशी अपेक्षा कायद्यात व्यक्त करण्यात आली आहे. कारण भारतात उच्चशिक्षण हे सहसा विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांतून दिले जाते. भारतात गुणवत्तेच्या पातळीवर विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमध्ये समानता आढळत नाही आणि कोणतेही विद्यापीठ हे महाविद्यालयांना वगळून गुणवत्ता प्राप्त करू शकत नाही, हे लक्षात घेऊनच ज्या प्रक्रिया, नव्यानेच नसल्या तरी, जाणीवपूर्वक सुरू करण्यात आल्या त्यात आता विद्यापीठे आणि महाविद्यालये रस घेऊ लागले आहेत. त्या प्रक्रिया म्हणजेच शैक्षणिक व प्रशासकीय अंकेक्षण होय.

शैक्षणिक अंकेक्षण : स्वरूप, भूमिका आणि उद्दिष्ट्ये

भारतामध्ये उच्चशिक्षणाच्या संदर्भात युजीसी आणि नॅक या संस्थांना अतिशय महत्त्व आहे. उच्चशिक्षणामध्ये दर्जात्मकता यावी या हेतूने युजीसी ने सन १९९४ मध्ये नॅक या संस्थेची स्थापना केली. याद्वारे विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांतील शैक्षणिक आणि प्रशासकीय प्रगतीचे वेळोवेळी मूल्यांकन, पुनर्मुल्यांकन करून गुणवत्तापूर्ण उच्चशिक्षणाचा पायंडा पाडण्याचे महत्वाचे कार्य करण्याची जबाबदारी पार पाडली जाते. नॅकच्या पुनर्मुल्यांकन प्रक्रियेत शैक्षणिक अंकेक्षणाला अत्यंत महत्वाचे स्थान असल्यामुळे 'शैक्षणिक अंकेक्षण' म्हणजे काय ? हे याठिकाणी समजून घेणे महत्वाचे वाटते.

बंगळुरस्थित नॅकच्या संक्षिप्त सल्लात्मक टीपणामध्ये, "Academic audit can be understood as scientific and systematic method of reviewing the quality of academic process in the institution. It is related with the quality assurance and enhancing the quality of academic activities in Higher Education Institutions."2 अर्थात 'कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेतील शैक्षणिक प्रक्रियेतील दर्जाचे वैज्ञानिक आणि सुव्यस्थित मूल्यमापन करण्याच्या पध्दती म्हणजे शैक्षणिक अंकेक्षण होय. उच्चशिक्षण संस्थांमधील गुणवत्तेची हमी आणि शैक्षणिक कामकाजाचा दर्जा सुधारण्याशी ही प्रक्रिया संबंधित असते.' तर, 'विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांनी आपल्या पातळीवर उच्चशिक्षणात गुणवत्ता प्राप्त करण्यासाठी राबवलेली निरंतर मूल्यमापनाची प्रक्रिया म्हणजे शैक्षणिक अंकेक्षण होय.' स्वयंमूल्यांकन आणि स्वयंसिध्दता हे शैक्षणिक अंकेक्षणाचे आधार असतात.

शैक्षणिक अंकेक्षण : भूमिका आणि प्रक्रिया

उच्चशिक्षणामध्ये कार्यरत असणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांनी पुनर्मुल्यांकन प्रक्रियेला सामोरे जात असतांना प्रत्येक टप्प्यावर आपल्या उपलब्धीचे अंकेक्षण करावे अशी शैक्षणिक अंकेक्षणाची भूमिका युजीसी व नॅकने दिग्दर्शित केलेली असून या प्रक्रिये अंतर्गत –

१. नॅकने ठरवून दिलेल्या सात निकषांना अनुसरून आपण किती गुणात्मक प्रगती साध्य केली याचे पुनर्मुल्यांकनपूर्व अंकेक्षण केले जाते.

Vidyawardhini Sabha's Arts Com. & Sc. College DHULE

२. गुणवत्तेच्या कोणत्या वळणावर आपण उभे आहोत याचे स्वयंमूल्यांकन केले जाते.
३. मूल्यांकनातून समोर आलेल्या त्रुटींची वा कमतरतांची पूर्तता करण्यासाठी अंतर्गत गुणवत्ता हमी कक्षाच्या (IQAC) माध्यमातून उपक्रम राबवावेत व नियोजनबध्द कार्यक्रमांची आखणी करण्याची अपेक्षा असते.
४. प्रत्येक महाविद्यालयाने अॅकॅडमिक कॅलेंडर तयार करावे व प्रत्येक वर्षी आढावा घेण्यासाठी शैक्षणिक अंकेक्षण समित्यांच्या माध्यमातून ही शैक्षणिक चळवळ उभारावी अशी अपेक्षा बाळगली जाते.

शैक्षणिक अंकेक्षण : उद्दिष्ट्ये

शैक्षणिक अंकेक्षणाची उद्दिष्ट्ये पुढील प्रमाणे सांगता येतात.

१. उच्च शिक्षणातील गुणवत्तेत वाढ व्हावी.
२. सातत्यपूर्ण गुणवत्तेचे संवर्धन व्हावे.
३. गुणवत्तेची उत्कृष्ट पातळी विद्यापीठांनी व महाविद्यालयांनी गाठावी.

उपर्युक्त उद्दिष्टपूर्तीतूनच शैक्षणिक मूल्यांकन प्रक्रियेला अर्थपूर्णता येऊ शकते. कारण गुणवत्ता ही काही अपघात नाही, तर ती निरंतर प्रयत्नांचा परिपाक असते. ती साधने हाच दर्जात्मक उच्च शिक्षणातला महत्वाचा विचार आहे. अशा या शैक्षणिक संकल्पनेत चार घटकांना महत्वाचे स्थान असते. ते चार घटक म्हणजे –

१. शिक्षक सबलीकरण (Teacher Empowerment).
२. पर्यावरण संवर्धन व संरक्षण (Green-Audit).
३. नाविण्यपूर्ण उपक्रम (Innovative Practices).
४. स्त्री-पुरूष समानता (Gender Equality).

उपर्युक्त चार घटकांच्या अनुषंगानेच उच्चशिक्षणाची इतिकर्तव्यता तपासली जाते.

शैक्षणिक अंकेक्षण : फायदे

बऱ्याचदा शैक्षणिक अंकेक्षणाबाबत अनेक महाविद्यालये अनुत्सुक असतात. त्यात ते अनेकदा हलगर्जीपणा व चालढकल करतात. परंतु, संस्थेसाठी व उच्चशिक्षणासाठी ते कायद्याचे नसते. शिक्षण संस्थेने घेतलेल्या शैक्षणिक वस्याला ते हानिकारक ठरणारे असते. त्यामुळे शिक्षण संस्थांच्या शैक्षणिक सर्वोत्कृष्टता (Academic Excellence) साध्य करण्याच्या उद्दिष्टाला गालबोट लावणारे ठरू शकते. म्हणून शैक्षणिक अंकेक्षण करुन घेणे हे उच्च शिक्षण देणाऱ्या कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेच्या कायद्याचेच ठरणारे असते कारण शैक्षणिक अंकेक्षणातून –

१. आपल्या महाविद्यालयास प्राप्त होऊ शकणाऱ्या दर्जा व मानांकनाबाबत काही एक अनुमान लावता येते.
२. उच्चशिक्षणातील गुणवत्ता व उत्कृष्टपणा या संकल्पनेत आपण कोणत्या पातळीवर आहोत, याचा अंदाज बांधता येतो.
३. नॅकने ठरवून दिलेल्या निकषांची पूर्ती आपण किती प्रमाणात करु शकलो व अद्यापही कोणत्या बाबी करणे अगत्याचे आहे हे लक्षात येते.
४. अध्ययन, अध्यापन, संशोधन, भौतिक सुविधा, विद्यार्थ्यांचा कौशल्यविकास, समाजात जाऊन काम करण्यासंबंधीचे उपक्रम असा सर्व आघाड्यांवर काम करण्यात महाविद्यालयाने कितपत झेप घेतली आहे याचाही अचूक अंदाज बांधता येतो.
५. अपूर्ण व अर्धवट राहिलेल्या योजनांची, उपक्रमांची पुढील शैक्षणिक वर्षात नियोजनबध्द पध्दतीने आखणी करता येते.
६. आपला संशोधनाचा दर्जा व त्याची सामाजिक उपयुक्तता अधोरेखित करता येऊ शकते अथवा प्रश्नांकित केली जाऊ शकते.

तात्पर्य, वर म्हटल्याप्रमाणे उच्चशिक्षणातील गुणवत्ता व त्यातील वृध्दी व उत्कृष्टता ही काही अपघाताने येत नाही तर त्यासाठी सातत्यपूर्ण मूल्यमापनाचे धोरण राबवावे लागते. त्या धोरणाचे निर्धारण करण्यात शैक्षणिक अंकेक्षण महत्वाची भूमिका बजावू शकते हे उच्च शिक्षणक्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या सर्व सार्वजनिक शैक्षणिक संस्था, त्यांचे व्यवस्थापन व प्रशासनाने तसेच अध्यापकांनी समजून घेतले पाहिजे.

संदर्भ

१. प्राचार्य डॉ. एंडे व्ही. एल, उच्चशिक्षणातील बदल : बदल आणि अपेक्षा, हर्मिस प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. मे २०१७, पृ.क्र.५१.
२. NAAC Brief Advisory Note, https://www.naac.gov.in 11.33-M. 14/01/2019.

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2019 Special Issue – 201(A)

Nature Resources Based Sustainable Development

With Special Reference to Tribal Community Rights

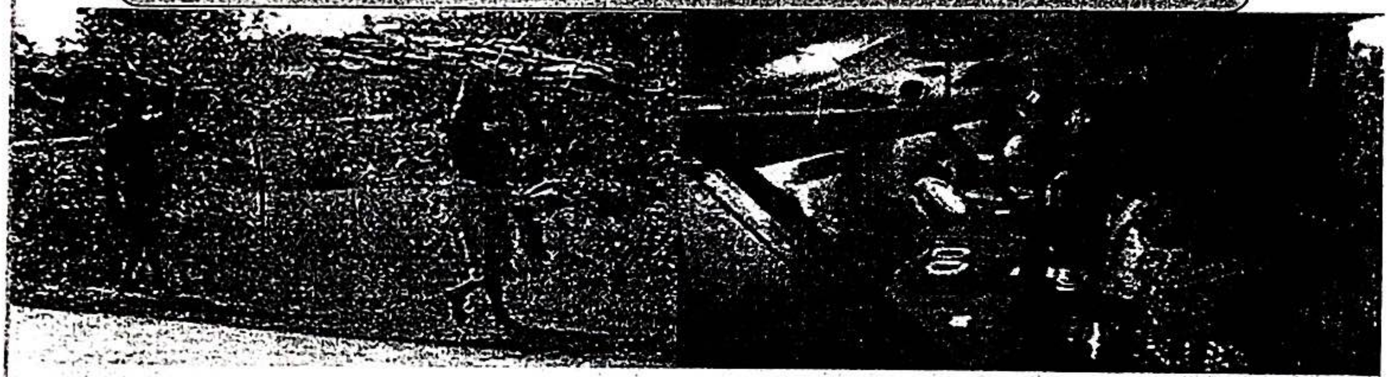

Guest Editor :
Dr. N. K. Phadke
Principal
Dr. S. D. Devsey Arts College & Commerce &
Science College, Wada,
Dist. Palghar (M.S.)

Executive Editors -
Dr. Dilip Telang
Dr. Surendra Khandekar
Dr. Rajendra Mane
Mr. Anup Pansare

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

October-2019 Special Issue – 201(A)

Nature Resources Based Sustainable Development
With Special Reference to Tribal Community Rights

Guest Editor :
Dr. N. K. Phadke
Principal
Dr. S. D. Devsey Arts College & Commerce & Science College,
Wada, Dist. Palghar (M.S) India

Executive Editors –
Dr. Dilip Telang
Dr. Surendra Khandekar
Dr. Rajendra Mane
Mr. Anup Pansare

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 201(A) : Nature Resources Based Sustainable Development With Special Reference to Tribal Community Rights
ISSN : 2348-7143
October-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	The Role and Importance of Tribal Tourism in the Sustainable Development of Tribal Communities in Palghar District.	Dr. Dilip Telang	5
2	A Critical Study of Tribal Gods and Goddesses in an Aboriginal Warali Tribe in Palghar District.	Dr. Surendra Khandekar	11
3	The Role of Communication Skills in English in the Sustainable Development of Tribal Communities	Shirish Jadhav	17
4	CSR Initiatives for Tribal Women Empowerment in India	Prof. Sonal Bairagi	23
5	Problems of Tribal Entrepreneurs W.S.R.T Jewellery Die Making Industry in Palghar District	Prof.(Dr.) Suchita Karvir	30
6	Requirement and Needs of Tribal Society	Miss. Sunita Gawai	35
7	Empowering Tribal Communities Through Corporate Social Responsibility.	Susannah Malkan	38
8	Assessment of Some Soil Characteritics around Chilhe Village for the Benefits of Tribal Community, Dist. Raigad. (M.S.), India	V. R. Jadhavar	48
9	Requirement & Needs of Tribal Society	Vaibhav Raut	53
10	Impact of E-Content and Exercises in Language Laboratory on Language Students at the Secondary School Level – An Experimental Study	Dr. Ganesh G.M	60
11	Tribal Communities - Role in Social Forestry and Environment Protection	Dr.Gangotri Nirbhavane	66
12	Water Stress in Tribal Area	Dr. Hemant Gupta & Mrs. Sushama Gupta	70
13	Issues of Schedule Tribes in Remote Region, Activities for and by Adivasi, its Progress Merits and Demerits.	Kailash Joshi	74
14	Study of Physico-Chemical Parameters for Water Quality in Wada City, District Palghar, Maharashtra, India	Kalpana Patankar-Jain, Sagar Sanap, Shubhangi Dhanva, Pradeep Shimpi	80
15	An Investigation of Total Quality Management Practices and Its Impact on Customers Satisfaction in Nagpur Region	Kishor Ahirkar	86
16	Sustainable Potential of Geothermal Exploration at Palghar District – A Case Study	A.T. Shende, N.D. Chinchkhede, N.K.Halikar	96
17	Tribal Land Alienation : A Long Pending & Ignored Issues	Mr. Anant Kadam	100
18	Women, Panchayat System and Green Governance	Ashwini Patange-Patil And Naresh Patange	106
19	Awareness about Commodity Market in Rural Area of Palghar District	Mr. Ashish Shinde	110
20	Fulewood : Need of Tribal Women.	Ashwini Patange-Patil	114
21	Sustainable Development in Agriculture of Tribal Area of Dahanu Taluka through Permaculture	Mr. Atul Tele	118
22	A Study of Requirements and Needs of Tribal Society in India	Mrs. Chanda Jaiswal	123
23	A Systematic Study of Policies, Strategies and Approaches for Tribal Development.	Dr. Dilip Chavan	130
24	Social Responsibility, Development and Education of Tribal Society in India	Dr. B. K.Shep	139

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

25	Role of Indian Folktales in World Literature	Dr. Syed Aleemuddin	143
26	Review on Integrated Rural Development Programme in Tribal Area	Dr.Teresa Pereira	148
27	Alternative Media - The Rise of Collaborative Folk Music with Hip-Hop for Being the Voice of the Tribal Community	Dr. Yatindra Ingle	153
28	Nature Resources Based Sustainable Development with Special Reference to Tribal Community Rights	Krishnan R, Dr. N. Swaminathan, Dr. Dattatray Godage	164
29	Role of Gramsabha in Rural and Tribal Development	Ms. Manisha Shukla	168
30	Sustainable Development in the Context of Tribal Consumer Behaviour	Mrs. Sushama Gupta	172
31	Critical Study of Secondary School Students in Rural Areas with Reference To Palghar District.	Nalini Gaikwad	178
32	Natural Farming	Dr. P. N. Ladhe	182
33	Rural Tourism : A strategy for Sustainable Development of Tribal Communities	Mr. Percy E. Jamshedwala	187
34	Development of Tribal Society - A Perspective of Holistic Approach	Dr. Pinku Ratre	192
35	Study of Social and Financial Losses on of Repetitive Earthquake in Palghar District with Reference to Triabal Community	Pramod Nandardhane	198
36	Marginalisation of Chota Nagpuri Tribes in Andaman and Nicobar Islands	Dr. Prasad Rao T.	205
37	Role of 'Technology' in Sustainable Development with Reference to Tribal Area	Dr. Priya Kurkure	212
38	A Historical Study of Transformation of Tribal Community in Khandesh Region	Asst.Prof. Rajvirendrasing Gavit	215
39	The Study of Dubla Community in Western Region of Maharashtra	Dr. Rekha Gore	219
40	Role of Art, Folklore, Dances, Folksongs, Tourism, Science and Technology in Sustainable Development of Tribal Communities.	Dr. Santosh Gohokar	222
41	Requirement and Needs of Tribal Society	Prof. Savitri Krantikar	227
42	An Analytical Study of Flourishing Tribal Village - Jambhul!	Ms. Shubhangi Kedare	231
43	Detection of Heavy Metals in Environmental Samples with Thin Layer Chromatographic Technique for The Benefit of Local Tribes of Nagothane Tribal Area in Raigad District in India	Mrs. Smita Choudhari	237

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers are responsible for originality of the papers and intensive thoughts in the papers. Nobody can republish these papers without pre-permission of the publisher.

- Chief & Executive Editor

Published by –

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

Nyaymurti? Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 201(A) : Nature Resources Based Sustainable Development With Special Reference to Tribal Community Rights
ISSN : 2348-7143
October-2019

A Historical Study of Transformation of Tribal Community in Khandesh Region

Asst. Prof. Rajvirendrasing Rubji Gavit
Email ID - rajyaha@gmail.com
Dept of History
Vidyawardhini Arts, Commerce & Science College, Dhule.

Introduction :

The tribal communities have tremendous impact on the history of India. The communities in various regions have imported on the historical perspective of the contemporary period. The prohibition of the Brtishers invasion by the tribal like Munda,Santhal in Chota Nagpur ,Santhal pargana, a successful conflict between Naga and the Britishers in the North East India etc. are the successful events and instance in the Indian history which glorify the tribal communities. Some of them are wellknown for their war valours and they have shown their values and adventurous life through the traditional sports and war arts.

The tribal's are important part of the Indian history because they have prosperous cultural legacy. They have been living their lives with the cultural Integrity nurturing the specific characteristics of languages and physical typicality's. Pandit Jawaharlal Nehru in 1952 had addressed that the important and necessary the way of living life is the culture and way of living of tribal .We can learn more things through the tribal culture. The tribal people live their introvert and peaceful life to maintain their cultural integrity and internal life values. It is wrong to consider their lives. as an alienation. Self respect and faith are their inevitable qualities in their lives." They never compromise with their culture and values and it is the prime reason to nurture their culture by living among themselves.

It is very difficult to decipher their love and faith about the motherland .They are very akin to the nature and they always try to protect the nature .There affection and love about the nature always expresses through there singing ,dancing and traditional arts. The handicraft qualities, war skills hunting skills have been adopted instinctually.

During the colonial period, the condition in the lives of tribal's started to be changed and affected. The Britishers started to invade the tribal areas for the implementation of their trading colonial policies in India .The tribal's had not accepted this invasion and this initiated armed revolt against the Britishers. Due to armed revolts they permitted a traditional administration system. Along with this, they started to spread their love and affection towards the tribal's. They also increased their involvement for their religious purpose .So the Christian priest also entered in to the tribal area to spread their religion among the tribal's. The majority of the tribal started to be converted in to Christianity .During this period, the new class of contractors, Brokers, landlords, revenue and police officers etc emerged in the large scale.

The Christian missionaries started to destroy the Socio-economic, traditional and political system of the tribal's .The fertile land of tribal was snatched by these new migrants forcefully. The tribal's were exploited socio-politically and mentally this was beginning of the transformation of the tribal and it also created awareness among them.

The Khandesh region is selected for the present research study .Bhill community, one of the communities in majority of the region, and their transformation has been studied

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

transformation is a sociological concept and it is studied in detail also. The present study has focused on the transformation in particular and reason of transformation in detail.

The transformation is the continuous process. It is a rule of the nature. Human being is the part of these nature .The considerable changes take place in the lives as per this changing time. The requirements of the society also increase and new resources also are created to complete the social requirements. So, the changes take place into the tradition, customs and behaviors of the society. It is impossible to opine confidently that the process of transformation is same or it goes as per changing time. According to Macover, "the society is changeable and the process and changes is continuous. There is always a change into every aspect of the society and socio-cultural traditions.

So the present research article has dealt with the social, Religious, economics, political aspect of the transformation of Tribal community.

Objectives:-

1) To study a social life of the tribal's in the Pre-independence India.
2) To throw the light on the Socio-economic, political aspect of the tribal's impacted by the Britishers Colonial policies.
3) To study socio-economic, Political, religious transformation.

Hypothesis:

The following hypotheses were set for the research.

1. The development of the tribal's is not-satisfactory is pre and Post-independent India.
2. The attitude and mentality of the Tribal community have been changed due to social economic and political transformation around them.
3. It is necessary to include the Tribal community in to the established and mainstream society.

RESEARCHJOURNEY

The tribal's are peaceful people .Their affection towards the land of agriculture and residence is incomparable .They have restricted and revolted against the invasion on their land. Against the Britishers and the their exploitation in history. The Britishers provided many services and facilities to the tribal's to established their rule. But the tribal's revolted against the interference of the Britishers which increased in to the matter of jungle and land of the tribal. The Bhill and Ramoshi communities were leading fighters against them .Thereafter the Britishers directly started to interfere in to Socio-economical matter of the tribes .The transformation took place during this period in to the lives of the tribal's .The landlords, moneylenders, Brokers, traders occupied their lives in the large extent. Due to this, the tribal's become affected by the indebtedness and bankruptcy. They started to live as the labors of the farming. They also were recognized as the farmers of the others land. Consequently .The traditional lifestyle destroyed. Their relation with jungle and agricultural changed. The impact of the cash crops of the Britishers also destroyed the traditional agricultural system. Their resources of bringing up were snatched .The Britishers later on passed rules and laws of land and agriculture for the benefit of their trade .This affected the lives of the Tribal Community. So the following are the objectives of the study.

The tribal community are spreads every were in the world. So it is difficult task to write a history. The transformation among these tribal's is very gradual become of the inefficient and inadequate facilities of the transformation. But the tribal's to change themselves as per changing

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

time but they face many difficulties even in the 21st century. Because they have been stuck up with their old culture and tradition. Gautam Buddha gave a scientific and rational religion, Christian religion gave importance to the internal changes of human beings. This lacked among the tribal's community does not develop thoroughly.

This period indicated the increasing dominance of the Britishers in the new agriculture taxation and land holding policies. The British rule in the gradual establishment of the victory in society and economy and it has colonized everything for the influences. This also impacted the tribal become of their administrative policies. Along with the agriculture laws policies and taxation system implemented for the Britishers also impacted the tribal lives. The Christian missionaries brought changes and they opens schools for tribal's. The pre-independence policies of the Britishers also brought the positive changes in tribal's communities. The initiatives on the world level have been taken for the tribal's ideological process but it could not take larger scope. The tribal nurtured their existence in the changing scenario. The perceptions of the established society could not change because of the primitive characteristics of the tribal's lives. In fact the invaders occupied their land and jungle in large extent and they sheltered in to the jungles and valleys. It was the main reason that they remained away from the main stream society. Other also neglected their existence. In the course of time they remain associated with their culture .They could not be abstained from the affection and love of the land and nature. In case of the Tribal communities in khandesh region, Britishers largely impacted their lives and it was beginning of the Transformation. So the study of the transformation important and significance the present research study.

Conclusion:

India has been celebrating the unity in diversity and this has been maintained in various Socio-economic and cultural Perceptions. There are many castes sub castes tribes in India. They have their individual characteristics and traits. The tribal also have their living the life with their individual and independent existence. They started to be recognized after the establishment of the British rule in India though they are aborigines. But the tribal's started to revolt against their administrative policies. The Indian historiographers refer little about the struggle of tribal in the history. The tribal fought against Britishers to contempt and protest against the interference of Britishers in the socio cultural, economic and religious lives. They also fought for their rights of the land forest.

The conclusion of the research entitled Article *A Historical study of Transformation of Tribal community in Khandesh Region* have been put following.

The Britishers in the pre-independence India strive hard to divide the people. They consciously kept the people unorganized. They employed various tools to divide people. This study has the foucus in this regard.

The Britishers impacted and interfered in the Indian social system and it was attack on Indian social structure. The Indian values and culture confronted with each other due to Btitish influences.

The society divided in two parts are consisted of the followers equality, fraternity ,liberty, socio-economic rights, educational interest and other part consisted of the followers of orthodox social values, discrimination and casteist mentality. It also consisted of the selfish and patriarchal society.

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

The socio-cultural identities of the Bhill community still are existed in rural India.
The tribal families migrate and go away from the traditional values due to the education and a process of modernization.
The tribal faced difficulties to solve their problems due to ignorance, illiteracy, corruption and apathy they cannot complete their fundamental need. So it is the necessity to mobilize then by the education because the education can only root out cowardice and ignorance.

References

1. Simcox A.H.A., (1912) A Memoir of the Khandesh Bhil Corps Thaker and Company Bombay,
2. Deshpande . A. M.,(1987) John Briggs in Maharashtra, Mittal Publication, New Delhi
3. Kosmdi D. N., A mtroduction to study of Indian History, Dimond publication, pune
4. Singh K. S. Tribal Situation in India, National Publication, New Delhi
5. Kayande Shyam, (1998) Popular Resistance to British Rule in North Maharashtra(1818-1885), Kasab publication

118

Drishtikon

Certificate of Publication

is awarded to

डॉ. जयश्री गावित

for the paper titled

आदिवासी ल"कनाट्य - स"ंगाडे पार्टी

Published in *Drishtikon* Journal Vol-11, Issue-06 November-December 2019 ISSN: 0975-119X

International Refereed and Indexed Journal for Research Publication

With Impact Factor 5.1 UGC Care Listed

S.N. Sharma

Editor-In-Chief

editor@hindijournals.org

UGC

University Grants Commission

EDUINDEX

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

ISSN 0975-119X
Vol-11-Issue-6
November-December-019

आदिवासी लोकनाट्य – सोंगाडे पार्टी

डॉ. जयश्री गावित
असोसिएट प्रोफेसर, हिंदी विभाग
विद्यावर्धिनी महाविद्यालय धुले

'नाट्य' एक व्यापक शब्द है । 'नाटक' इसका एक प्रकार मात्र है ।'लोकनाट्य' नाट्य को इसी व्यापकता में लेते हैं । इसके अन्तर्गत उनके वैविध्य एवं प्रयोगशीलता का सहजही समावेश हो जाता है ।

नाटक की उत्पत्ति के सबंध में 'नाट्यशास्त्र मे एक कथा प्रचलित है, इससे पता चलता है कि, इन्द्र तथा अन्य देवताओं ने ब्रह्मा से मनोविनोद का साधन उत्पन्न करने की प्रार्थना की, तब ऋग्वेद से पाठ्य, सामवेद से गान, यजुर्वेद से अभिनय और अथर्ववेद से रस लेकर ब्रह्मा ने पाँचवें वेद के रूप में नाट्यवेद की रचना की ।

लोकनाट्कों की उत्पत्ति एवं प्रेरणा स्त्रोतों के विषय में आधुनिक विद्वानों ने भी अपने मत व्यक्त किए है । डॉ. सत्येन्द्र के अनुसार 'लोक रंगमंच' लोक की अपनी वस्तु है, यह व्यवसायार्थ नहीं होता इसके आखाडे अवश्य होते हैं । ये विधि–निषेध लोकमानस के तत्त्व से युक्त होते है । इस मान्यता के अनुसार लोकनाटकों के मूल में जन–समाज की धार्मिक भावना निहित है । बिना किसी औपचारिक शिक्षा के लोकनाटक गुरु–शिष्य परंपरा में चलता रहता है । इसमें अन्य अनेक तथ्यों के साथ धार्मिकता का पुट भी होता है । यही धार्मिकता लोगों को अपनी ओर आकर्षित करती है ।

जबकि तुलना में नाटक व्यवसायार्थ होता हैं । इसमें अभिनय करनेवाले नायक, नायिका, अन्यों की राशि पहले से तय की जाती है । इसमें सहभागी कई कलाकार नाट्य अभिनय का प्रशिक्षण ग्रहण करने अर्थात औपचारिक शिक्षा ग्रहण करना कई कलाकारों के लिए आवश्यक होता है ।

आदिवासी जनजातियों में खेले जानेवाले लोकनाट्य अर्थात 'सोंगाडे पार्टी' में सक्रिय कलाकार किसी नाट्यशाला के विद्यार्थी नहीं होतं । मानो यह कला जन्मजात ही उनमें व्याप्त रहती है । सभी कलाकारों का दर्जा एक–समान होता है, जो भी पैसा मिलता है, वह भी सब कलाकारों में समान रूप से बाँटा जाता है । अलग से टिकट घर नहीं होते, नही दर्शक टिकट खरीदकर आते हैं, इसके लिए पहले से चन्दा इकट्ठा किया होता है ।

नाटक खेलने के लिए किसी खास उत्सव, प्रसंग की आवश्यकता नहीं होती । पहले से तय हुए तारीख को नाटक खेला जाता हैं ।

जबकि लोक नाट्य खेलने के खास अवसर होते हैं, प्रसंग होते है, तभी वे खेले जाते हैं । 'सोंगाडे पार्टी' का आयोजन निम्नलिखित विशेष अवसरों पर किया जाता हैं ।

1) गाव–दिवाली के त्यौहार पर लोकनाट्य का आयोजन किया जाता है ।

आदिवासी सम्भागों में हर एक गाँव अपनी–अपनी सुविधानुसार दिवाली का पर्व मनाने की एक तिथि निश्चित करता है, जो तीन दिन तक चलती है । इन दिनों घरों में नवान्न आता हैं, इसी पर्व पर

Copyright©authors

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com & Science Senior College DHULE

ISSN 0975-119X
Vol-11-Issue-6
November-December-019

नव्यान्न की पूजा, मृत व्यक्तियों को उसका चढ़ावा आदि किया जाता है । दिवाली के पहले ही दिन 'सोंगाडे पार्टी का खेल होता है । गाँव के मुखिया पहले फाला (चन्दा) जमा करते हैं । इसी जमा राशि में से पार्टी को कुछ रकम दी जाती है । वह पाँच सौ से एक हजार तक की होती है । इसके पहले न कोई विशेष पारिश्रमिक की राशि दी जाती थी न, कोई उपहार, इनाम या भेंट देने की प्रथा थी । घर फूँक तमाशा देख वाली बात हुआ करती थी । पार्टियों के लालायित कलाकार अपनी कलात्मक प्रतिभा के प्रदर्शन हेतु उत्सुक रहा करते थे और मंच पर जाने के लिए केवल भोजन, नाश्ते की ही अपेक्षा रखते थे, उसीसे संतुष्ट हो जाया करते थे । उनके लिए तो धन जैसे चील के घोंसले में माँस के समान ही होता था ।

खेल आरंभ होने के पूर्व होवन्या (भगत) रंगमंच के सामने धूप–दीप लगाकर पूजन–अर्चन करता हैं, नवान्न रूपी लक्ष्मी की पूजा संपन्न की जाती है, गाँव में सुख–शांति, समृद्धी हेतु पूजा का आयोजन किया जाता हैं । फिर दूसरे दिन पथ्य–परहेज रखनेवाले वे सभी आदिवासी जन पहाडी में स्थित भगवान की पूजा हेतु जाते हैं । वहाँ भगवान को प्रसन्न करने के लिए बकरे की बलि दी जाती हैं । प्रसाद के रूप में हर एक घर में बकरे का माँस बाटा जाता है ।

2) खेल का दूसरा प्रयोजन है – खांबदेव की स्थापन के अवसर पर, जब रात्रि का जागरण निहायत जरूरी होता हैं । इस विशेष अवसर पर जिस मृत व्यक्ति के खांब (स्तंभ) की स्थापना करनी हैं, उस व्यक्ति–विशेष का गुणगान, उसकी यादों का गायन इस खेल की अपनी खासियत होती हैं । साथ देवता के गीत एवं अन्य मनोरंजक गीतों का गायन भी इस विशेष अवसर पर खेले जानेवाले लोकनाट्य का एक महत्त्वपूर्ण हिस्सा होता है ।

3) डांडी पौर्णिमा अर्थात् होली पूजन के एक माह पूर्व से जून तक जिन खेलों का आयोजन किया जाता है, उन खेलों को 'नौट्री' नाम से अभिहित किया जाता है ।

4) गाँव के एखाद अमीर व्यक्ती के घर पुत्र–जन्म का अवसर पार्टी का आयोजन करके मनाया जाता हैं ।

5) भूमंडलीकरण के इस दौर में लोकनाट्य व्यवसायार्थ भी खेला जा रहा है । जो व्यक्ति इस खेल का आयोजन करता हैं, उसी की ओर से उस रात खेल के स्थान पर कई प्रकार की दुकानें लगाई जाती है । दुकानदारों की जो बिक्री होती है उसमें से तय राशि आयोजक को दी जाती है । निश्चित ही इस में आयोजक का फायदा ही होता हैं ।

6) खेल का एक और विशिष्ट प्रयोजन मेलों आदि का होता हैं । विभिन्न गाँवों में भरनेवाले मेलें–खासकर आदिवासियों की कुलदैवत श्रीदेवमोगरा देवी के मेले में विभिन्न पार्टीयों के खेल खेले जाते हैं । नवकलाकार अपनी कला के प्रदर्शन की शुरूआत अगर यहीं से आरंभ करते हैं, तो सफलता उनके कदम चुमती हैं, ऐसी श्रद्धा लोककलाकारों की होती हैं ।

इसप्रकार उपर्युक्त विभिन्न अवसरोंपर लोकनाट्यों का आयोजन किया जाता है ।

Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

ISSN 0975-119X
Vol-11-Issue-6
November-December-019

नाटक की एक निश्चित संहिता होती है । सभी पात्रों को अपने नियत संवाद कंठस्थ करने पड़ते हैं । एक विशिष्ट नाटकीय व्यवस्था में नाटक की कथा गतिशील होती है ।

जबकि लोकनाट्य के लोककलाकार इस दृष्टि से सर्वथा मुक्त रहते हैं । किसी भी प्रकार की कोई संहिता, कोई संवाद उन्हें कंठस्थ नहीं करने पड़ते । शब्द संहिता के स्थान पर शारीरीकरण की प्रयोगशीलता अधिक मायने रखती हैं । इसलिए संहिता नाममात्र होती हैं । लोकनाटकों का वास्तविक आनंद कथानक और घटनाओं में न होकर सहज स्वाभाविक अभिनय में होता हैं । संवाद बहुत छोटे–छोटे तथा सरल होते हैं । इनमें गद्य और पद्य दोनों का प्रयोग मिलता हैं । गद्य के अंतर्गत मुहावरों–लोकोक्तियों का भी समुचित, स्वाभाविक प्रयोग होता है ।

नाटक नाट्यगृह में खेले जाते है, जिसकी अपनी एक खास ढंग की ध्वनिव्यवस्था, प्रकाश–योजना होती है । टिकट घर से टिकट बिक जाते हैं । टिकट बिके न जाने पर नाट्यप्रयोग खारिज भी किया जा सकता है । आर्थिक बलबुते पर इनकी प्रयोगशीता निर्भर होती है न कि कलात्मक प्रतिमा के प्रदर्शन हेतु उत्सुकता पर ।

लोकनाट्य जबकि किसी भी नैसर्गिक मचान, टिला, मंदिर का ऊँचा चबुतरल आदि रंगमंच के रूप में काम चला देते हैं । रंगमंच पर किसी भी तरह के पर्दे नहीं होते । जब की नाटक के कलाकार, सौंदर्यतज्ञों के हाथों से प्रसाधन गृह में ही प्रसाधन करते हैं ।

जबकि लोक कलाकार अत्यंत साधारण प्रसाधनों से किसी भी पेड़ या दीवार की आड़ में अपना प्रसाधन स्वयं संपन्न करते हैं । किसी विशेष प्रसाधन, अलंकरण एवं बहुमूल्य वस्तु की आवश्यकता नहीं होती ।

नाटक मुख्यतः तीन अंकोवाले होते हैं । अंक खत्म होने की सूचना पर्दा गिरने पर होती है । जबकि लोकनाटकों में किसी भी तरह के अंक नहीं होते । एक के बाद एक दृश्य सहज रूप से आते रहते हैं । बीच–बीच में नृत्य और गीतों का सिलसिला कथानक को गतिशीलता प्रदान करता है ।

नाटकों में स्त्री–पुरुष दोनों भूमिका करते हैं । प्रसिद्ध कलाकार के रूप पुरुषों को प्रतिष्ठा प्राप्त होती है, वैसी ही प्रतिष्ठा स्त्री कलाकार को भी प्राप्त हो सकती है ।

जबकि लोकनाट्यों में पुरुष ही स्त्री पात्रों की भूमिका निभाते हैं । इनके लिए किसी पूर्वाभ्यास एवं प्रशिक्षण की विशेष आवश्यकता नहीं आन पड़ती । ऐसे किशोर जिनकी अभी मसें भी नहीं निकली है, न ही कंठ फुटा है ऐसे किशोर स्त्री–पात्रों की भूमिका निभाते है, उनकी अदाएँ बिलकुल स्त्रियों–जैसी होती है । वे अपने बालों को बढ़ाते हैं । स्त्रियों जैसी पारंपरिक एवं आधुनिक वेशभूषा परिधान करते हैं ।

नाटकों में हँसोड़ पात्र (विदूषक) की भूमिका होनी ही चाहिए, ऐसा नहीं ।

जबकि लोक नाट्यों में हँसोड़ पात्र की भूमिका अत्यंत मायने रखती है, यहाँ तक की लोकनाट्य की लोकप्रियता लगभग उसीके प्रभावपर निर्भर रहती है । विदूषक अपने हावभाव तथा मुद्राओं से लोगों का मनोरंजन करता है । यह नाटक के मर्मस्पर्शी अभिनय के बीच उपदेश, समसामायिक विषमताओं

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & ... DHULE

Copyright@authors

ISSN 0975-119X
Vol-11-Issue-6
November-December-019

परव्यंग्य, हास्यपूर्ण बातों एवं क्रियाकलापों के माध्यम से लोकचित्त को अनुप्राणित किए रहता है । कई बार उसी के नाम से सोंगाडे पार्टी की पहचान बनती है, लोकप्रियता बढ़ती है ।

नाटकों का गीत–संगीत से युक्त होना अनिवार्य है, ऐसा नहीं । लोकनाटक का प्राणतत्त्व गीत–संगीत ही होता है । लोकनाटकों का संगीत सहज लोकसंगीत के तत्त्वों से युक्त होता है । तबला, हार्मोनियम, झांझ, ढोलक, संबल आदि वाद्यों के साथ–साथ पात्रों के पैरों मे मधुरध्वनि निर्माण करनेवाले घुंघुरू भी बँधे हुए होते हैं । गीतों को संगीत के साज में तो सजाया ही जाता है साथ ही आनंददायी प्रसंग, विषादमयी प्रसंगी आदि कई प्रसंगों को अभिव्यक्त करने के लिए भी इन वाद्यों का सहायत – तत्त्वों के रूप में उपयोग किया जाता है ।

नाटक की भाषा आदर्श, परिनिष्ठित शिष्ट होती है । अश्लील से बचा जाता है । जबकि लोकनाट्य की भाषा क्षेत्रीय बोली होती है । हिंदी, गुजराती शब्दों का भी छिट–पुट प्रयोग होता है । संवादों का लहजा स्वाभाविक होने के कारण कई बार अश्लील शब्द, गालि–गलौज आदि का आना सहज हो जाता है । इशारों का, संकेतों का भी पर्याप्त काम लिया जाता है ।

निष्कर्ष रूप से कहा जा सकता है कि उपदेशों का प्रचार–प्रसार करने हेतु आदिवासी सम्भागों में खेले जानेवाला 'सोंगाडे पार्टी' नामक नाट्य प्रकार मुख्य रूप से आंगिक अभिनय पर आधारित होता है । 'सोंग' शब्द स्वयं नकल का समानार्थी शब्द है 'नकल' अर्थात हँसी उद्दिप्त करनेवाली कला । 'सोंगाडे पार्टी' इस लोकनाट्य में भी इस प्रकार नकल करके हँसी निर्माण करने की कोशिश की जाती है । इनमें खास करके उन व्यक्तियों पर हास्य–व्यंग्य दर्शाया जाता है । जिनसे आदिवासी लोगों का न कि केवल दैनिक सम्पर्क आता है बल्कि उनका भी समावेश होता है जो इनका शोषण करते हैं, जैसे गुजराती व्यापारी, साहुकार, जमींदार साथ ही शराबी पति, सौतेली माँ, दो पत्नियों वाला पति आदि उल्लेखनीय है । इस प्रकार नकल करनेवाले समूह को 'सोंगाडे पार्टी' कहा जाता है । और लोकनाट्य के इस प्रकार को 'सोंगाड्या' कहा जाता है । लोकनाट्य की विशेषता यह है कि इसमें मनोभावों की अभिव्यक्ति अत्यंत स्वाभाविक होती है, लेकिन भावसौंदर्य देखने योग्य होता है । आदिवासी लोक जीवन नामक रस से आप्लावित यह लोकनाट्य लोकप्रिय होने के कई तथ्य है, जैसे, इसी लोकजीवन का हिस्सा होनेवाले कई छोटे–छोटे प्रसंगों को इसमें पिरोया जाता है । ये जितना सहज–साधारण रूप से खेला जाता है कि, जिस गाँव में खेला जा रहा है, उस गाँव का नाम, वहाँ के लोगों का नाम, उसी गाँव के एक दो अपने–अपने मित्रों के नामों का उच्चारण लोककलाप्रकार रंगमंच से दोहराते है । जिससे दर्शकों को यह अपना–सा लगने लगता है । स्थानीय बोली में संवाद होने के कारण दर्शकों को अपने–से लगते है । मंच और दर्शकों में एक लगाव–सा बना रहता है । कई देहात गुजरात सीमा पर स्थित है अनायास ही इन लोककलाकारों के मुँह पर गुजराती, मराठी के शब्द ऐसे आ जाते हैं, जो प्रसंगो को रोचक ही बनाते है । अंग्रेजी शब्दों के उच्चारण तो ऐसे किए जाते हैं कि जिन्हें सुनते ही दर्शकों में हँसी के फव्वारें छूट जाते हैं । एक अपनेपन से जुड़े होते है – लोककलाकार और दर्शक ।

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

Copyright©authors

ISSN 0975-119X
Vol-11-Issue-6
November-December-019

लोककलाकारों की सहजता देखते ही बनती है । संहिता, अभिनय, उनका प्रसाधन, वेशभूषा, रंगमंच बोली इतना सब कुछ सीधा–सादा होता है कि,

मुझे इसमें सबसे अधिक आकर्षित करनेवाली बात तो यह लगती है कि, लोक कलाकार की भूमिका को ब्रेक मिलने पर वो दर्शकों में आकर बैठता है, जब उसका मन हुआ तो दूसरे ही क्षण को रंगमंच पर हाज़िर हो जाता है । इस प्रकार कई बार दर्शकों में से रंगमंच पर प्रवेश करना, पेट्रोमैक्स बत्तियों में हवा भरना, एक जगह से दूसरी जगह उठाकर रखना आदि सारे काम लोककलाकार इतनी सहजता से करते है मानो वह भी उनके एक अभिनय का ही हिस्सा हो । यही सहजता दिल को छू जाती है । इसी सहजता के कारण लोकनाट्य की लोकप्रियता आज के इस कार्पोरेट जगत में भी धूम मचा रही है ।

सक्रिय साझेदारी से नाटक की प्रभावता में कोई कमी नही आती । कलाकार श्रोताओं में एक साझेदारी–सी बनी रहती है ।

Copyright© authors

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625

119

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

November -2019 Special Issue – 206

Philosophy

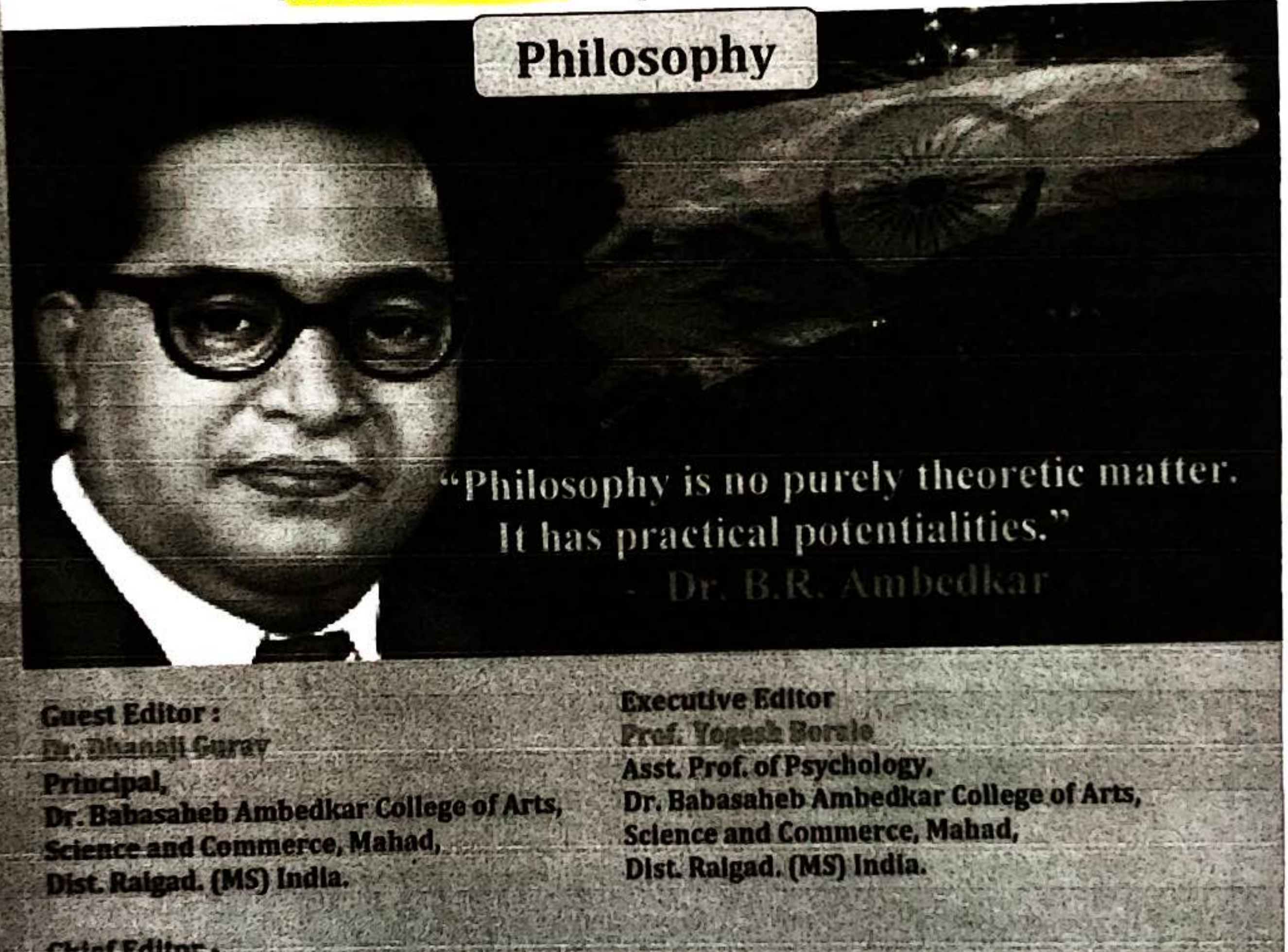

Guest Editor :
Dr. Dhanaji Gurav
Principal,
Dr. Babasaheb Ambedkar College of Arts,
Science and Commerce, Mahad,
Dist. Raigad. (MS) India.

Executive Editor
Prof. Yogesh Borale
Asst. Prof. of Psychology,
Dr. Babasaheb Ambedkar College of Arts,
Science and Commerce, Mahad,
Dist. Raigad. (MS) India.

Chief Editor -
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

SWATIDHAN PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 206 : Philosophy
ISSN : 2348-7143
November-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान	डॉ. यशवंत मनोहर	05
2	Dr. B. R. Ambedkar and His Views on Yoga Philosophy	Dr. Sushim Dubey	14
3	Buddha Philosophy and Western Psychology	Mr. Yogesh Borale	23
4	Dr. Ambedkar's Perspective on Women Empowerment : A Retrospection	Dr. Rina Pitale-Puradkar	29
5	Fashioning Dignity : Gandhi Ambedkar	Dr. Harish Navale	33
6	डॉ. बाबसाहेब आंबेडकरांच्या धर्मांतर संकल्पनेचा तात्त्विक व सामाजिक अन्वयार्थ	डॉ. वामन पाटील	38
7	तार्किक प्रत्यक्षार्थवाद एक वैचारिक चळवळ	डॉ. अमन बगाडे	48
8	धर्म विषयक आधुनिक उपपत्ती - तर्कतीर्थांची मांडणी	डॉ. नवनाथ रासकर	52
9	जे.कृष्णमूर्ती यांचे मृत्यू विषयक विचार	डॉ. ग्यानदेव उपाडे	57
10	भ्रष्टाचार – एक सामाजिक दुरित व त्यांच्या निर्मुलनासाठी तत्त्वज्ञानाची प्रस्तुतता	अरुण पाध्ये	61
11	बौद्ध दर्शनातील ब्रम्हविहार संकल्पना	डॉ. सुनिलदत्त गवरे	75
12	तत्त्वज्ञान महाजालावर ! नवी आव्हाने व नवी आवाहने आणि व्यावसायिक तत्त्वज्ञान व व्यावसायिक तत्त्ववेत्त्यांचे उत्तरदायित्व	श्रीनिवास हेमाडे	79
13	अस्तित्ववादाची शिक्षणविषयक भूमिका	प्रा. धनराज हाडूळे	82
14	तर्कशास्त्र : काल, आज आणि उद्याही	प्रा. सुनिल भोईटे	87
15	अस्तित्ववाद : मानवी जीवन गौरवाचे तत्त्वज्ञान	डॉ. रेखा शेरकर	92
16	विटगेन्स्टाइनची नीतिशास्त्रीय भूमिका	डॉ. सचिन खोकले	97
17	पर्यावरण नीतिशास्त्र	डॉ. विजय शेंडगे	100
18	तार्किक प्रत्यक्षार्थवादाचे प्रचीतीक्षमतेचे तत्त्व आणि सत्ताशास्त्राचे खंडण	डॉ. किरण सावे	103
19	पर्यावरण व उपयोजित नीतिशास्त्र	प्रा. जगन्नाथ कदम	116
20	सुधारणात्मक सिध्दांत (नैतीक दृष्टिकोन)	डॉ. वृशाली आंबटकर	119
21	टी. एच्. ग्रीन	संध्या जोशी	122
22	अस्तित्ववादाचा तत्त्वज्ञानात्मक विकास	डॉ. बाजीराव पाटील	128
23	पर्यावरणीय नैतिक तत्त्वज्ञान : एक चिकित्सक मागोवा	डॉ. सुनील भिसे	131
24	खरा पातंजल - योग : एक आधुनिक प्रवाह	डॉ. शर्मिला वीरकर	136
25	महानुभाव संप्रदायाच्या सामाजिक कार्याची तात्त्विक चौकट	डॉ. सचिन राजपूत	142
26	सार्त्रची 'स्वातंत्र्य' आणि उत्तरदायित्वाची संकल्पना	प्रा. शीतल येरुले	146
27	अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञानाच्या उदयाची कारणे	रोहित गायकवाड	148
28	अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञानातील 'मृत्यू' संकल्पनेविषयीचे विविध दृष्टीकोन	डॉ.माधव कांबळे	151
29	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे बुद्ध धर्माचा स्वीकार करण्यामागचे तत्त्वज्ञान	प्रा. धनराज लझडे	156
30	संत तुकारामांची 'संत' संकल्पना	श्रीनिवास भिसे	162

Sabha's Arts, Com. & Science ... DHULE

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 206 : Philosophy
ISSN : 2348-7143
November-2019

अस्तित्ववादाचा तत्त्वज्ञानात्मक विकास

डॉ. बाजीराव माणिकराव पाटील
विद्यावर्धिनी सभेचे
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धुळे

आधुनिक काळात युरोपीय तत्त्वज्ञानांमध्ये तत्त्वचिंतनाला एक वेगळीच दिशा प्राप्त होत होती. विश्वाच्या उत्पत्तीचा प्रश्न तेथील तत्त्वज्ञांनी महत्त्वाचा मानला नाही. ख्रिस्ती धर्मचिंतनामध्ये ईश्वराने विश्व निर्माण केले असे मानले होते. या बायबलप्रणीत मताबद्दल तत्त्वज्ञांनी बरेच मौन पाळले. आणि स्वत:पुढे असा वेगळाच प्रश्न निर्माण केला की, या विश्वाचे ज्ञान माणसाला होते की नाही? होत असेल तर त्या ज्ञानाचे स्वरुप काय? थोडक्यात पूर्वी विश्वस्वरुप हा परिप्रश्न होता. आता ज्ञानस्वरुप हा परिप्रश्न ठरला. ज्ञान म्हणजे काय हे जरी कळले तरी सत्य म्हणजे काय? हा प्रश्न उरतोच. एका अर्थाने सत्य म्हणजे काय? हा प्रश्न पुन्हा विश्वस्वरुपाबद्दलचाच प्रश्न आहे. हा प्रश्न ज्ञानमीमांसेशी जोडला गेला. या दृष्टीने 'देकार्त' फ्रेंच तत्त्वज्ञाचे पुढील सूत्र म्हणजे 'मी विचार करतो म्हणून मी आहे.' या विधानाचे मर्म असे आहे की, मनुष्याला स्वत:च्या अस्तित्वाबद्दल संशय घेता येत नाही कारण स्वत:च्या अस्तित्वावर संशय घेणारा हा मी असतो. परंतू इतरांच्या अस्तित्वांवर संशय घेता येऊ शकतो. इतर साऱ्या विश्वाचे अस्तित्व या नि:शंकतेवर आधारलेले असते. मनुष्याला स्वत:च्य ज्ञानक्षमतेबद्दल हा जो आत्मविश्वास व नि:शंकता लाभली ती पुढे मात्र टिकू शकली नाही. काही वर्षांनी 'ह्यूम' या इंग्रज तत्त्वज्ञाने म्हटले, मानवाचे ज्ञान निसंशय असू शकत नाही मनुष्याला संशयातीत ज्ञान अशक्य आहे. या संशयवादामुळे युरोपीय तत्त्वज्ञान एका मोठया भोवऱ्यामध्ये सापडले आणि तरीही त्याची भिन्न दिशांनी वाढ होत गेली. विशेषत: जर्मन चिद्वादाच्या स्वरुपात त्याला एक प्रगल्भ स्वरुप प्राप्त झाले. देकार्तपासून प्रगल्भ झालेल्या आधुनिक तत्त्वचिंतनाचा मागोवा घेत हेगेल या जर्मन तत्त्वज्ञाने एक सर्वकष तत्त्वव्यूह निर्माण केला.

ज्ञानस्वरुपाचा विचार आणि विश्वस्वरुपाचा विचार यांचा हेगेलने समन्वय केला. त्या समन्वयाचे स्वरुप असे होते की, मनुष्याची ज्ञानक्रिया आणि विश्वाची गतिप्रक्रिया यांच्यात पूर्ण सारखेपणा आहे असे त्याने मान्य केले. हेगेलने विश्वउत्पत्ती शास्त्र, ज्ञानशास्त्राबद्दलच्या तत्त्वज्ञानात मानवी अस्तित्वापेक्षा चिद्वादाला, ईश्वरशास्त्राला अधिक महत्त्व दिले. यामुळे मानवी अस्तित्वाला महत्त्व प्राप्त करुन देण्यासाठी अस्तित्ववादाचे प्रवर्तक सोरेन किर्केगार्ड यांनी हेगेलच्या या दर्शनाचा विरोध केला व या विरोधातूनच किर्केगार्डचे स्वत:चे दर्शन आपल्याला व्यवस्थित उमगू शकेल.

किर्केगार्ड हा डेन्मार्कमध्ये जन्माला व अवघ्या बेचाळीस वर्षाचे आयुष्य त्याला लाभले. त्याला असे दिसले की, मनुष्याचे विचार व आचार त्याच्याच मनातून निर्माण झालेल्या ज्ञानमीमांसा आणि विश्वमीमांसा यांच्या गुंतागुतीमध्ये अडकून पडले आहेत. पूर्वीच्या तत्त्वज्ञांनी विशेषत: हेगेलने, निर्मिलेले चिद्वादी विचार हे स्वतंत्रपणे विचार करण्याच्या मानवी अस्तित्वाचे खच्चीकरण करणारे आहेत. म्हणून अशा सर्व तत्त्वव्यवस्थांना माझा विरोध आहे असे त्याने जाहिर केले. विश्वोत्पत्ती कशी झाली व कोणी केली? शाश्वत आणि अशाश्वत काय

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Sci. College DHULE

ISSN : 2348-7143
November-2019

मानावयाचे? आणि ज्ञानाचे स्वरुप काय? या परिप्रश्नांना व त्यांच्या उत्तरांना त्याने गैरलागू व निष्फळ मानले. तो असे म्हणाला की, मानवापुढील मुख्य प्रश्न विश्वाचा नाही, शाश्वताचाही नाही व ज्ञानाचाही नाही, तर 'मनुष्याच्या कोज्या अस्तित्वाचा' आहे. 'मनुष्य आहे' येथून तत्त्वचिंतनाची सुरुवात केली पाहिजे कारण बाकी सारे आहे किंवा नाही याचा विचारही या मानवाच्या अस्तित्वावरच अवलंबून आहे. प्राचीन तत्त्वज्ञानातील प्रश्नांचा किर्केगार्डने विरोध केला आहे. 'मानवाचे अस्तित्व' हाच नवा प्रश्न त्यांनी जगासमोर मांडला आहे. यामुळेच किर्केगार्डच्या दर्शनाला अस्तित्ववाद हे नाव यथार्थ ठरते.

शंभर वर्षापूर्वी किर्केगार्डने मानवी अस्तित्वालाच तत्त्वज्ञानापुढचा प्रमुख घटक व चिंतनाचा विषय मांडला आणि ज्याची दखल आज तत्त्वज्ञानाने घेतली आहे. युध्दकाळामध्ये युरोपमधील समाजाने एवढी प्रचंड निर्घृणता भोगली, संस्कृतीची वाताहत पाहिली, वैफल्य, उदासी निर्माण झाली. त्यामुळे विचारशील माणसांना नैतिकतेच्या बाबतीत आणि इतरही बाबतीत एक पोकळी जाणवू लागली नव्याने तत्त्वज्ञानाची मांडणीही झाली त्यातच मात्र्‌ सारख्या प्रभावी साहित्यिकांनी या दृष्टीकोनाचा अवलंब केला आणि अस्तित्ववादाची नवी दृष्टी सामान्य माणसापर्यंत पोहचण्यास मदत झाली.

हायडेगरच्या मते, केवळ 'अस्तित्व' व 'मानवी अस्तित्व' यामध्ये महत्त्वाचा भेद आहे. अस्तित्त्वाबाबत प्रश्न मांडताना तो असे म्हणतो की, मानवा व्यतिरिक्त इतर प्राणी, पक्षी, वस्तू या देखील अस्तित्वात असतात मात्र त्यांना स्व: अस्तित्वाबाबत, स्वत:च्या असण्याबाबत कधीच प्रश्न निर्माण होत नाहीत. याठिकाणी मात्र स्व: अस्तित्त्वाविषयी मनुष्यास स्वत्वाची जाणीव होताना दिसून येते.

ज्यॉ पॉल सात्र्‌ याने मांडलेल्या काही विचारांवर हायडेगरने टिका केलेली दिसून येते. 'Being and nothingness' यामध्ये लिहिलेल्या सात्र्‌ यांच्या तत्त्वज्ञानाचा तत्कालीन नाटक, कथा, कादंबरी इत्यादींवर प्रभाव पडलेला दिसून येतो. सात्र्‌ आपल्या तत्त्वज्ञानामध्ये असे म्हणतात की, व्यक्तीला आपण स्वतंत्र असल्याची जाणीव होत असते आणि आपण कसे व्हावे व काय करावे याची निवड निर्बंधपणे आपल्या जाबाबदारीवर करता येते. हीच खरी स्वतंत्रता होय. सात्र्‌ ने मांडलेली 'सत्' संकल्पना ही हायडेगरच्या विचारांपेक्षा वेगळी आहे. यापुढे सात्र्‌ म्हणतो की, जेव्हा आपण दुसऱ्या व्यक्तीचा विचार करतो तेव्हा तो व्यक्ती आपल्यासाठी 'Object' 'वस्तू' होतो आणि आपण 'Subject' 'विषय' किंवा 'जाणीव' असतो. यांमध्ये आपण दुसऱ्यांकडे पाहात असताना दुसरा व्यक्ती दुय्यम व आपण प्रथम आहोत अशीही 'जाणीव' नेहमी असते. हे स्पष्ट करताना सात्र्‌ त्याच्या लिखाणामध्ये एक उदाहरण देतात की, एक व्यक्ती दरवाज्याच्या छेदातून दुसऱ्या व्यक्तीला पाहत असताना त्याला हे ज्ञान असते की मी व माझे ज्ञान हे दुसऱ्यापेक्षा भिन्न आहे. अशा वेळेलाच अस्तित्व कोणाचे महत्त्वाचे याबाबत म्हणताना सात्र्‌ ने 'Being in itself' व 'Being for itself' असा भेद केलेला दिसून येतो.9 मानव हा नेहमी स्वत:च्या जाणिवेचा विचार करतो व इतराला 'object' असे पाहतो. त्यामुळे मी कोण आहे? असा प्रश्न मानवाला नेहमी निर्माण होतो आणि त्यातूनच मनुष्यास स्व अस्तित्वा संबंधी प्रश्न चिन्ह निर्माण होतो. या जगातील दु:ख, वेदना, वैफल्य, क्षणभंगूरता व ठिसूळपणा अशा भावना मानवाच्या मनात निर्माण होतात. थोडक्यात, स्वातंत्र्याबाबत, जबाबदारीबाबत व अस्तित्वाबाबत सात्र्‌ विचार मांडताना दिसून येतो. अशाप्रकारे अस्तित्ववादाचा विकास होत गेला व आज विविध विचारांच्या माध्यमातून अस्तित्ववादी विचारांची मांडणी होत असताना दिसून येते.

COSMOS IMPACT FACTOR

Search Journal | Search

HOME | INDEXED JOURNAL | SUGGEST JOURNAL | REQUEST IF | DOWNLOAD LOGO | REVIEWER PANEL

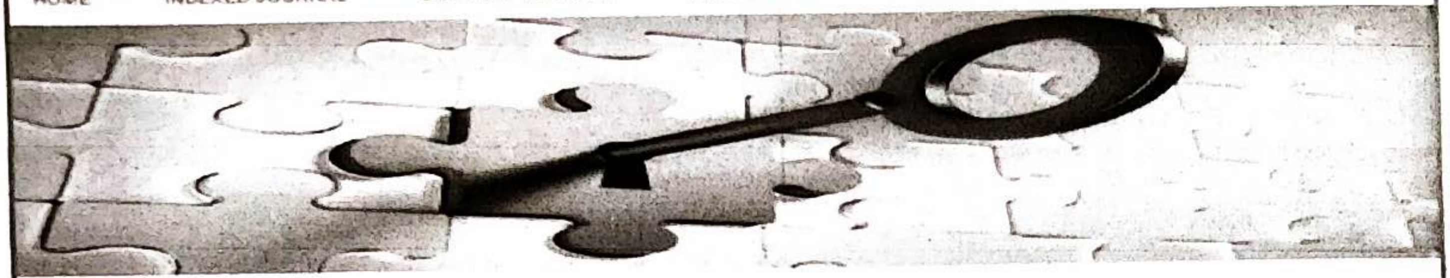

Category

- INDEXED JOURNAL
- SUGGEST JOURNAL
- JOURNAL IF
- REQUEST FOR IF
- DOWNLOAD LOGO
- CONTACT US

SAMPLE CERTIFICATE

SAMPLE EVALUATION SHEET

Journal Detail

Journal Name	RESEARCH JOURNEY
ISSN/EISSN	2348-7143
Country	IN
Frequency	Quarterly
Journal Discipline	General Science
Year of First Publication	2014
Web Site	www.researchjourney.net
Editor	Prof. Dhanraj Dhangar & Prof. Gajanan Wankhede
Indexed	Yes
Email	researchjourney2014@gmail.com
Phone No.	+91 7709752380
Cosmos Impact Factor	2015 : 3.452

GIF GLOBAL IMPACT FACTOR

News Updates: Due to large number of application please allow us time to update your journal

Get Involved

- Home
- Evaluation Method
- Journal List
- Apply for Evaluation/Free Service
- Journal Search

Recently Added Journals

Research Journe	
ISSN	2348-7143
Country	India
Frequency	Quarterly
Year publication	2014-2015
Website	researchjourney.net
Global Impact and Quality Factor	
2014	0.565
2015	0.676

Research Journey

SJIF 2019: **6.625**

Area: Multidisciplinary

Evaluated version: online

Previous evaluation SJIF

2018: 6.428
2017: 6.261
2016: 6.087
2015: 3.986

The journal is indexed in:

SJIFactor.com

Basic information

Main title	Research Journey
Other title [English]	Research Journey
Abbreviated title	
ISSN	2348-7143 (E)
URL	http://WWW.RESEARCHJOURNEY.NET
Country	India
Journal's character	Scientific
Frequency	Quarterly
License	Free for educational use
Texts availability	Free

Contact Details

Editor-in-chief	Prof. Dhanraj Dhangar
	M.G.V.'S ARTS & COMMERCE COLLEGE, YEOLA, DIST NASHIK
	India
Publisher	MRS. SWATI SONAWANE

DHULE

SWATIDHAN PUBLICATIONS

Price : Rs. 800/-

For Details Visit To : www.researchjourney.net

(120)

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - IV October - December - 2019

MARATHI PART - I / II

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

2019-20
~~2018-2019~~ RKA

CONTENTS OF MARATHI PART - II

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१४	ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनी काळातील प्रशासन व्यवस्था **प्रा. डॉ. गोविंद यमलवाड**	६६-६९
१५	'धागे-गुलजार यांच्याशी गप्पांचे शब्दांकन' एक आकलन **डॉ. कैलास प्रभाकर जोशी**	७०-७५
१६	बॉम्बे प्रांतातील ब्रिटीशकालीन शैक्षणिक प्रणाली **गादेकर मंगेश धमेंद्र**	७६-८२
१७	जिल्हा परिषद शाळांमधील विद्यार्थ्यांची स्किल विकसीत करण्यासाठी Room To Read उपक्रमाची उपयोगीता अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील 'R' (Reading) **अश्विनी अनिलराव लाठकर**	८३-८५
१८	जिल्हा परिषद माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थिनींची मासिक पाळी मुळे शाळेतील अनुपस्थिती व गळती **श्रीमती. सारीका धन्यकुमार जैन**	८६-८९
१९	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे स्त्री उन्नतीविषयी विचार **श्रध्दा शिरसाठ**	९०-९३
२०	स्त्रियांचे सबलीकरणाकडे वाटचाल **ज्योती पांडुरंग इंगळे** **डॉ. उज्वला भडंगे**	९४-९७
२१	आजच्या काळात पर्यावरण शिक्षणाचे महत्व व जाणीवजागृती **प्रा. संगीता लक्ष्मणसिंह परदेशी**	९८-१००
२२	मराठी काव्यातील मानवी हक्क **प्रा. डॉ. प्रशांत मल्लिकार्जुन लगडे**	१०१-१०५
२३	शास्त्रीय संगीतात वादी-संवादी अनुवादी स्वराचे महत्व **डॉ. सौ. नीलम मुकुंद बोकील**	१०६-११०

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

2018-19

२२. मराठी काव्यातील मानवी हक्क

प्रा. डॉ. प्रशांत मल्लिकार्जुन लगडे
सहाय्यक प्राध्यापक, विद्यावर्धिनी महाविद्यालय, धुळे.

प्रस्तावना

मानवी हक्क या संकल्पनेचे अध्ययन सामाजिक शास्त्रांतर्गत होत असते. आधुनिक काळात मानवी हक्कांविषयी प्रत्येक समाज व मानव सजग व जागृत दिसून येतो. मानवी हक्कांविषयी पाश्चिमात्य देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर चळवळी उभ्या राहिल्या व अजून ही या संदर्भात वेळोवेळी चळवळ उभी राहतांना दिसून येते. पाश्चिमात्य राष्ट्रांमध्ये मानवी हक्कांच्या संदर्भात चळवळ उभी करणारे विचारवंत किंवा साहित्यकार दिसून येतात. ज्यांनी आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव तसेच जीवन जगण्याच्या हक्कांविषयी मांडणी केली. मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी प्राचीन काळापासूनच समाजातून लढा दिला गेलेला आहे. मात्र प्रत्येक कालखंडात त्याचे स्वरूप वेगवेगळे असल्याचे दिसते. मराठी साहित्यातही मानवी हक्क आणि मानवी जीवनाला सुखी करण्यासंदर्भात वर्णन केलेले दिसून येते. समाजाच्या अनिष्ट रूढी-परंपरा, चालीरितींवर प्रहार झालेला दिसून येतो. मराठी काव्यात ही मानवी जीवन कसे सुखी होईल यासंदर्भात सुरेख वर्णन झालेले आहे. तसेच वेगवेगळ्या कालखंडात अनेक कविंनी आपल्या काव्याच्या माध्यमातून मानवी हक्कांच्या संरक्षणाची भूमिका मांडलेली दिसून येते. मराठी काव्यात वेगवेगळ्या कालखंडात मानवी हक्कांविषयी झालेल्या वर्णनाचे अध्ययन प्रस्तून शोध पत्रात करण्यात आलेले असून त्यासाठी पुढील उद्देश व हेतू निश्चित करण्यात आले आहे.

उद्देश / हेतू

१. मराठी काव्यातील मानवी हक्कांचे शोध घेणे
२. वेगवेगळ्या कालखंडात मराठी काव्यातील मानवी हक्कांचा स्वरूप तपासणे
३. मराठी काव्यात मानवी हक्कांचे असलेले वर्णन तपासणे

पृथ्वीतलावरील मानवी जीवन हे इतर प्राण्यांच्या जीवनापेक्षा वेगळे आहे. मानवी जीवनाचा विकास समाजाशिवाय अशक्य आहे. समाजांतर्गत राहून मानव अन्न, वस्त्र, निवारा याबरोबर आपल्या अन्य शारीरिक व मानसिक गरजा पूर्ण करीत असतो. तसेच त्याला संस्कारही समाजातून मिळत असतात. या संस्कारांमुळेच त्याला संस्कारशील प्राणी म्हटले जाते. हे संस्कार एका पिढीकडून दुस-या पिढीकडे संक्रमित होऊन मानवाचे जीवनमान उंचावलेले आहे. मानव आपल्या भौतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी कष्ट करून जेव्हां थकतो. तेव्हां त्याला सामुहिक गीत-संगीत-नृत्यातून आराम मिळत असतो. काम केल्यानंतर गीत-संगीतातून त्याला मानसिक विसावा मिळतो, हे जेव्हां मानवाला समजले. तेव्हां या मानसिक गरजेतूनच लोकगीतांची निर्मिती झालेली दिसून येते. आणि यामधूनच काव्यशास्त्राची निर्मिती साहित्यात झालेली आढळते. या काव्यामध्ये हळूहळू मानवी

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science College DHULE

मनातील भाव-भावनांचा समावेश होऊन काव्य मानव व समाज मनाचा आरसा बनू लागले. तसेच मानवी व समाज मनाचे प्रतिबिंब त्यात उमटू लागले. हे प्रतिबिंब म्हणजे मानवी हक्क होय. मराठी काव्यात मानवी हक्कांचे वर्णन वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळ्या स्वरूपात झालेले आहे, त्याचे विश्लेषण पुढील प्रमाणे करता येईल.

प्राचीन मराठी काव्य

मराठी प्राचीन काव्य हे गीतांचे स्वरूप असल्याचे दिसते. हे काव्य प्रवचन, किर्तन, भारूड, भजन, ओवी इत्यादी स्वरूपात प्रसारीत झाले. या काळात शाहिरांचे पोवाडे, कटाव, धवळे अशी कथाकाव्य ही आढळतात. रामायण, महाभारत यासारखी महाकाव्य मानवी जीवनाला दिशा देणारी व मानवी मूल्यांचा बोध देणारी आहेत. प्राचीन मराठी काव्य हे अध्यात्म व भक्तीच्या प्रेरणेतून निर्माण झाल्याचे दिसते. या काळात सामान्य जनमानसाच्या मनात मानवी जीवनाविषयी आस्था निर्माण करणे, समाजाला योग्य दिशा देणे, समाजाला संघटीत करणे, लौकिक जीवनास सुखी करणा-या मुल्यांचा प्रचार-प्रसार करणे, लौकिक जीवनाचा अर्थ समजवून सांगणे अशा विविध प्रेरणेतून प्राचीन काव्य जन्माला आल्याचे दिसते. प्राचीन काळातील मराठीकाव्याचा प्रमुख हेतू समाजाला दिशा देणे होता. त्याअनुषंगाने प्राचीन मराठी काव्याचे पुढील हेतू होते- मानवी जीवनाला कृतार्थतेच्या दिशेने नेणे, मानवधर्मांचा प्रचार-प्रसार करणे, समाजातील अज्ञान नाहीसे करणे, आध्यात्म, नामस्मरण व भक्तीच्या मार्गाने मनशांती प्राप्त करण्याचे मार्गदर्शन करणे,समाजातील शारीरिक व मानसिक स्वास्थ जपणे, समाजातील अंधश्रध्दा दूर करणे इत्यादी.

प्राचीन काळात `ज्ञानेश्वरी` ही मानवी जीवनाच्या कृतार्थतेबरोबर त्याची समर्थता आणि कर्मशीलता व्यक्त करणारी आहे. या भाष्यकाव्य प्रकारात मानवी जीवनाला मानवतेचा वसा देण्यात आलेला दिसून येतो. तसेच ज्ञानेश्वरी प्रमाणेच दासबोध या भाष्यकाव्यातील रचनांमध्ये ही मानवतेला स्पर्श करण्यात आलेले दिसते. त्याच प्रमाणे मुक्तेश्वरी (मोरापंती), आर्ष कथाकाव्य, रूक्मिणीस्वयंवर, शिशूपालवध, सुभ्रदाचंपू इत्यादींमध्ये मानवी मन व मानवेतचे दर्शन घडवणारी कथाकाव्य किंवा भाष्यकाव्य आढळतात.

ब्रिटिश कालखंड

या कालखंडात मराठी कवितेने इंग्रजी कवितेचे अनुकरण केल्याचे दिसते. या कालखंडात केवळ भक्ती व कृतार्थातेचा मार्ग न स्विकारता व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक सुधारणा, राजकीय स्वातंत्र्य या मानवी मूल्यांचा समावेश मराठी काव्यात झालेला दिसून येतो. या कालखंडात अनेक नवकवी उदयास आले, कवि केशवसूत यांच्या समकालीन कविंची पिढी होती. तत्कालीन सामाजिक प्रश्न, सामाजिक समता, स्त्री-पुरूष समानता, धर्मनिरपेक्षता, व्यक्तीस्वांतत्र्य, मुलभूत हक्क इत्यादी या कालखंडातील कवितेचे केंद्रबिंदू असल्याचे दिसून येते.

कवि केशवसुतांच्या नवा शिपाई, तुतारी हे काव्य स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता तत्त्वांच्या प्रेरणेतून निर्माण झाल्याचे दिसून येते. कवि केशवसुतांच्या या काव्यावर फ्रेंच राज्यक्रांतीचा प्रभाव असलेला पहावयास मिळतो. तसेच लोकमान्य टिळक यांच्या `पिंगा`, `चाफा`, कवि गोविंदराज यांच्या फुटकी तपेली यात ही स्वातंत्र्य व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा विचार मांडण्यात

Arts, Com. & Sc. College DHULE

आलेला दिसतो. केशवसूत, टिळक, गोविंदाग्रज, विनायक आणि बालकवी यांनी तत्कालीन काळात केलेले काव्य स्त्री-पुरूष समानता, रूढींचे दास्य या विषयांवर आधारीत असल्याचे दिसून येते. अर्थातच या कालखंडात मराठी काव्य व्यक्ती, समाज, सामाजिक स्थिती यांच्या केंद्रस्थानी ठेऊन करण्यात आल्याचे दिसतात. ब्रिटिश कालखंडात मराठी काव्याचे वैशिष्ट्ये म्हणजे या कालखंडात मराठी कविंचा संपर्क पाश्चिमात्य संस्कृती व साहित्याशी झालला दिसून येतो. पूर्वी त्यांच्या विचारांवर आध्यात्म व मानवी धर्म या विचारांचा प्रभाव होताच मात्र या कालखंडात पाश्चिमात्य विचार ज्यात अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव इत्यादी विचारांचा ही प्रभाव झाला. परिणामी या कालखंडातील मराठी काव्य मानवी हक्कांना केंद्रस्थानी ठेऊन करण्यात आल्याचे दिसून येते. परकियांपासून स्वातंत्र्य, स्वकीयांच्या सामाजिक अनिष्ट रूढी परंपरांपासून मुक्तता, सामाजिक सुधारणा, व्यक्ती-व्यक्ती, व्यक्ती-समाज, समाज-समाज यातील संबंध, मानवता, मानवी मनाचा विकास, प्रेम, मानव व निसर्ग यातील संबंध इत्यादी हेतू व प्रेरणा डोळ्यासमोर ठेवून मराठी काव्य विकासीत झालेले दिसून येते.

नवकाव्याचा कालखंड

१९४५ ते १९६० चा कालखंडातील मराठी काव्य नवसंवेदना घेऊन जन्मास आलेली दिसते. या कालखंडातील काव्य अधिक वास्तववादी व मुक्तच्छंद प्रकाराचे आहे. या कालखंडातील कविंनी मानवी मनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. या कालखंडाती काव्याचे वैशिष्ट म्हणजे दुस-या महायुध्दानंतर मानवी जीवनातील आलेली यांत्रिकता, मानवी संहार, विध्वंसकता, मानवी संस्कृतीचा -हास इत्यादी. या कालखंडात मराठी कवी बा. सी. मर्ढेकरांच्या काव्याचा प्रभाव मराठी काव्यावर पडलेला दिसतो. तसेच पाश्चिमात्य विचार, अस्तित्वाद, वास्तववादावरून प्रेरणा घेऊन काव्याची रचना झालेली दिसून येते. या कालखंडात काव्यात मानवी हक्कांचा विषय घेऊन मानवी मन, मानवी नाते यांचे वास्तववादी चित्रण काव्यमध्ये उभारण्याचा प्रयत्न मराठी कवींनी केलेला दिसतो. तसेच समाजव्यवस्थेत बदल करणारे विचार व्यक्त करणारे काव्य निर्माण झालेले दिसते. अनुभूती व्यक्त करणे, स्वत्व शोधणे, अंतर्मुख होऊन स्वतःचे स्थान शोधणे या मानवी मुल्यांचा विचार या कालखंडात मराठी काव्याने केलेला दिसतो. यांत्रिकतेमुळे मानवी जीवनाला आलेली विफलता आणि त्यातून मानवी जीवनाचा आशावाद याविषयी मराठी काव्याने या कालखंडात मार्गदर्शन केलेले दिसते. एकूणच या कालखंडात दुस-या महायुध्दामुळे मानवी जीवनाला आलेला निराशावाद हा आशावादामध्ये परिवर्तीत करण्यासाठी तत्कालीन सामाजाचे वास्तव सांगणारे काव्य, समाजव्यवस्थेत बदल घडविणारे विचार मांडले गेलेले दिसतात.

साठोत्तरी मराठी काव्याचा कालखंड

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात म्हणजे १९६० नंतरच्या कालखंडात नवशिक्षीत वर्गाने मराठी काव्यात शिरकाव केला. त्यामुळे मराठी काव्याला नविन दृष्टीकोण प्राप्त झाला. या नवशिक्षीत वर्गाने सामाजिक जाणिवेला मुखर करणा-या काव्याला जन्म दिला. या नवशिक्षीत वर्गातील कवीने स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता, सहिष्णुता या मानवी हक्कांच्या पंचसूत्री तत्त्वांना आपल्या कवितेत स्थान देऊन रचना केल्याचे दिसते. आधुनिक काळातील यांत्र युगात सामाजिक जीवन, भांडवलशाही, कामगार वर्ग हे घटक काव्याच्या केंद्रभूत होते. आधुनिक काळातील भांडवलवाद, जमिनदारी इत्यादींतून होणा-या आर्थिक शोषणाची समस्या,

Vidyavardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE

बदलती मानसिकता इत्यादीवर मराठी काव्यातून कटाक्ष होऊ लागले. या कालखंडात मानवतावादी दृष्टीकोणातून काव्याला स्वरूप प्राप्त होत गेल्याचे दिसते. सामाजिक जाणिव, सामाजिक समता, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्यायाची मागणी, सामाजिक परिस्थितीतील मानवी जीवनाचे ताण-तणाव, शोषित सामाजिक घटकांच्या प्रश्नांना वाचा फोडणारे विचार व मानवतावादाला प्राधान्य हेच साठोत्तरी कालखंडातील मराठी काव्यामागील हेतू असल्याचे जाणवते.

याच कालखंडात दलित वर्गातील सर्वच जाती-जमातींतील कवी पुढे येऊन काव्य करतांना दिसून येतात. त्यामुळे मानवी जीवन व मानवी हक्कांविषयी व्यापक विचारांना मराठी काव्यात जागा मिळू लागली. सामान्यपणे सामाजिक बांधिलकी, मानवी नाते, व्यक्ती-व्यक्तीतील नाते, समाज-समाजातील नाते यातून वैश्विक जाणिवेच्या काव्यावर भर देण्यात आल्याचे दिसते. दलित काव्य समाजिक विषमतेच्या विरोधात उभे राहिले व विद्रोही काव्याच्या स्वरूपात मानवी हक्क व मूल्यांची समाजाला जाणिव करून देणारे साहित्य निर्मितीकडे वळलेले दिसते. दलित कवितेने समाजात तळागाळात नवचेतना व नवजाणिवा निर्माण करण्यात एक यशस्वी प्रयत्न केलेला दिसतो. तर याच कालखंडात स्त्रीच्या भावविश्वाला ही स्थान मिळाल्याचे दिसून येते. या काळातील कवयित्रींनी स्त्रीवादी चळवळीची ही भूमिका मांडून स्त्रियांच्या मानवी हक्कांना वाचा फोडल्याचे दिसते.

एकंदरीत साठोत्तरी मराठी काव्याच्या कालखंडात समाजातील दुर्बल घटकांच्या मानवी हक्कांना मूर्त स्वरूप देणारे काव्य निर्माण झाल्याचे दिसून येते. या कालखंडात दलित, प्रादेशिक, स्त्रीवादी प्रवाहांना काव्य साहित्य प्रकारात जागा मिळाली. या प्रवाहांना दुर्बल घटकांच्या मानवी हक्कांना आपल्या काव्यात स्थान दिले. तसेच आधुनिक काळातील सामाजिक, आर्थिक, राजकीय शोषणाला आपल्या काव्यात केंद्रस्थान देऊन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्यायाची तसेच समतेची कशा प्रकारे प्रस्थापना करता येईल, याचे भावार्थ आपल्या कवितेतून सांगण्याचा प्रयत्न मराठी कवितेने केलेले दिसते. तसेच सामाजिक बांधिलकीच्या माध्यमातून सामाजिक एक्याचे ही वर्णन आपल्या रचनेतून मराठी कविंनी केल्याचे दिसते.

निष्कर्ष

मानवाने स्वतःच्या मनोरंजनासाठी व मानसिक विश्रांती, आत्मसुखासाठी साहित्य व साहित्यातील विविध कृतींची रचना केली. या रचनेचा निरंतर विकास केला, या रचनेचे सुरूवातीचे स्वरूप जरी मनोरंजन व मनशांती होते, तरी कालांतराने साहित्याच्या माध्यमातून मानवाची दशा व दिशा याचे वर्णन साहित्यातून होऊ लागले. सुरूवातीला हे साहित्य गीतं व काव्याच्या माध्यमातून जन्माला आले. मराठी भाषेत ही सर्वप्रथम साहित्य हे काव्यातूनच जन्माला आले. आणि या काव्याच्या विविध कालखंडात मानवी हक्क, मूल्यांची विविध रूप व तत्कालीन परिस्थितीचे दर्शन झालेले दिसते. मराठी काव्याने आपल्या परीने मानवी मूल्य व हक्कांना मूर्तरूप देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. साठोत्तरी काव्य कालखंडात मानवी हक्कांचे वास्तविक चित्रण झ ाल्याचे दिसते. या कालखंडात समाजातील दलित, स्त्रीया व दूर्लब घटकांच्या हक्कांना वाचा फोडण्याच कार्य झालेले दिसून येते.

...bha's Arts, Com... DHULE

सारांश

मराठी काव्यातील मानवी हक्कांचा अभ्यास केल्यास असे आढळून आले की प्राचीन कालखंडापासून आधुनिक कालखंडापर्यंत मराठी काव्यांने आपल्यापरीने मानवी हक्कांच्या संरक्षणात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे. तत्कालीन परिस्थिती असलेले मानवी मूल्य जोपासणे, मानवी जीवनाला उत्कर्ष प्राप्त करून घेण्यासाठी तत्कालीन कवींनी आपापल्या परीने काव्याची रचना करून सामाजिक जाणिव, सामाजिक ऐक्य जोपासण्याचे प्रयत्न केल्याचे दिसते. एकंदरीत मराठी काव्याने मानव, मानवी जीवन याला केंद्रस्थानी ठेवून काव्य रचना केलेली आहे.

संदर्भ

१. कुलकर्णी व. दि.; मराठी साहित्य विमर्श विमर्शक, पद्मागंधा प्रकाशन, २००१
२. कुलकर्णी अ. वा., साहित्यविचार, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, १९९७
३. जोग रा. श्री., प्रदक्षिणा खंड पहिला, कॉन्टिनेन्टल प्रकाश, २००७
४. रसाळ सुधीर, कविता आणि प्रतिमा, मौज प्रकाशगृह, १९८२
५. यादव आनंद, मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९९
६. जाधव रा. ग., साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ, कॉन्टिनेन्टल प्रकाश, १९९३
७. मर्ढेकर बा. सी., मराठी ग्रामीण कवितेचा इतिहास, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९९
८. बोराडे रा. रं., चळवळ आणि साहित्य, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर २००१

Vidyawardhini Sabha's Arts, Com. & Science Senior College DHULE